

११ ८ १३ २ : ०१ ३१ ४१ ५१ ६.

[अतनि भादि २७२

ਆ ਗਯਾ ਕੁਝ ਯਾਦ ਦਿਲ ਭਰ ਆਯਾ ਆਂਸੁ ਗਿਰ ਪਏ,
ਲੁਭ ਨ ਰੋਏ ਏ ਜੁਮ੍ਹਾਰੇ ਮੁਸਕਰਾਨੇ ਕੇ ਲਿਝੇ.

*

ਨੇ ਦਿਲ ਦਿਖਾ ਰਹਾ ਹੈ ਮਨੁ ਦਰਖੀ ਮੁਝੇ
ਆਂਧੇਸੇ ਸੀ ਧਰਸ ਨੀ ਦਿਖਾਯਾ ਨ ਨਾਖਗਾ.

*

ਭੈਨ ਵੀਰਾਨੇ ਤੇ' ਦੇਖੇਗਾ ਧਰਾਰ,
ਪੁਲ ਨਾ'ਗਲ ਤੇ' ਖਿਲੇ ਕਿਨਕੇ ਲਿਝੇ.

કાણે એક આવીને મર્યાદા; હરી એ કદી નગરે નહિ:
માથે છવનન? તો પ જે હાથાની ગેઃ પગી રહી.

∴

રસમંગુસિના રપરાંગી

છવન-ભોતિ જમવતી.

એ અનાના મુંદરીને આ કથા ચરાગે ધરી.

૭

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

Comrade, this is no
who touches this, touches

પ્રસ્તાવના

હંજી વાદીને માત્ર મોજમજ કે આનંદના સાહિત્ય વરીકે
 મળુવાનો વખત હવે પૂરો થવો જોઈએઃ જોકે વસ્તુતઃ તો એવો
 વખત ક્યારેય ટોવો જ ન જોઈએ કે જ્યાંને સાહિત્યની કોઈપણ
 કૃતિ ફેરીમાં પારેલા પગલા એટલું જ મહત્વ ધરાવતી હોય.
 કારણ કે પાણી અને છે તેમ 'સાહિત્ય' એ માત્ર કલ્પનાનો
 વિષય નથી, એકલો વ્યાપાર નથી, એકલું આગસતું પરિણામ
 નથી, માત્ર મિધ્યા સ્વપ્ન નથીઃ પરંતુ જીવનને એ સ્વરૂપ
 આપવામાં આત્મા અવાજ કરે છે, તે સ્વરૂપને જાણી સમજવાનો
 પ્રયત્ન છે; તે સ્વરૂપ સિદ્ધ કરવાની માનસિક પ્રક્રિયા છે.
 દુનિયામાં એ એ મહાન કાર્યો થયાં છે તે સર્વના જર્જરમાં—શમીમાં
 આજનાં બિંદુ રહે છે તેમ—એક નાનો સરખો વિચાર જ મૂળ
 તો પ્રગટ થયેલો. જોઈએ એવી રીતે નાના અંકુરમાં આખું વૃક્ષ
 સમાયું છે, પરમાણુમાં અપરિમિત મહિ સમાઈ છે, તેવી રીતે
 નાના સરખા સજ્જમાઓ દુનિયાના અવદારને ચાકસ ધારણ

પર રચવાનું બળ છે. હિંદી ક્ષાનો આત્મા Symbol—સંકેત—ગણાય છે, તેમાં આ પણ એક કારણ છે. દરેક ક્ષાનું હાર્દ આટલું જ છે કે વ્યક્ત થવું અને છતાં અવ્યક્ત રહેવું : ધૂંધટમાંથી જે મસ્તીખોર આંખો ખતાવતી રસિક સ્ત્રીની માફક રૂપ ખતાવવું, અને છતાં રૂપ ન ખતાવવું : રૂપ ન ખતાવવા માટે ધારેલા ધૂંધટને લીધે જ રૂપને વધારે રસભર્યું કરવું. અને સર્વ ક્ષાનો નાયક પોતે પણ—વ્યક્ત અને છતાં અવ્યક્ત એ સ્વરૂપે જ સચરાચરમાં વ્યાપી રહ્યો છે ને ?

દ્વંદ્વી વાર્તાના બળનો ક્યાસ કાઢવામાં પણ એ ધોરણ જ કામ આવશે. આજે ન્યારે સમય અને સ્થળની મર્યાદા સંકેતિયાતી નય છે, ત્યારે તો સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ થોડામાં થોડા શબ્દોમાં ઘણામાં ઘણું કહેવાની શક્તિ ધરાવશે તે સ્વરૂપ લોકપ્રિય અને લોકોત્તર નીવડશે : એટલું જ નહિ, પણ આજે ન્યારે મનુષ્ય વધારે સ્વતંત્ર, અને વધારે બુદ્ધિપ્રધાન બન્યો છે, અને ખાસ કરીને એની આરામ લેવાની પદ્ધતિમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે ત્યારે કાલિદાસે કૃત્તયિનીનાં રસિક નરનારીઓ માટે વર્ણવેલો વિનોદ—દ્વંદ્વીમાં નિરાંતે ખાટલા પર બેસીને, ચંદન જેવી ઠંડી ચાંદનીમાં, આખું દુહુંબ ભેગું થાય ત્યારે ‘એક હતો રાજ’ કહીને શરૂ કરવાનો વાર્તાવિનોદ—ઘણાખરાને મન અસ્થાને થઈ પડ્યો છે. પણ એ જૂનો વિનોદ આજે નવું રૂપ ધરે એ આવશ્યક છે. દ્વંદ્વી વાર્તાના ઋગ્વેદ જેટલા જૂના દેહને નવા પ્રાણથી રંગાયેલો જોવાની સૌની ઇચ્છા છે : કદાચ, પોતાના જીવનની, ભગતની, મનની દુખદુઃખી જોવા માટે પણ એ ઇચ્છા થઈ હોય, કે પછી, કોઈ આદર્શ કે કલ્પનામાંથી પ્રોત્સાહન પ્રેરણા ને પ્રાણ લેવાની વૃત્તિ ભળી હોય, ગમે તેમ હોય, મનુષ્ય જીવનનો મર્મ સમજવા માટે, આરામ માટે, આનંદ માટે, પ્રોત્સાહન માટે, આદર્શ માટે—કે પછી ઘડી જે ઘડી વ્યવહાર બૂલવા માટે—દ્વંદ્વી વાર્તા તરફ વળ્યો છે. એ ગમે તે હેતુથી વળ્યો હોય, પણ દ્વંદ્વી વાર્તામાં જે પોતાનો પ્રાણ આવે, તો તેને નવા મનુષ્ય બનાવવાની તાકાત તે ધરાવે છે.

જનકની અદ્વૈતમામાં પ્રત્યાર્થ કરતી ગાગીંથી માંડીને

જેબીસોનના ધર્મમંદિર પાસે બેસતી દત્તભાગી સીઓ સુધી અને રાત્રિવિલાપથી માંડીને આજના ઇવનવિગ્રહમાં લોહીનાં આંસુ પાડતા મનુર સુધી દંડી વાર્તાઓનો વિશાળ પ્રદેશ પડેલો છે : ઇવનમાં ન્યાં રસ, સૌંદર્ય ને સામે પ્રેમ દેખાય, ઇવનમાં ન્યાં અજ્ઞાન, દુઃખ અને સ્વદ્દ દેખાય, ઇવનમાં ન્યાં નિર્દોષ આનંદ ને દોષિત વિલાસ દેખાય, ત્યાં સર્વ રમણમાં ને સર્વસમયમાં દંડી વાર્તા માટે વિષય પડેલા છે : અને જેવી રીતે દિમાવયના સોને મટેલા શિખરનું એકાદ વખતનું—પટ્ટી બે ધડીનું—દર્શન ઇવનમર સાથે ને સાથે ચાહ્યું આવે છે, તેવી રીતે આવા પ્રસંગમાંથી એકાદ પરમાણુ મળી નય છે કે ને આખા સર્જનને ઠોઠ અનેખા રંગે ન રંગી દે છે. દંડી વાર્તાના લેખકને માટે ચામુર ધરતી અને વિશાળ જનસમુદાય અભ્યાસ, અવલોકન ને પ્રેરણા માટે પડેલાં છે. પોતે ને સમાજમાં રહે છે, તે સમાજને અરપરચ' ગળીને ઠોઠપણુ સાદિત્કાર હનમ સર્જન આપી શકે ન નદિ. જુલવાની સાદિત્યમાં નવલકથા અને નવલિકાસાદિત્ય આરંભુ આરંભુ પાંચે છે તેનું હાથ બે બેક કારણુ હશે.

દંડી વાર્તાને ઇવનના પ્રશ્નો સાથે અતિ નિહરનો સંબંધ છે. ઇવનના પ્રશ્નોને તે જેવી રીતે ઉઠા શકે છે, અને જરાક હસારત કરીને આખું સ્વરૂપ દેખાડી શકે છે, તેવી રીતે હાથ સાદિત્યની ખીલ કોઈ પણ કૃતિ નદિ કરી શકતી હોય. દંડી વાર્તાને હલુદમાં હલુદ સ્વરૂપ પર લઈ જવાનો ને કાંઈ પ્રયત્ન કરે, અને સર્વદેશી અને સર્વસમયના પ્રશ્નો—પુરાણના, ઇતિહાસના, અને સમાજના, જૂનમજનના, વર્તમાનના અને અવિધ્યના,—કુંભાર જેવી રૂડપથી દોરી મુછીને પોતાનો ઘાટ સામેપાંચ ચાકરા પરથી ઉતારી લે છે, તેવી રમણવાથી અને સજ્જાદથી ઉતારી લે, તો તે પ્રભનું માનસ દેશી ગો અને ઇવનમાં અત્યંત અમત્યના અંકુરો મૂકી શકે. કુંભારનો રાખલો લેવામાં બીજે પજુ હેતુ છે. માટીમાંથી મૂર્તિવિધાન બેનનામાં નૂની હવા છે : અને સીઓએ ચોખની ખાતર નદિ, પશુ સાંતિ અને સર્જનના આનંદની ખાતર, સૌથી પડેલાંપડેલાં બેને વધારી અને પોતાની બનાવી. સીઓ દાવમાં ન શોમે બેવી બે સુંદર હવા છે. પરંતુ જેવી રીતે

નવા વખતની દંડી વાર્તાઓ હાલની વાર્તાઓથી અનેક રીતે જુદી પડે છે. સાહિત્યનું એક જ સ્વરૂપ રચાથી રહી શકે નહિ. હવેના દેશમાં જેના પર અસર કરે. ન્યારે ઇષખાનાં નહોતાં, અને યશુજી કામ ચાલુગિ હપર જ નહતું, ત્યારે 'વસ્તુ' એ જ વાર્તાનો આત્મા હોય એ તદ્દન સમજી શકાય તેવી વાત છે. તેમજ આ વાર્તાઓ પણ 'વનિપ્રધાન' હોવાને બદલે હપરેગપ્રધાન જ હોઈ શકે. આજે મનુષ્યનો જીવિવિકાસ થયો છે અને સીધા હપરેસ દરનાં જેને પ્લનિમાં વધારે આનંદ આવે છે. તેમજ આજે જેને વસ્તુની ખાસ અમત્ય નથી હાતી. એટલા માટે હવેનાં વયેલા દેશમાં અનુરૂપ સાહિત્યમાં પણ દેશમાં થયો છે.

'વસ્તુ' વાર્તામાં જરૂરનું નથી એવો અર્થ આમાંથી નીકળતો નથી. 'વસ્તુ'એ હાલની વાર્તાઓમાં ઝીંજુ સ્વરૂપ લીધું છે અને એમ સવાનાં કારણ છે એટલું જ. બાકી સર્વોત્તમ દંડી વાર્તાઓ તે વસ્તુવિધાન, પાત્રોજન, અને સૈદ્ધી ત્રણેના સુંદર મેળમાંથી જ જન્મે. વાંચકોમાંથી કોઈને પ્રધાન સ્થાન ન અપાય, તેમજ કોઈને ઝીંજુ પણ ન હોઈ શકાય; અને હતાં એટલું ચાલુસ કે ત્રણેમાંથી માત્ર એકના જ પ્રધાનસ્થર પર રચાયેલી વાર્તાઓ કેટલું જણાય છે તે આપણે જાણી જાય નહીં નથી નીવડી. ધોપાસાની 'વન નાઈટ' આનું હાલદરજું છે.

દંડી વાર્તાનાં બધાં જ અંગરૂપાંઓ વિચાર તે માત્ર સ્વતંત્ર હેતુમાં જ થઈ શકે. અતીં તે દંડી વાર્તાનાં હેતુ ને ધ્યેય વિષે એક વિચાર જ રહ્યું હશે છે.

આ સંપ્રદાયમાં ત્રેવીસ વાર્તાઓ આવી છે, તેમાંથી પંદર અમનહ છે; ન્યારે અમારું પ્રમથ વયેલી એવી તે માત્ર આઠ વાર્તા જ લીધી છે. આપણે ત્યાં વિવેચનમાં એક બહુભરેણી વિચાર પેટી થયો છે. અને સચ્ચા સિદ્ધાંતને ન્યારે બહુ જ એ ચી ખેંચીને વાપરવામાં આવે ત્યારે ને બહુભરેણી વિચાર બની જાય છે. ખરી વાત છે કે અત્યારનો કોઈ પણ હેતુ, હાલો કે ન હોય, પણ અત્યુક અંશે પસિમના સાહિત્યની અસર નીચે છે જ. કોઈના ન એન્સીક્લેડ વિષે લખનાં આપણું મોરોએ લખ્યું

જ તિલાંજલિ લેવી પડે. પણ કેટલાંક પાત્રો માનસિક દોષ છે અને કેટલાંક સાચાં પણ દોષ છે. આ મોઝી, કેટલાક મિત્રો પાડે છે તેમ, પાસે બેસતો નો નથી. પણ સીમલાનો છે. અને વધુમાં એ દિસ્સો બનેડો છે—દોડાપણા ફેરફાર સાથે.

પરંતુ એની ધબ્બી દબાકતો એનો સંજ્ઞા માત્ર નોંધપાત્રી સાથે જ દોઈ શકે તે દરેક વખતે પ્રયત્ન કરવી શક્ય નથી. એને માટે તો સમયનો પરિપાક થતાં સુધી રાહ જોવી જ રહી. દર-ધિયાન એ ને સૂચના ને શંકા થાય—ને લોડેલને અંગે નભા-ન્યા સિવાય બીજો ઉપાય શામનો નથી. પરંતુ એ પજાખરા લેખકો સિદ્ધાંત વરીકે રોડીનું, વરતુનું કે પાત્રાલેખનનું જાણુ સ્વીકારવાનો ધિરસો પાડે તો ધબ્બીધબ્બી કુશંકાઓ એની મેથે જ નાશ પામે. એમ ન બને ત્યાં સુધી શંકા લેનારાના પ્રામાણિક દેવુ વિષે કાંઈ કહી શકાય તેમ નથી.

દંડી વાર્તાના યુગસલીમાં ફર્લેન્ડમાં ઉત્કૃષ્ટ શૈલ્યે, અને સમાનતા, ઇશનતા, નવા યુગના નૂના જમાનાના એવા અનેક વિષય પ્રશ્નો પોતાની કૃતિઓમાં રાંધીને યુગસતતા સાહિત્ય-કારો સાહિત્યના એ અંગને સર્વ દિશામાં ખીલવે, એટલું જ હમ્બવાનું રહ્યું. આ પ્રયત્ન એ તો દુષ્ટ સમુદ્રના કિનારા પર ધીપલાં ને રાજલાં બેઠા કરીને ઊભરા રમે તેવો નિર્જીવ પ્રયત્ન છે. એનો મઈ રહેલો ને વતો સત્કાર એ નિર્ધનતાની સ્પષ્ટ નિશાની છે. દંડી વાર્તાના ક્ષેત્રમાં એક સર્વોત્તમ કૃતિ આપવાનું સ્વપ્ન ક્યારે સિદ્ધ થશે એ તો કહેવું મુશ્કેલ છે: અને કદાચ એક ઉઠી પડે—આકાશનો પેલો પ્રખ્યાત ચિતારો પોતાના શૂન્ય ફેન-વાસ વરફ કરીને બોલે છે તેમ 'Nothing! Nothing! After 100 years of work . . .' એમ બોલવાનો અત્યંત હઠમુ પ્રયત્ન બાવિના મર્જમાં દૂરો તો હોને ખજાર છે? એવા મદાન પરાજયની ધન્યપથ આપવાની છે કે નહિ તે તો હોમુ બહે, પણ અત્યારે તો નાનાનાના વિનય કરતા એ મદાન પરાજયનો અનંદ લેવાનું મને એટલી મદત્વાકાંક્ષા છે.

હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું, અને તેથી જ હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું. હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું, અને તેથી જ હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું. હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું, અને તેથી જ હું એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું.

અમે એક સ્વદેશી વસ્ત્રધારી છું.

* There is a joy in self-sufficiency and self-reliance.

In contented spirit and in happy mood,
Colour and harmony . . . but no man living,
Shall ever know a greater joy than giving.

૨૩ : ૬ : ૨૮

૧૫ : ૧૫ : ૨.

૨૫ : ૨૫ : ૨.

૨૫ : ૨૫ : ૨.

બીજા અને ત્રીજા આદર્શમાં બહુ મોટા જ ફેરફાર કર્યા છે. તે મિત્રોએ વાતચીતમાં અને સમાજસભામાં સુદૃઢતા જતાવવાનો ધર્મ બતાવ્યો છે તે સીને આભાર માનું છું.

તણખા : મંડળ બીજું છ અનુક્રમ

૧ સરખ નદીને સ્નાને	૧
૨ દેવદત	૧૨
૩ સિદ્ધસુત્રો જામ	૨૪
૪ રવખસુંદરી	૩૬
૫ આંસુની ખુતિ	૫૩
૬ રાખૂતાણી	૬૮
૭-૧૧ ચંપાતું દૂધ	૮૩
સોનેરી રબ	૮૩
આશાતું બિંદુ	૮૭
અવિશમ ધુધ	૯૧
એક રાત્રિ	૯૧
એક દંડી મુસાફરી	૧૦૨
૧૨ એક મહાપ્રભાતું ળાચાચિત્ર	૧૧૦
૧૩ દલુમાનની દેરી	૧૨૪
૧૪ ત્રિશંકુ	૧૩૭
૧૫ જીવનતું પ્રભાત	૧૫૦
૧૬ મૂલુ પછી મલેલ દંપતી	૧૬૨
૧૭ સ્વતંત્રતાની દેવી	૧૭૪
૧૮ સાચું દરમ	૧૮૭
૧૯ 'ખાસદાર'ની મંદા	૧૯૪
૨૦ દોરૂતી	૨૦૪
૨૧ ખટરની પૂબ	૨૧૪
૨૨ બહિદાન, આપપાત ને ખૂન	૨૨૨
૨૩ રતિનો સાપ	૨૩૦

સરથૂ નદીને કિનારે

મેઘ નીતરીને આકાશ કાંઈક સ્વપ્ન બન્યું હતું. વારણાં છતાંછતાં વીખરાયાં હતાં, અને આજી માંદની પ્રકાશી મંદી હતી. હાથના જામે તેવી ગાંઠ હતી.

આશરે નવ થયા હશે. વહીત દર્પવદનગમ ઝૂલા પર આટે પડખે થઈ પમની રેશમી જતાજતા ઝૂલી રહ્યા હતા. સામે આગમપુરથી પર તેમનાં પત્ની ચિત્તપામૌરી જોઈ હતાં. નીચે સાદલી પર તેમનો પાંચઝ વર્ષનો પુત્ર પ્રમજ-વદન એક જુદી પેનસિલથી ચોપડીનાં પાનાં પર કાંઈક લખી રહ્યો હતો. નીચે રસ્તા પરથી દપાવવાળાના 'હેયો-ઓહ-હેયો' 'એ કાળી રોપી' ના કહેંસ અવાજ આવતા હતા. સામે ઓટલા પર બેસાં બેઘીને વાતો કરી રહ્યાં હતાં. પણ ફૂતરાના બનવાના અવાજમાં માથુસોના અવાજ ફૂળી જતા હતા.

અચાનક દર્પવદન બોલ્યા: 'આસ, આસ, પ્રસમવદન! એક સરસ વાત કરું.'

ઠાકરો એકદમ જુદી પેનસિલ ફેંટી દઈ નાક બોદતો

તરે દટ્ટિયાત કર્યા નવો થાય છે.

“પ્રસન્નવદન!” વહીવટાદેને કોઠેની રાડ સાંભળી તેને દટ્ટિયો. ‘પણ તે તો ‘પણ’ કરીને પાછો ફર્યો ગયો. હતો. સવારે પ્રસન્નવદન જાગ્યો ત્યારે પહેલો જ પ્રશ્ન તેણે પૂછ્યો: ‘પપા! સરખુ નદીને કિનારે...’ હર્ષવદન હેતથી હસ્યા: ‘અરે માંડા, સરખુ નદીને કિનારે તો જ ગોખ્યા કરે છે કે શું?’

માનો પ્યારો દાઢખાં ચેતાં વિન્યામોરી બોલ્યાં: ‘માસ્તર હમણાં આવશે અને આંક કપો છે કે?’

દૂસરે દરખાસ તેમ પ્રસન્નનો ચહેરો ઊતરી ગયો. એ જ વખતે બહાર પથરખાનો અવાજ થયો, ને ખાદીની ધોળા રોપી અને ધોળું ખમીસ પહેરેલા, નિસ્તેજ, આંધિઃ વર્ણના માસ્તરે પ્રવેશ કર્યો. હર્ષવદને હસતે ચહેરે તેમના નમસ્કાર કીધા ને બોલ્યા: ‘જલ્દી કરો. જુઓ, માસ્તરસાહેબ આંખ્યા છે. કેમ માસ્તરસાહેબ! પ્રસન્ન હવે તો સાકું કામ કરે છે કે?’

બહાર માંડીનો અવાજ થયો અને વહીવટસાહેબના નામની ત્રણ જૂમ પડી. જવાબ આપવા માટે પડેલો કરેલો માસ્તરનો હોઠ આવા અકસ્માત સહજ હોય તેમ દાંત નીચે દબાઈ ગયો. પ્રસન્નકુમારનો ‘સરખુ નદીના કિનારે’ વાળો મેપડો અધૂરો રહી ગયો. તે માસ્તરની સાથે બણવા તો ગયો, પણ પહેલો પ્રશ્ન તેણે સરખુ નદી વિશે પૂછ્યો.

‘માસ્તરસાહેબ! સરખુ નદીને કિનારે શું છે?’

‘સરખુ નદીને કિનારે? સરખુ નદીને કિનારે એક સુંદર ગામ છે.’

‘તેનું નામ શું?’

એટલામાં વિજયાગૌરીએ પ્રવેશ કર્યો: ‘મારનરસાદેજ, પ્રસન્ન આંક તો તદ્દન બૂલી ગયો છે. જુઓ. તમે પૂછી જુઓ.’

‘બોલો, સત્તર નવાં?’ મારતરે પૂછ્યું.

‘સરયુ નદી,’ પ્રસન્નથી બોલાઈ ગયું. પણ તેણે તરત જ જૂલ મુઠારી, ‘સત્તર નવાં—સત્તર નવાં—’

વિજયાગૌરીએ કહ્યું આંખે તેની સામે જોયું, ‘પ્રસન્નવદન!’

અને સરયુ નદીને બૂલીને તે ધડીભર આંકની ગડમથકમાં પડી ગયો.

હવે રોજ સાંજે પ્રસન્ન બપોરે નિશાળેથી છૂટે ત્યારે સરયુ નદીની કલ્પના કરતો ઘેર આવ્યો આવતો હોય. પણ એક દિવસ પ્રેમાભાઈ હોલમાં બહાર બાપણ હોવાથી, બીજે દિવસે મ્યુનિસિપાલિટીમાં મિટિંગ હોવાથી, ત્રીજે દિવસે ઉપયોગી કેસ હોવાથી, ચોથે દિવસે થાકી જવાથી, પાંચમે દિવસે વિજયાગૌરીને બહાર જવાનું હોવાથી, ગમે તે કારણે, પ્રસન્નકુમારનો સરયુ નદીનો તટ સુંદર અયોધ્યા વિના જ રહી ગયો! એ નાના બાળકે મૂતાં મૂતાં કલ્પના કરી, અને કલ્પના કરતાં કરતાં એ મૂતો, પણ સરયુ નદીવાળી અતિ સુંદર વાર્તા તેને ફરી સાંભળવા મળી જ નહિ.

પછી તો પરીક્ષાના દિવસો આવ્યા. એ દિવસોમાં તો કેવળ પરીક્ષા માટેના પ્રશ્નો સઘળું ધ્યાન રોકી લે છે, એટલે પ્રસન્ને એ દિવસોમાં સઘળું ધ્યાન એ પ્રશ્નોમાં જ આપ્યું: અને ધડીભર લાગ્યું કે હવે એ સરયુને મંભારશે નહિ. પણ કેટલાંક નામ અને કેટલીક વાતો બાળકોને અકારણ પ્રિય

યર્ધ પડે જે અને તે તેમનાથી દરી છુટાતાં જ નથી.

પરીક્ષા પછી પ્રસન્નવદન પર સખત તાવનો ગપાટો આવી ગયો. સાંખી મુદતના તાવ પછી, એક દિવસે તે ઠારાક આરામ દોવાથી થોડી વાર ગટે પોતાના ઓટલા પર બેઠો, ત્યારે સવારનો મીઠો તાવ તેને સોનેરી રંગનો લાગ્યો. રસ્તાની ધૂળ પહેલાં કરતાં વધારે મુદર ખની રહી હતી. દમોટાં પોળમાં આંટાફેરા ભારતી માયો તરફ તે આનંદથી નાખીને જોઈ રહ્યો. ફનસાં એક કરતાં દતાં તે જોઈને એને જીવનની મીઠાસ સાંભરી. તેણે ખૂબ ખ્યાનથી નિદાળી નિદાળીને સખજું જોયું. પછી તેના ધરમાંથી પાળીનો રેશો આવ્યો તે તેણે જોયો... અને ન સમજી શકાય તેરી ગ્રપથી તેને સુ...ર...પૂ નદી સાંભરી. તેના જીવનમાં દરી બાળપણનો આનંદ વહેવા લાગ્યો.

ત્યારે પછી તો તે પોળમાં રમવા જવા મંડ્યો. પોને રમી ન શકે તોપણ સૌ રમવા કે પાતો કરવા તે નિદાળીને રમી જોવા કહેતા.

એક દિવસ તે પોળને નાકે જોતો હતો, અને જે-જણું છોકરાં રમી પાતો કરી રહ્યાં હતાં તે જોતો જોતો માંબળતો હતો. સૌ વાતોમાં એવા તત્કીન દના કે આપ્પી ફુનિયા દુધ થવાના સમાચાર આવે તોપણ તેમાંથી ગર્હ રમે તેમ ન હતું.

એટલામાં વહીસ હર્ષવદન એક તરફથી આવતા આવ્યા. તે કાનાધાના પર તરફ જતા હતા. પણ એટલામાં 'અર્જુનના એક બાળથી તો કર્જના શૂરેશ્વર જોડી જાય દો,' એમ મોટેથી બોલાવેલા એક છોકરાના વાગ્યે તેમનું

પ્રસન્નને માથાથી પોતાની પાસે ખેસાચો. ‘શાની વાત એવા રસથી સાંભળતો હતો !’

‘અત્યુન અને ઠણૂની.’

નીચેથી અવાજ આવ્યો: ‘વહીસસાદેખ !’

‘ખાણુ છે ? મોતી, જરા જો તો, કાણુ છે ?’ કામ કરવાવાળીએ બહાર ડોકિયું કાઢ્યું. બહાર બેઝણુ જણ્યા ઊભા હતા: ‘કેમ શું કામ હતું ?’

‘કાંઈ અખારી ‘મિલિંગ’ છે તે મજલું હતું.’

વહીસે મોતીને ધસારો કર્યો.

‘કેર નથી !’ મોતીએ જવાબ વાળ્યો અને તે પોતાને કામે પાછી વળગી.

‘તમે તે દિવસ વાત કરતા હતા, ખજર છે ?’

‘હા—ની ?’

‘પેથી સરયૂ નદી—અને એવી એવી.’

‘હા.’

‘એ આજ પાછી કહેશે ?’

દર્શવદને એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: ‘અરેરે !’

ત્રિમામાઈ દોઢમાં ડાઈકે આવેલું તેને યાદ આવ્યું:

‘તમે માથા દેવના દીપેલ છા !’

‘તમે માકુ નજર નાણું છા !’

‘આવ્યા ત્યારે અમાર મહિને રહેા.’

તેંજુ પોતાની આંગળી કરી: ‘ખાકું, ખાકું, તદન ખાકું. ડાઈ એમ માનતું જ નથી. એ તો ગાવાનું ગીત છે.’

નીચેથી બીજને સાર આવ્યો: ‘વહીસસાદેખ ! દર્શવદન જ...ઈ !’

‘ મોતી, જો તો કાણુ છે ? ’

મોતીએ નીચે જોયું: ‘ ડોક્ટરસાહેબ. ’

‘ છે ? હર્ષવદન ભ . . . ઈ છે ? ’ આવનારે બીજી વખત પૂછ્યું. વકીલની ઇશારત પ્રમાણે મોતીએ જવાબ આપ્યો: ‘ ના, બહાર ગયા છે. ’

‘ ક્યારે આવશે ? ’

‘ ખબર નથી, ’ મોતી પાછી ફરી પોતાને કામે વળગી.

‘ હં, પ્રસન્ન ! એ વાત આજ હું તને કહું. જો, સાંભળ, સરયૂ નદીને કિનારે— ’

‘ વકીલસાહેબ ! ’ નીચેથી વળી અવાજ આવ્યો. ‘ મોતી, એ બારણું બંધ કરી દે, ’ હર્ષવદને કહ્યું. ‘ અને જો આવે તેને કહી દે કે આજે ઘેર નથી. ’ હુકમ પ્રમાણે મોતીએ અમલ કર્યો ને આશ્ચર્યથી બાપદીકરા તરફ જોતી ધીમેધીમે તે કામે વળગી.

‘ આજે તમારે નથી જવું કે શું ? ’ એમ કહેતાંકે ને, હર્ષવદનનાં પત્ની વિજયાગૌરી બહારથી આવ્યાં. ‘ કેમ બેઠા છો ? નથી જવું કે શું ? ’

‘ ક્યાં ? ’

‘ ક્યાં શું ? ભૂલી ગયા ? તમે આજે નાતની મિટિંગના પ્રમુખ છો ને ? ’

‘ અરે ! હા હા, સાંભર્યું. પ્રસન્ન ! સરયૂ નદીને કિનારે, ’ હર્ષવદન બિભા ચર્ધને ખીંટી પરથી પાઘડી લેતા લેતા બોલ્યા.

‘ સરયૂ નદીને કિનારે, બેટા, અયોધ્યા નામે સુંદર નગરી હતી. તે નગરીમાં ધર્માત્મા દશરથ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. રાજાને ત્રણ રાણી હતી. ’

‘તમારે મેહું ચાપ છે હો.’

‘હા, આ-આલ્વો.’

‘પછી શું ! પછી શું !’

હર્ષવદન કાદર ઊતરવા લાગ્યા : ‘રાગને ત્રણ રાણી,
પણ એકેને સંતાન નહિ.’

‘આ . . . હા . . . પછી !’

‘વહીસસાહેબ ! એ હર્ષવદન-મા-ઈ ચાલો છો કે ?’

નીચેથી કોઈ સાતિખંધુએ ચાલતાં ચાલતાં બોલાવ્યા.

‘આલ્વો આલ્વો, નવનિધરાવ ! આલ્વો. પછી રાગએ
યશ કર્યો.’

હર્ષવદન પરેહું પગથિયું ઊતરવા મંડવા . . . ‘ખીછ
વાત તમે કર્યો કે ?’

‘ના, મારે કાલે સીસમાનનું બાપણુ છે . . . પણ
હું પછી કહીશ હો, પ્રસન્ન !’ વિનવામોરી બોલ્યાં.

સનળ નેને પ્રસન્નવદન બેઈ રહી.

ધામેધામે હર્ષવદન નીચે ઊતર્યો. તેનાં પગરખાંતો
અવાજ નીચે ચોક્કમાં લાલતાંચાલતાં માતી માતી સીઓનાં
મીતના અવાજમાં ફૂળી મયો. નીચે સીઓ ગાઈ રહી હતી :

‘તમે મારા દેવનાં તપેલ છે !’

‘તમે મારું નવદ નાણુ છે !’

દેવદૂત

‘છપ્પનના પાટા’ એ કહેવત ખરી જ અનેલી છે. છપ્પનના દુબકાળે ઘણાંઘણાં કુટુંબોને તારાજ કરી નાખ્યાં, પણ કણુખી ને ભરવાડ એ બે ટ્રામને તો સાવ ઉભાડ ન કરી મૂકેલી. ગોવો રખારી પણ એ ઝપાટામાં જ આવી ગયેલો. નાનામોટા દોઢસો છવમાંથી તેની પાસે માત્ર ચૌદ છવ બિગર્યાં. તેમાં સાત ગધેડાં, એક ઘોડી અને છ ગાય હતી. ગાયોમાં મેર એની ‘જાંબલી’ ગાય બિગરી ગઈ, એટલે ગોવાને મન તો જાણે રત્નની ખાણ લૂંટાતી ગયી ગઈ હોય એટલો આનંદ થયો.

બત્રીસ વર્ષનો, ભરજીવાનીનો ભરેલો એ રખારી પુરુષ-પણાની આખેદૂધ મૂર્તિ જેવો દેખાતો. માથે લાલચોળ શેલું, બન્ને હાથે ઢાં, ખભે રંગબેરંગી બિનનાં કૂમતાં મૂકેલો ધામજો, પાંચે આંગળીએ સોનારૂપાના વેદ, હાથમાં કડિયાળી, પાતળી, પાકા વાંસની લાંબી લાકડી, કાનમાં કૂંડ, આંખમાં કાળો સુરમો, જરાજરા વળ દીધેલી કાળી ભરાઉ મૂછો, ને ડેડે બગસરાની પાતળી પિછોડી. જરાકે લાંબું નહિ, જરાયે જાડું નહિ, કદુંગું ક્યાંય નહિ અને મદાનગીવાળું

એવું એનું શરીર જોનારની આંખને દારે એવા રૂપથી બર્ષુ હતું. જાણે નરી સંજેમરૂમરની મર્તિ કાતરી હોય એવી, શિશીની કંપના-જેવી, અજંદાની અણિશુધ્ધ રેખામાંથી બની હોય તેવી એની જુવાન સ્ત્રી પૂનાંના અંજેઅંગમાં પણ અધિક રૂપ બર્ષુ હતું.

આ મુખી અને પ્રેમી યુગલ પોતાના જીવમાંથી પોતાનું શુભદાન અગ્રાએ જતું, અને વખત આવ્યે યશુધન વધારવાનાં સ્વપ્નાં પડીને આનંદ પામતું. ધરઆંગણે ઉદ્યોગ હતો, દેશમાં સતોષ હતો, અને જીવનમાં સરજતા હતી. હમેશનું હમેશ સુખી જીવન વિનાજનારાં ઉદ્યોગી સ્ત્રીપુરુષની માફક આજના કરતાં કાલના જીવનમાં એમને વધારે-વધારે ને જુદોજુદો આનંદ મળતો. એમનું ગરીબ ધર, બાઈમાંનું જેવાં યશુ અને સરજ હૃદય સૌમાં એક જાતની ઠાંતિ પસંદગણેલી હતી.

સવારમાં રખારીરખારણુ વહેલાં જાડી ગાયો કુદે ને રખારણુ દૂધ વેચવા જાય ત્યારે રખારી શિરામણુ ઠરીને પોતાના નાના ધણુમાં આરે. બપોરે નદીકાંઠે જ્યારે રખારી ખાંડ પવનના ધૂંટણ પીનો હોય, ત્યારે આખી સીમને રૂપથી મટી દેતી રખારણુ રાટલા લઈને આવતી હોય. રોડકડું દૂધ ને રાટલાનું બટકું એવી રીતે બપોરનો ગોવાનો જોગજનકમ ગોવામેલો હતો. સાંજે સીમનો કંટો પવન લેતાં બંને પાછાં વળે, અને ઘેર આવીને દોર દોરી દનિયાંને સાચવેઃ વાચુ કરે ને જોગરીમાં ખાટલા ઘણી મુર્છ જાય. જાંબલી માપને ડાકે બાંધેલી ટોકરી ગાય માથું દલાવે એટલે વારંવાર

વાગ્યાં કરે, અને મીઠામીઠા લાગતા અવાજમાં ગંતે જતાં મુખેથી ઊંઘી જાય.

પૂનાં દરરોજ સવારમાં એક ચાની હોટેલે દૂધ લઈ આવતી. ચાની હોટેલ પાસે ભજિયાવાળાની દુકાન હતી. ભજિયાવાળા પાસે પાનની દુકાન હતી.

આવી રીતે ચા, ભજિયાં ને પાનની ત્રિપુટીનો મેળ, આ જમાનાના વર્તમાનપત્ર, રાજકારણ અને ચૂંટણીના મેળ જેવો તે જગ્યાએ જમ્યો હતો. એટલે એ સ્થળે શોખીન, આગમુ ને છેલછપીલાની જમાવટ થતી. ત્યાં આખા ગામની વાતો થતી. ત્યાં ગામની સ્થિતિ હજવાતી. અને ત્યાં જ 'પ્રેમ' નામનું પંખેરું પાંજરામાં પુરાઈને પાંખો ફફડાવ્યાં કરતું.

દરરોજ ચાની હોટેલે મીણુની પૂતળી જેવી આ રજા-રણુ દૂધ લઈ જાય ને ગુપચુપ આવે તેમ ચાલી જાય, એ વાત એક શોખીન જીવાનને ખૂંચી રહી. તે ચાનો ભક્ષણની ગયો. પૂનાં આવે ત્યારે આરણુ પરની પહેલી ખુરશી પર એનો ધામો હોય. જે સહજ ન જિતાય તેને માટે શાંતિથી તક મેળવવાનો સ્વભાવ દરેક પુરુષમાં હોય છે. પૂનાંની દૃષ્ટિએ જ કહી આપ્યું કે તે નિર્મળ છે અને તેને ડગાવવાનું હમણું શક્ય નથી.

પહેલાં એણે ધીમેથી પૂછ્યું: 'તમારે કેટલી ગાયો છે?' પૂનાંએ એનો જવાબ વાળ્યો કે છ. બીજે દિવસે સવાલનું રૂપ ફર્યું: 'તમારે ત્યાં બકરી તો નહિ હોય? અમારા પાડોશમાં એક નમાયો છોકરો માંદો છે તેની દાદી બિચારી બકરીનું દૂધ જોતે છે.'

$$k_1 = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(\theta) d\theta = \frac{1}{\pi} \int_{-\pi}^{\pi} [f(\theta) - \frac{1}{2\pi} \int_{-\pi}^{\pi} f(\theta) d\theta] d\theta$$
[illegible]

1. *Myrica* sp.

1. 2014, 2015, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020, 2021, 2022, 2023, 2024, 2025, 2026, 2027, 2028, 2029, 2030, 2031, 2032, 2033, 2034, 2035, 2036, 2037, 2038, 2039, 2040, 2041, 2042, 2043, 2044, 2045, 2046, 2047, 2048, 2049, 2050, 2051, 2052, 2053, 2054, 2055, 2056, 2057, 2058, 2059, 2060, 2061, 2062, 2063, 2064, 2065, 2066, 2067, 2068, 2069, 2070, 2071, 2072, 2073, 2074, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079, 2080, 2081, 2082, 2083, 2084, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2091, 2092, 2093, 2094, 2095, 2096, 2097, 2098, 2099, 2100, 2101, 2102, 2103, 2104, 2105, 2106, 2107, 2108, 2109, 2110, 2111, 2112, 2113, 2114, 2115, 2116, 2117, 2118, 2119, 2120, 2121, 2122, 2123, 2124, 2125, 2126, 2127, 2128, 2129, 2130, 2131, 2132, 2133, 2134, 2135, 2136, 2137, 2138, 2139, 2140, 2141, 2142, 2143, 2144, 2145, 2146, 2147, 2148, 2149, 2150, 2151, 2152, 2153, 2154, 2155, 2156, 2157, 2158, 2159, 2160, 2161, 2162, 2163, 2164, 2165, 2166, 2167, 2168, 2169, 2170, 2171, 2172, 2173, 2174, 2175, 2176, 2177, 2178, 2179, 2180, 2181, 2182, 2183, 2184, 2185, 2186, 2187, 2188, 2189, 2190, 2191, 2192, 2193, 2194, 2195, 2196, 2197, 2198, 2199, 2200, 2201, 2202, 2203, 2204, 2205, 2206, 2207, 2208, 2209, 2210, 2211, 2212, 2213, 2214, 2215, 2216, 2217, 2218, 2219, 2220, 2221, 2222, 2223, 2224, 2225, 2226, 2227, 2228, 2229, 2230, 2231, 2232, 2233, 2234, 2235, 2236, 2237, 2238, 2239, 2240, 2241, 2242, 2243, 2244, 2245, 2246, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 2253, 2254, 2255, 2256, 2257, 2258, 2259, 2260, 2261, 2262, 2263, 2264, 2265, 2266, 2267, 2268, 2269, 2270, 2271, 2272, 2273, 2274, 2275, 2276, 2277, 2278, 2279, 2280, 2281, 2282, 2283, 2284, 2285, 2286, 2287, 2288, 2289, 2290, 2291, 2292, 2293, 2294, 2295, 2296, 2297, 2298, 2299, 2300, 2301, 2302, 2303, 2304, 2305, 2306, 2307, 2308, 2309, 2310, 2311, 2312, 2313, 2314, 2315, 2316, 2317, 2318, 2319, 2320, 2321, 2322, 2323, 2324, 2325, 2326, 2327, 2328, 2329, 2330, 2331, 2332, 2333, 2334, 2335, 2336, 2337, 2338, 2339, 2340, 2341, 2342, 2343, 2344, 2345, 2346, 2347, 2348, 2349, 2350, 2351, 2352, 2353, 2354, 2355, 2356, 2357, 2358, 2359, 2360, 2361, 2362, 2363, 2364, 2365, 2366, 2367, 2368, 2369, 2370, 2371, 2372, 2373, 2374, 2375, 2376, 2377, 2378, 2379, 2380, 2381, 2382, 2383, 2384, 2385, 2386, 2387, 2388, 2389, 2390, 2391, 2392, 2393, 2394, 2395, 2396, 2397, 2398, 2399, 2400, 2401, 2402, 2403, 2404, 2405, 2406, 2407, 2408, 2409, 2410, 2411, 2412, 2413, 2414, 2415, 2416, 2417, 2418, 2419, 2420, 2421, 2422, 2423, 2424, 2425, 2426, 2427, 2428, 2429, 2430, 2431, 2432, 2433, 2434, 2435, 2436, 2437, 2438, 2439, 2440, 2441, 2442, 2443, 2444, 2445, 2446, 2447, 2448, 2449, 2450, 2451, 2452, 2453, 2454, 2455, 2456, 2457, 2458, 2459, 2460, 2461, 2462, 2463, 2464, 2465, 2466, 2467, 2468, 2469, 2470, 2471, 2472, 2473, 2474, 2475, 2476, 2477, 2478, 2479, 2480, 2481, 2482, 2483, 2484, 2485, 2486, 2487, 2488, 2489, 2490, 2491, 2492, 2493, 2494, 2495, 2496, 2497, 2498, 2499, 2500, 2501, 2502, 2503, 2504, 2505, 2506, 2507, 2508, 2509, 2510, 2511, 2512, 2513, 2514, 2515, 2516, 2517, 2518, 2519, 2520, 2521, 2522, 2523, 2524, 2525, 2526, 2527, 2528, 2529, 2530, 2531, 2532, 2533, 2534, 2535, 2536, 2537, 2538, 2539, 2540, 2541, 2542, 2543, 2544, 2545, 2546, 2547, 2548, 2549, 2550, 2551, 2552, 2553, 2554, 2555, 2556, 2557, 2558, 2559, 2560, 2561, 2562, 2563, 2564, 2565, 2566, 2567, 2568, 2569, 2570, 2571, 2572, 2573, 2574, 2575, 2576, 2577, 2578, 2579, 2580, 2581, 2582, 2583, 2584, 2585, 2586, 2587, 2588, 2589, 2590, 2591, 2592, 2593, 2594, 2595, 2596, 2597, 2598, 2599, 2600, 2601, 2602, 2603, 2604, 2605, 2606, 2607, 2608, 2609, 2610, 2611, 2612, 2613, 2614, 2615, 2616, 2617, 2618, 2619, 2620, 2621, 2622, 2623, 2624, 2625, 2626, 2627, 2628, 2629, 2630, 2631, 2632, 2633, 2634, 2635, 2636, 2637, 2638, 2639, 2640, 2641, 2642, 2643, 2644, 2645, 2646, 2647, 2648, 2649, 2650, 2651, 2652, 2653, 2654, 2655, 2656, 2657, 2658, 2659, 2660, 2661, 2662, 2663, 2664, 2665, 2666, 2667, 2668, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2674, 2675, 2676, 2677, 2678, 2679, 2680, 2681, 2682, 2683, 2684, 2685, 2686, 2687, 2688, 2689, 2690, 2691, 2692, 2693, 2694, 2695,

Journal of Management Education 30(6)

[illegible][illegible]

1. 1984年 1月 1日 以前 出生 的 公民 均 有 權 參 加 本 市 人 民 代 表 大 會 代 表 的 選 舉 。

$\frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}$

[illegible]

એક વખત ભરૂચે પુના ઉત્તમચર્ચાના વખતે ત્યાંથી
જીકળી, હમણાં જ લીધામાંથી આવીને જોવાનું આવ્યું. જ્ય. પા.
કે આવીને ત્યાંથી પુનાના પુણ્ય માટે જે જે ઉત્તમચર્ચા થાત
તે બાંહે પડી. જોવાને વિના જામણના વિષય માટે
આથ બાંહેવામાં જેટલી જામણના સામગ્રી જાતી જાતી જોવાની
જામણનાં જામણનાં જાતી. વિનાની પાત્ર આવીને જામણ
ને જામણમાં જાતી. એ જોવા જોવાવાનું જે થતી આવ્યું
જામણનાં જામણ જાતી જામણનાં જાતી જામણનાં જામણ
જોવાની જામણ જાતી. આવીને જામણનાં જામણ જામણનાં જામણ

તેનો મેળ કરવા એ બહાર નીકળી હતી, અને ખીન્ને તો ક્યાંથી પણ હોટેલવાળા પાસેથી પૈસા લેવાની એની નેમ હતી.

‘ક્યાં ગયો ભાઈ પાનાચંદ?’ તે હોટેલ પાસે આવી. પાનાચંદ હતો નહિ, ને પેલા જુવાન સિવાય ખીલું કોઈ દુકાન પર હતું નહિ.

જુવાને પૂછ્યું, ‘કેમ શું કામ છે? હમણાં આવશે.’

‘પણ ક્યાં ગયો છે? મારી ગયો ડામામાં પુરાણી છે.’

‘કોણે પૂરી દીધી?’

‘પટેલે પૂરી લાગે છે.’

એટલામાં પાનાચંદ સામેથી આવતો લાગ્યો.

‘કેમ પૂનાં, કાંઈ અત્યારે?’

રખારણે વાત કહી ને પૈસા માગ્યા. ‘અરેરે! એમાં તે શું થઈ ગયું! આ અમારા જમાદારસાહેબ તમારી ગાયોને ઢોડાવી દેશે, વગરપૈસે. કેમ જમાદાર બોલતા નથી?’

પેલા જુવાને મીઠા હાસ્યથી જવાબ વાળ્યો, ને તરત ઊભો થઈ ને ‘ચાલો તો, કોણ એમ નાહક હેરાન કરે છે?’ એટલું બોલીને પૂનાં સાથે ચાલી નીકળ્યો.

પૂનાંનું ઓળખાણ ત્યાર પછી વધતું ચાલ્યું. તે જુવાને વગરપૈસે ગાયો ઢોડાવી દીધી. સાંજે પોતે દૂધનું દનિયું ખાંધ્યું. પૂનાંને સમિટતાથી ખિલાવી ખિલાવીને ઘણી વખત હસાવી હતી. આ તો હમેશાં પાતો ને ઘણી વખત પૂનાં દૂધની તાંબડી પર હાથ રાખીને તેના સામે બેસી વાતો સાંભળ્યાં કરે, તેવી સ્થિતિ હિત્તન થઈ હતી.

આ જુવાને મારેલી પૂનાંની ભક્તિ જળવાનાં ચિન્ન સ્વપ્ન દેખાતાં હોય તેમ તેને લાગ્યું.

સાંજ પડી અર્ધ હતી અને હજી ગોવાની ગાયો સ્ત્રીમંથી આવી ન હતી. મોંચુજી બંધ થયું તોપણ ગાયો આવી નહિ, એટલે ધણાંખણ દનિયાં તો ઘેર માત્યાં મયાં; માત્ર પેલો જુવાન એકરીમાં ખાટલા પર બેઠો હતો અને પૂનાને આવતી નિહાગી રહ્યો હતો.

પૂનાં વારંવાર બહાર જઈને જોતી હતી, પણ રખારીને પતો સાગ્યો નહિ.

એટલામાં રખારીને બદલે કોઈ પટેલ આવ્યો. ‘ક્યાં છે ગોવો ?’ કહીને તેણે રખારીમાંથી કોઈ અવાજે જૂઠ પાડી એ કોઈનાની સામે વિરોધથી રોળી બેઠો ગોવાજીની મધુર પ્રત્યુત્તર આવ્યો: ‘હજી આવ્યા નથી. આજ મોકલે થયું છે.’

‘ક્યાંથી આવે ! ગાયો એતરમાં પડી’તી તે રખારી પડી આવ્યો છું.’ ગોવાજી કોઈ બોલી નહિ, પણ તેની બચન સ્પષ્ટ હતી. એ જ વખતે પેલો જુવાન ખાટલા પરથી બેઠો થયો અને રખારીમાં આવ્યો: ‘એલા કાણુ છે ? કોમો પટેલ ?’

કોઈ કણુનીએ શુભામના જેવી નિર્બંજતાથી જવાબ આવ્યો, ‘હા, જમાદારસાહેબ ! એ તો હું જ છું.’ જુવાને આજ્ઞાવાદી સ્વરે કહ્યું: ‘હીઠ જા. રખારીમાંથી ગાયો કાઢાને બાંધી પડોઆડી જા. જોતો નથી દુધ વિનાના ગેલા ખોમે ?’

‘પણ મને શી ખબર ?’ એમ કહીને કણુની નિર્બંજતા જતાવવા આવ્યો. એટલામાં રખારી બોલપોણ થઈ અપેલો મોંચો મોંચીને પમલે આવતો સાગ્યો.

ગોવાળણી જુવાનની સામે પ્રશંસાથી જોઈ રહી. ગોવો આવ્યો, પણ ‘ગાયો ડામામાં પુરાર્થ છે’ એટલું કહીને જ તે બહાર બેસી રહ્યો. પૈસાની વ્યવસ્થા કરવા જતાં પૂનાનો જીવ બળાને રાખ થઈ થશે એ એને ખબર હતી, એટલે વધારે ન બોલતાં ચૂપ જ રહ્યો.

જુવાનનો સ્વર વધારે સત્તાદર્શક બન્યો: ‘ડોસા પટેલ! ગાયો હાંકી લાવો કે હું ડાખે ધણો ખાઉં?’

‘હાંકી લાઉં! હાંકી લાઉં!’ કહીને કણખીએ ગોવાને જ પોતાની સાથે આવવા કહ્યું.

ગોવો ગયો. પૂનાં પ્રશંસાથી જુવાન તરફ જોઈ રહી. અકારણ એ હિપકાર કરી રહ્યો હોય તેમ એને લાગ્યું. અને, ગોવાળણીથી નબળાઈમાં કે આભારમાં જરાક મોં મલકી ગયું.

‘તમે આજે ફીક ખપ આવ્યા,’ ગોવાળણી જુવાન સામે જોઈ મીઠા સ્વરે બોલી.

‘એમાં શું?’ કહીને જુવાને વાત ઉઠાવી: પણ તેની આંખનો સ્પષ્ટ નજો ગોવાળણી કળા ગઈ. તે જરાક આગળ સર્યો, ને ‘આ તમારા દાંતના ચૂડલા બહુ ભારે છે હો. કેટલાના આવે?’ એમ કહીને ધીમેથી પૂનાંનો હાથ હાથમાં લીધો.

પૂનાંએ મીઠા મૌનથી એને ઉત્તેજન આપ્યું. પ્રગલ્ભતાથી પૂનાંના હાથ પર એક મીઠું ચુંબન લીધું. હાથથી પૂનાંની નમેલી ડોકને ઊંચી કરી

પૂનાં પણ જરાક તો ગળા ગઈ, ને બન્ને વચ્ચેનો પડો ખસતો લાગ્યો: ખસ્યો નહિ, ખસતો લાગ્યો.

એ વાતને પંદરેક દિવસ વીતી ગયા.

ધરમાં એક નવી ચિંતિ ઉત્પન્ન થઈ: મદારાણી નેની જાંબલી માથ માંદી પડી.

ગોવો સાંને ધણુમાંથી પાછો ફર્યો ત્યારે પહેલવહેલો માથને જોવાને દોડ્યો.

નીરેણુ ખડ એમ ને એમ પડ્યું હતું. પાણીની ટથરાટ પણ અપોટ રહી હતી. ગોવાએ તેની પાસે જઈ તેની ડોકે ને મળે દાથ ફેરવ્યો. 'જાપ જાંબલી! જાપ જાંબલી!' રહીને દેનથી તે બોલાવતો ગયો, પણ માથે એક વખત તેની સાથે જોઈને તેના દાથમાંથી માથું છોડાવી એક તરફ દાગી રીધું. ગોવાએ નીરજી સમારી પાણી વધારે પાસે મૂક્યું, પણ માથ તેને અડી નહિ.

સોઝિયું વાગીને એક તરફ જોબેલી પૂનાં આંસુ સારતે મુઠ્ઠાને બોલી: 'આજ તો એક તણુખવાને ય અડી નથી. શામે તો એક પુત્રો ખાધો'તો.' ગોવાએ આધાસન આપ્યું: 'જમવાનનું પાર્કુ થઈ.' પણ માથની સ્થિતિ જોઈ એનું રોયું દાથ રડ્યું નહિ. 'જાપ જાંબલી!' એટલું બોલતામાં તેની આંખમાંથી આંસુ ખરવા લાગ્યાં: માથ એક વખત આંખ ઉઘારીને પાછો મીચી ગઈ, અને મળે તેટલા પ્રયત્ન છતાં પછી તો આંખ મીચીને પડી રહી.

'જાપ જાંબલી!' પૂનાં પણ આવીને મીઠા રાખે બોલાવવા લાગી. બંને જાણ્યાં મોડી રાત સુધી ઘાનસ લઈને ત્યાં બેઠાં, પણ માથ રીત પડી રહી.

ઉઠે મોટેથી બંને જાણ્યાં સવા મધાં.

પાછલી રાતે ગોવો અચાનક જાગી બેઠો. એના મનમાં 'જાંબલી જાંબલી' થઈ રહ્યું હતું. એ માથ વિનાનું

જગત કલ્પતાં એનું શરીર આખું ધૂણી બિડવા લાગ્યું.

તે દ્વાનસ લઈને ધીમેધીમે પગસે ગાયના ખીટા તરફ ગયો. હતી તેમ જ ગાય પડી રહી હતી. ઉપર નિઃસીમ આકાશમાં અનેક તારા ખીલી રહ્યા હતા. ધીમા ઠંડા પવનની લહેરથી ઝાડનાં પાન હાલતાં હતાં. બાકી સર્વત્ર પ્રસરેલી નિઃસ્તબ્ધતા મનનાં દ્વાર ઉઘાડે તેવી હતી.

ગોવે ગાયના શરીર પર હાથ ફેરવ્યો: ‘બાપ જાંબલી! બાપ જાંબલી! બાપ જાંબલી!’ એમ ત્રણ વખત હેતથી ગાયને બોલાવી. પરંતુ ગાયે આંખ ઉઘાડી નહિ, કાન ફફડાવ્યો નહિ, કે પૂછકું પણ હલાવ્યું નહિ.

ગોવાની આંખમાંથી ખરખર આંસુ ખરવા લાગ્યાં. કેટકેટલાં વર્ષનો આ ગાય સાથેનો સંબંધ આજે છેવટનો થઈ જશે, અને કાલે સવારે તે પોતાનું નાનું ધણુ લઈને નીકળશે ત્યારે મહારાણી જેવી ‘જાંબલી’ વિના કેવો અંધકાર લાગશે, એ વિચારથી એનું હૃદય વલોવાવા માંડ્યું.

‘બાપ! જાંબલી!’ તેણે એક વખત ફરીથી ગાયના માથા પર હાથ ફેરવ્યો.

મરણની છેલ્લી ખૂમ પાડતી હોય તેમ ગાય બેબાકળા બેડી થઈને અતિ દુઃખમય સ્વરે બે વખત ‘ભાં! ભાં!’ કહીને પાછી હતી તેમ પડી ગઈ.

‘અરેરે! અમારાં પાપે ગાય ગઈ!... જાંબલી! મહારાણી!... મ... હા... રા...ણી... બા...પ!’

અને જૂની કથામાં સાંભળેલાં કે કોઈ બ્રાહ્મણે કહી સંભળાવેલાં વચન તેના મનમાં આવીને ધસી ગયાં. ધણી વખત દુઃખને આવતું જોઈને, એ પાપનું પરિણામ છે એમ

માનવાની હુદિ માણસમાં પ્રગટે છે.

‘મારું પાપ ! મારું પાપ ! . . એને પરિણામે ગાય જોઈ,’ તે મોટેથી બોલી ઊઠ્યો.

તરતની ભગીને ગાય બેવા આવતી પૂનાં ‘પાપ !’ અને ‘એને પરિણામે જોઈ’ એ બે વાક્યો સાંભળીને ભાઈ ઊઠી.

ગોવાનાં વાક્યોને પૂરાં સમજ્યા વિના તેમનો પોતાના જીવન સાથે જ મંમથ બાંધીને આ ગાય પોતે જ ખૂંચે છે એ વિચારે તે માભરી બની ગઈ !

તે ગોવા પાસે આવી પહોંચી.

‘ગાય છેલ્લી ભાંભરી તે સાંભળ્યું !’

‘હા . . .’ પૂનાં નરમ બની ગઈ. તે રોવા જેવી થઈ ગઈ. ગોવાને રોતો બોધે તેને અત્યંત જોડું લાગ્યું.

‘મારા પાપનું પરિણામ છે, ‘ગોવા રોતો રોતો બોલ્યો, ‘તને ખબર છે, તે દિવસે મેં ગોરણ દેવની ને એક દોહું બચારું તરફનું નીચે પડી ગયું ! અરેરે ! પાપના દંડ તો બરે જ છે !’

પૂનાંનું અંતઃકરણ છેક જ ગળી ગયું. ‘દોહાને અઠ-રમણ લાગતાં તેને પાપ માનનારો ક્યાં બોલે રજારી અને ક્યાં પોતે કાથે કરીને પાપમાં પડવા દોહી રમારણ ! . . .’

તે અચાનક નીચે નખીઃ ગોવાના પગ પાસે પડીઃ ‘રજારી ! રજારી ! મારા પાપે આ જાંબલી ગાય જાય છે.’

‘તારા પાપે ! . . અરેરે ! તારા જેવીના ઝોછાયામાં પણ માણસ પવિત્ર થઈ જાય છે.’

‘ના, મારા પાપે ગાય મરે છે, ગાયને આમડેલ

લાગી છે. ’

‘ અરે ગાંઠી શાસ્તરમાં હોવા માર્યાનું પાપ છે. ’

પૂનાં તો ધ્રુસકે ધ્રુસકે રેવા લાગી: ‘ ના, મારું પાપ. મારા પાપે ગાય ગઈ. તું મને માફ કરેય કે. ’

‘ પણ શું તારું પાપ ? ’

‘ મેં નાં ઝોલ્યો જીવાન હમેશાં આવે છે એને કનજર નાખવા દીધી છે. આ ઈ પાપે આપણી જાંબલી ગાય અમડાણી છે. ’

ગોવો થંભી ગયો. જોગમાયાના અવતાર જેવી પોતાની પૂનાંમાં આટલી કાંકરી છે એ વાત જ એના માન્યામાં આવે નહિ.

‘ ગોકળા ! હવે તું મને ડંડ દે ! ’

‘ ડંડ દેનાર છે દીનોનાથ, પણ રચારણ ભટ્ટા કે તો ખરી કે તેં મારામાં શું ખામી જોઈ ? ’

પૂનાં ઊભી થઈ. તેની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં: ‘ રચારી, તું બત્રીહલખણો છે, પણ હું જ પાપી છું. ’ ગાય જરાક સજવળતી લાગી.

‘ હે ! હાલી કે નહિ ? ’

જરાક ખખડાટ થતો સાંભળીને ગોવાએ ડોકું પાછું ફેરવ્યું: ગાય જણે તણખલાં માટે ડોક લાંબાવતી હોય તેમ લાગ્યું. ઊંડા સંતોષથી રચારી ઝોલ્યો: ‘ પૂનાં ! ગાય જણે શવવાની લાગે છે ! ’

‘ કેમ નો શવે ? હે દીનોનાથ ! મારી પાપણીના પાપે મારા રચારીની રતન જેવી ગાય લેશે મા, માખાપ ! ગાયને બદલે મને જ ક. ડ. પી . . . ’

‘ હ... હ... હ...!’ કરતા રંગારીએ પૂનાના હાથને પકડી સીધો, અને આંધુ વડે મુદ્દ બનેલા ગિઝમ્મી બને એકબીજાના હાથમાં ત્રિસાઈને એમરી તરફ વળ્યા.

ફિલસૂફીનો ભ્રમ

જ્ઞાનના સમુદ્રમાં ચારિત્રનું મીઠું ઝરણું ક્યારેક સુકાઈ જાય છે, પણ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદનું ચારિત્ર શુદ્ધ હતું એમ ઘણા કહેતા: અને તેનું જ્ઞાન વિશાળ હતું તેમ સૌ કહેતા. નંદનપ્રસાદ સૌને પ્રિય હતો; શોપનહોર ને નીતશે, હર્બર્ટ સ્પેન્સર ને હેગેલ, કેન્ટ ને શંકર એ ફિલસૂફીમાંથી અને ડાર્વિનનો ઉત્ક્રાન્તિવાદ ને કાર્ત્ત્ત્વિલનો અગમ્યવાદ, શુદ્ધાદૈત ને દ્વૈતાદૈત એ બધી ફિલસૂફીમાંથી હજારો સિદ્ધાંતો નંદનપ્રસાદના નાના માથામાં ધર કરીને રહ્યા હતા. એણે બ્યારે કોલેજમાં *The Sick Soul* એ વિષય પર ભાષણ આપ્યું, ત્યારે જાણે મૂર્તિમંત ઉપનિષદ પશ્ચિમને પૂર્વનો જીવન્ત સ્પર્શ આપે છે, એવી લાગણી થઈ: વાતાવરણ બધું મૃત્યુ પછીના જીવનના કાચડાથી ભરાઈ ગયું, ને હજારો શિષ્યો ને શહેરીઓ નંદનપ્રસાદે ભાષણ પૂરું કર્યું ત્યારે અંતઃકરણથી નમી પડ્યા હતા.

રસસુંદરીના સ્મિત જેવી ઉપા પોતાનો નવરંગી સાણ

પાથરતી હતીઃ એમાંથી ઊડતી સુમધથી પાતાવરખુમાં નરયૌવનનો તન્મનાટ હતો. એ વખતે બદાવતીના કિનારા પર આવેલા એક રમ્ય મકાનની જાગીમાંથી નદી પર નજર દેશીને એક જુવાન બેઠો હતો. ફરીથી મૂળતા મજૂરો ને ઘાડથી લઘડતાં પશુઓ પામેપામે નદીનું પાણી કાપી રહ્યાં હતાં. રેતીના વિશાળ મેદાનમાં એક સાધુ બેઠો હતો. તેનાથી થોડે દૂર બેચાર ફૂતરાં એક ઠરતાં હતાં. અને, ઉક દૂર, એક ઝાડ પર, એક વાંદરો આ દસ્ય પર હાથપણબરેલી સમા-લોચના કરતો, જરા વધારેપડતી ગંબીરાઈમાં, કાલકું મેં રાખી બેઠો હતો.

પેશો જુવાન આ બધાં દસ્યો એકાસાથે જોઈ રહ્યો હતો.

તેઠસામાં અચાનક બારણું ઊપડ્યું.

એણે પોતાની દષ્ટિ નદીપટ પરથી ખેંચી પાછળ જોયું.

વિવેક જાગવવા શીખેલા ચંદેરામાં જરા સ્મિત આગ્યું, ને તે બોલી ઊઠ્યોઃ

‘અરે ! હિય ! તું અત્યારમાં ક્યાંથી ? હે !’

‘આજે પ્રભાતના ઊડતા રંગ પકડવા છે !’

‘એમ ? ... તે ...’ તે પોતાની ખુરશી પરથી બેઠો થયોઃ ‘જે, અહીંથી આ દસ્ય આવ્યાદ છે ! બરાબર ઉતારવા જેવું !’

હિય આમળ વધી ને પ્રાદેસરતી ખુરશી પર બેઠીઃ મૂર્વના આઠાઈની ચટકી ત્યાંથી નાના સ્વરૂપમાં રૂબરૂ ખડી થતી હતી. પાસેનું દાર બોલી તે અમાશીમાં મહિં; વળા પાછી ફરીઃ અને ઉવટે અમાશીમાંથી ઊડતા રંગને કામળ ઉપર ભાષામાં ઉતારવા લાગી.

‘હા હા હા ! મારા પ્રોફેસર ! ફિલસૂફી ! . . . તમે આટલું જ ગણિત જાણો છો ?’

પોતે એક વિષયમાં પારંગત છે એ દર્શાવવા ખાતર વિષયમાં બાજક જેવી અજ્ઞાનતા દેખાડતી એ વિદ્વાનોનો દંબ ક્યાં હોતો છે !

‘અરે ! હિયા !’ નંદનપ્રસાદ બોલ્યો : ‘પછી નોકરે મને સમજાવ્યો કે સપ્ટેમ્બર, બરોડામાં બરોડ પશુ સમાય ને પોણાબરોડ પશુ સમાય.’

‘બરાબર ન્યૂટન જેવું.’

‘હાં, ઠીક એ દાખલો તમે ચાહો છો.’

‘તમારે વિદ્વાનોને તો એક એક વિશ્વાસુ મિત્ર લેઈએ’

નંદનપ્રસાદની આંખ ચમકી. પશુ નિર્દોષ સરસતાની મુર્તિ જેવું હિયાએ આપું હાસ્ય કર્યું : મોડેમોડે તે સમજી કે એના બોલવામાં નંદનપ્રસાદને કાંઈક સંદિગ્ધ લાગ્યું છે.

‘હા. જસ એ જ હિયા ! Geniuses-એનું રક્ષણ સેદની હાંસિયા કાળું કરે ?’

અને દરે હિયાની આંખને ચમકાવતો વારો હતો. પશુ તે તો દેન્ટનું એક સૂત્ર સંબંધિત વિવરણ માગતી ઊભી :
The senses are blind without the soul: the soul is empty without the senses. What is the relation between the senses and the soul ? આત્મા વગર હૃદયો બ્લંડ છે. હૃદયો વગર આત્મા ખાલી છે : આત્મા ને હૃદયોનો અન્વેષણ સંબંધ શા પ્રકારનો ?

એવો જ એક પીને દિવસ.

પણ તે દિવસ ગંગાનાં કિરણોથી ઉગતા ગાલ પર
અમઝની રમઝની યાત્રી નવારે પ્રકાશિત થતી હતી. તે
દિવસે હિંમત અને નંદનપ્રસાદ વચનથી એકબીજાનાં ઘડ
ચૂક્યાં હતાં. હિંમત નંદનપ્રસાદ જેવા ઉગ્રાંગ—પ્રતિભાશાળી
પુરુષ પાસે પોતે સાચી મવા મેળવ નથી. એવા અધીન
સ્વરૂપમાં શાંત થઈ જતી અને તે એક નિગારથી જ પ્રેરાઈ
હતી: ‘આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષને એકલકોલ મુસાફર
રાખવો એ પાપ નથી? નંદનપ્રસાદ પેલી લીટીઓ ભાવતા
તેની સામે જેતા એ વાત હિંમતે વાદ કરી ગઈ હતી:
Alone, unfriended—melancholy—slow.

કોલેજના દિવસો પૂરા થતાં પોતે જેને પૂરત્ય માનેશ
છે તેને છોડવાનો વખત આવ્યો, એથી હિંમતે દિલગીરી
થવા લાગી: તે જ સમયે પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ પણ હિંમત
જાનથી એના તરફ વધારે ને વધારે આકર્ષાયા હતા, અને
તે મૈત્રી આજ્ઞે એકબીજાના હવનસાથી બનવાના ડોલમાં
પૂરી થઈ. તે ડોલ પાળવા પ્રતિજ્ઞા લીધી: અને હવે હિંમત
નંદનપ્રસાદની માવજત રાખે છે: વારંવાર તેને મળે છે ને
દિલસૂદને ક્યારેક દુનિયાના સ્પર્શમાં રહેલું સૌન્દર્ય દર્શાવે છે.

ત્યાર પછી થોડા સમયમાં નંદનપ્રસાદ આગળ અભ્યાસ
કરવાના ઉદ્દેશથી ઈંગ્લંડ ગયો. હવે હિંમત એકલી—જે નદીના
કિનારા પરથી પહેલાં પ્રમાતનો રંગ પૂરતી તેમ પૂરે છે: પણ
તેને ટર્નરની ઉપમા આપી પ્રોત્સાહન આપનાર નંદનપ્રસાદ
ગેરહાજર છે. એને હવે આજે જ પોતે કરેલા કાર્યનું મહત્ત્વ
સમજાય છે: પોતાને આજે દુનિયાના તમામ વ્યવહારથી

પ્રાર્થ મહેલી એકસાથે કેવી આવે છે? આવી જ સ્થિતિ નંદનપ્રભાદ જેવા વિદ્વાનને હતી, અને પોતે એના સમાન કામ કરી નથી, તેપણુ વિદ્યાસુ મિત્ર બનવાની છે, એ વિચારથી, જે પોતે કરેલા કાર્યની મદદતા સમગ્ર આનંદ છે. પ્રાર્થમર મધ્ય પડી ઉપાએ પોતાના જામલામાં પેટા બાહુત નથી એક માણુમને દાખ્યો હતો. તે જિયારો સાધારણ કામુન દનો, મારો ને મારી દનો. તે કેટલીક વખત, મધ્યમ વર્ગમાંથી નીકળી આવે છે તેમ, બરદારકુળા છતાં, મારી દનો. તેનું નામ પણ તેના જેવું જ આદું હતું.—શાંતિલાલ મધ્યાન્માં શાંતિલાલ મુખેરો એવી પોતાના કામમાં અત્યંત-કારક માંખડી પર કરતા કરતા 'દરિ: ૮' કરતા દોષ: ને જુની દખા માથા પર તે દિવસનો નવો મુખ પ્રકાશતો દોષ દાષમાં કપારેક માળા પણ રાખતા: ને ઉપાની કામ કરવાવાળી માથે ના પાડે દખા મડી, 'કારે તો રાજ્ય', કુલમ અમતા દતા, મારીમાર્ગ-એટલું બાધી 'દરિ: ૮' એ સાળા મર મધ્યે માંખડી ઉપાડે!

શાંતિલાલ જેવો મારો દનો તેવો જ દુષ્ટી પણ દનો. વિદ્યાવાળી જી મજુ કરવો એક કોઈરો મુદ્દી મરજુ પામી હતી આમ, જ. વર્ગથી શાંતિલાલ તેને કવની જે નવગની રજા દતા કોઈરો જુ મધુન દનો. શાંતિલાલે પોતાની સીધી તાર જાળી જેનું નામ માધવલાલ પાડ્યું હતું. પણ બધા દાન માધુ કદાચ માધુ પણ મરો મળતી દનો: નાજમ આરે કાલે નાખી શાંતિલાલ કુલાલ કોઈ મરતો ને દિવાલે કાલે દ. તારા ને તો કોઈ જાળી એક વખત માધુએ કાલે કે જાળ કોઈ ને જાળા વિનવે કાલો પોતો જાળી

તાં જિહ્વા, બંધમાં રાખેલી તોફાની શ્વેતિ 'હાં ખીડીયા! કેમ
?' એટલું કહીને પણ તોફાન કર્યોનો સતોય લઈ ચેતી.
પર જિહ્વાને મા જેવો ખાર હતો: ને માથુને પણ મળે
યા તો ખીળ સ્વરૂપમાં પોતાની મા હોય તેમ સાગતું.
વિત્તિલાલ એવિસમાં જાય ત્યારે માથું ઉપાખડેન પાસે રખતો.
માથ, બહુનો હોય ને કપારેક વાતો સાંભળતો હોય! એ
જી માથુથી માથુસરાણું લાગતું.

છ

ઉનાળાની ખીડી સવાર હતી, અને ફૂતરાનાં ખચ્ચાં
શાંતિલાલની એરડી તરફ નજર રાખીને જિભાં દતાં: એ
એરડીમાંથી હંમેશ એક તોફાની ઊઠે. આવી, વિદ્વાનોનું
પેલું મશહૂર વર્ગીકરણ—'નખરાગાં પ્રાણી'—એ બૂલી નર્મ
તેમની સાથે દોડતો. એ દોડતો ને પાછળ ફૂતરા પણ, કપારેક
દેખી રાજ્યના અધિકારીઓને મચનર કે એન્ટ એલાવે ને
દોડે તેમ દોડતાં. પણ આજે એ એરડીમાંથી ફૂખી
શાંતિલાલનું મોં પડેલાં દેખાયું:

'ખીડીયાઈ! હરિ: હઠ.'

અત્યારે પણ સડજ બનેલું હરિ: હઠ શાંતિલાલના
મોંમાં આવ્યું.

'અરે! ખીડીયાઈ ઉપાખડેન છે કે!'

'હા કેમ?'

'આ જુઓને, આજ અમારા માથુને તાવ આવ્યો.
હ: કાલે રાત્રિનો.'

'એવ વોય—એ વગી કર્યાંથી કે ઊઠરાં રખડે બહુ
તો—પાખીમાં લાગ રખડે હ. ખારી, કાંઈ કાઢનું માને

છે ?' એટલામાં હિયા પણ અગાળીમાં ગાંઠા મારતી દેખાણી: શાંતિલાલની વાન સાંભળતાં તે નીચે ગારી, ડોક્ટરને બોલાવ્યાં, ને શાંતિલાલ ઓફિસમાંથી પાછો આવ્યો. ત્યાં સુધી પોતે તેની પાસે બેસી રહી. આજે એને પ્રથમ ખજાર પડી કે માધુ ને દોષ ત્યારે ફળીમાં આનિમ્ય શાંતિ દોષ છે !

કેટલાંક છોકરાં એવાં આનંદી ને રમતિયાળ દોષ છે કે બપોરે મરવાનું દોષ તોપણ સવારે રમી લેવાનાં ! માધુનો સ્વભાવ મૂળથી જ આનંદી હતો. ત્રણચાર દિવસ તાવની સખત બિમારી છતાં તે હિયાગદન પાસે ડાંઈ ને ડાંઈ આનંદની વાતો કરી લેતો. છેવટે પેલાં મીઠીમા દહી ગયાં હતાં એ પ્રસંગ સંભારીને સૌને દસાવતો. શાંતિલાલ બિચારો માધુને દસતો બેઠ્ઠાં ઓછાઓછો થઈ જતો, ને હિયા તો મૂર્તિમાન માનવહૃદય. છોકરાના દરેક શબ્દમાં વ્યાકરણની ભૂલ ન બેતાં હૃદયની અગાધતા જ દેખતી. પણ, એ તાવ હતો શીતળાના પ્રવેશ માટે. ત્રીજે દિવસે માતા દેખાયાં—એટલાં ઘાટાં કે તિલમાત્ર જળ્યા મળે નહિ. હવે જ કટોકટીનો પ્રસંગ આવ્યો. ગરમી એટલી થાય કે માધુ ત્રડો પાડે, ને શીતળા પણ ક્યકચી ગયાં. માધુનું હવન હવે થોડો વખત છે એ ગંભીર વિચારથી સૌનાં હૃદય ધમકી ગયાં.

નવમો દિવસ હતો. રાત્રિના આસમાની આકાશમાં તારા હતા. હિયાના ફળીમાં બચકર શાંતિ હતી. જે વખતે હવ જવારહેવાનો સવાલ હોય, તે વખતે દરેક ઘડીમાં હજાર વર્ષનું ગાંભીર્ય આવે છે. રાત્રિના લગભગ ચાર થયા હશે. તે વખતે માધુની પથારી પાસે માત્ર એ જણ જગતાં બેઠાં

હતાં: હિંમત અને શાંતિવાદ. હીને ગરમી એવી થતી હતી કે ન પહોં ચાત.

એ વખતે એવો પ્રસંગ બન્યો કે જિજ્ઞાસુ જીવન ફરી ગયું. અચાનક માથુએ અસહ્ય દુઃખથી રડો પાડી: 'મા! મા!' અને 'દં બેટા! દં બેટા!' એ બે જ શબ્દો સંભળાવા લાગ્યા. શાંતિવાદ દિવસૂદ બની ગયો. માર્કેને કેમ સાંત્વન દેવું તે સૂઝે તેવું હતું નહિ. પણ હવે માથુને સાંત્વનની જરૂર ન હતી. તે સ્વાસ્થ્ય હોવા બગધી પધારીમાંથી બેઠો થયો અને હિંમત તરફ દોડ્યો; એના આત્મામાંથી હમ્મર શબ્દોનો એક શબ્દ આવ્યો: 'મા! . . .'

આ ગંભીર પરિસ્થિતિ સમજી શાંતિવાદે તેને અટકાવ્યો: 'બેટા! બેટા! માને અડકાવ નહિ હો!' લપકતે પગે માથુ પાડ્યો ફર્યો: 'અરે! બાપુ! મારે એક વખત હિંમતજીવનને—માને . . . માને—બેટકું છે! . . . મને તો ટાંકક યાશે!'

'જો બાપુ! . . .'

પણ માથુની બંધ આંખોનાં બંધાં વાક્યો ગૂંઘરા પર પડવાનાં હતાં: 'મા! . . .'

અને તે અચાનક દોડીને હિંમતને બેઠી પડ્યો: શાંતિવાદ બપથી—ગ્રાહથી ઘન્ય બની જોઈ રહ્યો. પણ હિંમતના કુમળા દાંધોએ માથુને હિંમતી લીધો હતો, ને ત્યાં સગી મા ફરથી બેટા હીને દોડી બપ, ત્યાં હિંમતે તેના માથા પર અને વાંમા પર વાદંવાર દાંધ ફેરવ્યો. આત્માને સ્પર્શ થયો હોય તેમ માથુને કંઈક ફંટી થઈ. 'મા!' તે એક વખત આનંદથી બોલ્યો.

'બેટા! માથુ! હું હિંમત તારી માથું હો! બાપુ . . .'

ઉપાના આંસુમાં બીજી શબ્દો ફૂળી ગયા.

પણ શાંતિલાલ ઉપાના વિચારથી ઘ્રૂણ બિટ્યો.

ઉપાએ ફરી માધુને બોલાવ્યો; તેને હાથમાં રાખી રમાડ્યો, ને પછી ધીમેથી પથારીમાં સુવારી દીધો.

એ બંધમાંથી માધુ બિટ્યો નહિ, ને બીજી દિવસના પ્રભાતમાં પેલાં કુરુકુરિયાં રાહ જોતાં જ બિભાં રહ્યાં. પોતાના એકના એક આશાના થંભને ગયેલો જોઈને શાંતિલાલ દીવાનો બની ગયો, ને મગજની નબળાઈના ઉપાય માટે ગાંડાની હોસ્પિટલમાં ગયો.

માધુના સ્પર્શના પરિણામે બીજો કે ત્રીજો દિવસે ઉપા પર શીતળામાતાનો હલ્લો થયો હતો. મીઠીબાઈની બહુ મહેનતથી તે બચી ખરી, પણ તેણે એક આંખ ગુમાવી: ને મોં પર પરો-પકારના ન ભૂંસાય તેવા કલ્યાણમય ચાંદલા પડ્યા. શરીર બેડોળ બની ગયું, ને આત્મા વધારે સુંદર મધુરતાની મૂર્તિ જેવો બન્યો.

દરમ્યાન પ્રોફેસર ઇંગ્લંડથી પાછા આવ્યા હતા.

રાતની મેઘલી મળી હતી, ને વરસાદના ટમટમ છાંટા શરૂ થયા હતા. એક જુવાનગાર્હ તે વખતે નંદનપ્રસાદના ઘર પાસે આવીને ઘોડી વાર શાંત બિભા: પછી વિચાર કર્યો, ને ડેવટે ઘરની સાંકળ ખખડાવી.

‘કોણ?’ અંદરથી અવાજ આવ્યો.

વરસાદ એકદમ તૂટી પડ્યો, ને ‘નિદ્રામાંથી મધુર-ટહુકા દર્પથી જાગી બેઠી!’

‘હું ઉપા!’

‘હા. ખાલુ છું હો!’ અચાનક મોટો પથ્થર ઠાંડો હતો, અને પ્રેક્ષકોને તરત જ દાર ખોડ્યું. દાર ખોડતાં જ તે આંખો બંધી ગયો: એવો અંગ્રેજીમાં મૂર્તિને જાણે શી ગાંઠા ઘાવાવાળો, એક આંખનો ડોળો બહાર નીકળેલ, કદંગી સ્ત્રી જેવો.

‘આ કોણ? હાલું?’

‘હા. તમને ખબર નથી? હું હજી આંધી જ છું. એમ. એ. મારે વાંચવા રહી માર્ક.’

‘એમ કે? બહુ ઠીક છે; શું ફિલસૂફી લીધી છે?’

પ્રેક્ષકોના માથાઓ ઠંડા મળેલો આવ્યા: હાલના ચહેરા પરથી અનુમાન કરવા જેટલું ‘ઠાકેટું’ તો એ પણ શીખ્યા હતા. ને વળી કોઈની ખાંડ વિશે ઉત્સેખ કરવો એ ડાપણુ નથી.

પણ હાલ દિગ્મુદ બની માર્ક. જેની રાદ જેવું પોતે અજાણ કરવા કોઈક માર્ક હતી, ને જે પ્રભાવશાળી પુરમે તેને મિત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી, તેનામાં અસાધ્યમયું કંઈ કેમ હતી? આંખમાં, આવકારમાં કે સ્વપ્નમાં ક્યાંય ઉખા કેમ ન ગળે? ... નિર્દોષ મૂર્તિ! ... ને મોઢુંમોઢું ગળાજી ને બનમાં બગડી: ‘જા, ઠીક; મારું આજે કરી ચલ્યું છે!’

‘કેમ તમે જાણતા નથી?’

‘શું ખાતર, હાલ! તારી બાઈ મુઝેલીએ તો કોમેન્ટમાં જોડેલ—સમજાવ્યાં જ.’

‘અજાણ પણ ...’ હાલ મુજ.

‘જાણે વચ્ચાક પરમે તેમ સામે છે, હાલ’ તને જાણે મોઢું તો નથી ચલ્યું કે?’

હાલ આંધે નિર્મિત અવસ્થા જ બેસી કપાલેક લાગે અવલોકન દોષ છે.

‘આપણી કમળા—હવે મિત્રી તમે બધી આપડે થું ?
મેં માટે હવેન આપડે રાંધી તમારે આપે આપડે છે.’

પ્રોફેસરનું ‘જેવું’ કરીને તમારે દુધાર થયું. તમારી
આંખથી માંસ પર આપી: ને પણ એવું જ નિયમાન
રનારથી જોયો:

‘આપણી મિત્રીને મેં એવી ગંભીર માની છે ?’

‘સીનું હવેન મિત્રી છે. એવું જોને મન એ પહેલેય
ગંભીર જ નહિ પણ પવિત્ર આપન છે.’

‘હા!’ પ્રોફેસર નંદનપ્રસાદ વર્યા. ‘હા! હા! હા
હા! એકવાદ:’

‘એમ નહિ...’ નંદનપ્રસાદ હું મર્મી બનવા નર્મ
માગતી. કદો કે આપણે સંકલ્પ કર્યો ત્યારે તમે વચ-
આપ્યું નથી રનેદતબનું?... અને હવે...’

‘હવે?... હા!’ નંદનપ્રસાદની મદદે એતી
દિલસૂરી આપી: ‘હવેન એ વિકાસ છે. એ વખતથી આજે
જુદી દષ્ટિ છે.’

‘અરાબર!’ એકલી શ્રદ્ધાનું તેજ આપ્યું: ‘પણ તમે
એમ ચોખ્ખું કહેશો કે હવે મારા સ્વરૂપમાં તમને કંટાળો
છે ?’

‘ના.’

‘આ કેમ થયું તે તમે સાંભળ્યું છે ?’

‘હા.’

‘તમને લાગે છે કે આ વાત—મારા સ્વરૂપની આપણી
આડે આવે છે ?’

‘હા અને ના.’

‘વિશ્વમુક્તિ ચોખ્ખું બોલી રહેજ નહિ; વ્યાકરણમાં વિકલ્પ જ દોષ: ચોખ્ખું બોલે રહેક ને શ્રદ્ધા: જાગે નંદનપ્રસાદ, રસાભોજા પત્નિ: જસ પત્નિ: વાંચવાનો પણ રામ છે ! અને ખીજ રાજ્યમાં જ્યારે આંખ, કાન, નાક, હાથ, પગ, પેટ બોવાય છે, ત્યારે વાંચવાના રાગી આત્મા ખુબે છે ! અબજ શબ્દ વિના સામગ્રી બોલે છે: બલેલા સામગ્રી વિના શબ્દ બોલે છે. એકલો ભ્રમ !’

પણ નંદનપ્રસાદ વિદ્વાન હતો, વેદાન્તી હતો, વૈયાકરણી હતો; આવા કીજ્જતા શબ્દોથી તે હો તોય નહિ હતો: મિત્રેશ્વરે પણ વિચારના કો વિધિ કો નિષેધ: નંદનપ્રસાદે ધીમેથી બાંધેલું અટકાવ્યું. ‘જીવા!’ તે બોલ્યા વિના રહી શક્યા નહિ: ‘It was lovely to be myself: but not to be myself was death in life: Do not be tempted to accommodate yourself to the world by moral suicide.’ *

જીવાએ જવાબ ન દીધો; એક વાર ખકાન તમ્બે બેઠું; નંદનપ્રસાદના કોણા તમ્બે એક દષ્ટિ ફેરવી: તે પછી ધીર અંધારી રાત્રિના શાદા અંધારા વચ્ચે થઈ બાંધી ગઈ. નંદનપ્રસાદને ખળી ભઈ એ વાત પણ ધીર અંધારા નેટલી જ રાત્રી રહી.

*

● કોઈકો જ્યારે જીવનમાં પણ કાંઈ ખુબી થી દિવસ દોષ નથી દિવસ નથી દોષ પણ કહી. પણ જીવનમાં ધીમાપણ નહિ તે જીવન તે કુલ જીવન તમારું. રાવનની પરિક્રાતા કામ ખીજને અગ્રહણ જનવાની આપવાનું. તોયે જીવન તમારું જ અર્થ.

સ્વપ્નશુંદરી

વિંધ્યાચલની પર્વતમાળા એવી જુદીજુદી રમણીય
જગ્યાઓથી બરપૂર છે કે દરેક દરેક જગ્યામાં પોતપોતાની
મેલદિલી છે. પણ જ્યાં બમરતી નર્મદાનો પ્રાપ્ત પડે છે,
અને જ્યાં પ્રાચીન વખતમાં મદર્જિ બગુનો આશ્રમ હતો,
ત્યાં—એકાપાદ વ્યાસજી—એનું ૨૫ કાંઠું જુડું ન છે.

પૂર્વી એવું ૨૫થું ગોં કપારેક ન પાડણું કરે છે.

ત્યાં નાખી નરદ ન ખેલેવિ એવી અનેક વનરાજી
ગોળી રહી છે. એણે જાણે એણે ગોળગ્યા હશે એવા ગોળ
મેલદિલીના પથ્થરના કુંચને હાથે કુંચરા ખડકાવા છે.
મમપમ મુરમુર રંગી, કપાંકિ મંદમંદ દસતી, તે કપાંકિ
મંભાર પુનામાં નિઃશબ્દ વહી જતી બમરતી નર્મદા એવો-
અંગે વેદ ખજો છે કે માણસ એને કાંઈ કાંઈ કપો કરે તો
આખી ગિંદગીમાં એકે એકમાં નિત્ય નવાંનવાં ૨૫ એને
જિંદગીવાળાં મહે !

મમપુમનો મંબાદ દશે. ત્યારે આ નિઃશબ્દમાં
એક એવી રહેતો હતો. એને સ્ત્રી પ્રિયતાય રહેતા. એ

કર્ચાંચી આગ્યો, કર્ચારે આગ્યો, અને કર્ચાં ચું કરે છે તે વાતની કોઈને ખબર નહોતી. આસપાસનાં જંગલોમાં બીજા કોકોનાં પુષ્કળ જૂથો વસતાં હતાં. રાત્રિ નરસિંહદેવની અકાસ વૃક્તિ પામેલી નગરીનાં ખંડગિફો પણ આ જંગલમાં જ હતાં. જંગલી પ્રાણીઓ, રક્ષાણુ માટે રાત્રિઓએ બાંધેલા કિણાઓ, બીજનાં ઝૂંપડાંઓ અને નર્મદાતટે આવેલી ધર્મશાળાઓ તથા સાધુઓની પર્ણકુટીઓ, એમ અનેકરંગી પ્રદર્શન આ જંગલના અંતર્ભાગમાં એકબીજાથી દૂરદૂર પથરાયેલું હતું.

પ્રિયનાથનો એક ભાવિક શિષ્ય હતો. ભુગુધાટ— બેડાધાટમાં એક માત્રધારી રહેતો હતો. તેને ત્યાં સહેજે યસોઅઠીસો છવ હશે. તેનું ઘર એ જમાનાની તાસીર પ્રમાણે સુરક્ષિત કિલ્લા જેવું, મજબૂત, ને ભૂંભજા થોરની વાડથી વીંટાયેલું હતું. આ માત્રધારીનું નામ શંકર હતું.

શંકરને સ્ત્રીઓમાં રૂપમણિ જેવી જુવાન વધુ હતી. તેનું નામ સોનાં. વરસાદથી ધોવાઈ ધોવાઈને ઊજળાબનેલા નર્મદાના સદેહ આરસમાંથી, જાણે કોઈ જાગનાચારીએ જીવનની ધન્ય પળમાં હળવે હાથે કોતરી કાઢી હોય તેવી તે સુંદર હતી. શુદ્ધ સંગેમરમર જેવી ગોરીગોરી રૂપરૂપનો ખજનો હતી. જાણે કેમ્પડાંની ટોચથી ધોયેલું આકાશી ફૂલ કોઈ અપ્સરા નર્મદાના સંગેમરમરના ખડકોમાં ભૂલી ગઈ હોય, જાણે કામદેવને શોધવા નીકળેલી રતિ હોય, જાણે રૂપની, રસની અને રંગની અધિષ્ઠાત્રી મૂર્તિમાન ‘કલા’ હોય એવી એ લાવણ્યભરેલી હતી. વિંધ્યાચલ, વનરાજિ, નર્મદા અને આરસના પહાડો એનાથી રસરસ ભર્યા લાગતા. શંકરને તે

પ્રાણુથી પણ વધારી હતી: અને ધનુષધનિપાણીનો મેળ
દુષ્ને મારકર જેવો એકરમ અને અર્થક હતો.

માંત્રે ત્યારે પ્રિયનાથ આ કુંઝરાઓમાં રખડનો હતો
ત્યારે તેનો પ્રિય સિખ મંદર હમેશાં સાથે જ રોય. ધિજા
કમ જેવા આકાશી નાગની બાનથી નર્મદાનટના આસના
પડેલા શોખી નીકળે, ને ધોધનાં પાણીનો એકસો અવાજ
આખા જંગલને ઢાંકી જેથી વાનાવરણથી ઢાંકી દે, ત્યારે શંકર
ધોધને ધેર જાય. પણ પ્રિયનાથ, ધોધનો આસનો જતો—
તરી જતો—અર્થક પાણીના પ્રવાહ જેનો જેનો ગોરી રાત
કાંઈ ત્યાં ને ત્યાં બેસી રહે.

અત્યારે શંકર પ્રિયનાથને માથનો માથનો દુધનો મેટો
મેટો સર્જિત આવતો. મંત્ર છટા પડ્યા રોય ત્યાંથી ધોરે
કે જોઈ શુદ્ધિન મુખમાં પ્રિયનાથ ઈશ્વરપાનમાં નાચીન
ગોરી રોય!

શંકર એની અમાધિ છટવાની મલ રંગનો અનં પડી
ધનુષધનુ કુપી મુશ્કિલ સાથે બેસાને જંગલની નવીજની
વાનો કરીને છટા પડતા.

આ પ્રમાણે પ્રિયનાથ અંકર શંકર સિવાય બીજા કોઈને
મળતો નહીં: એકાંત, માન, તરમ્મ ને એકલાક કમ્પન માળતો.
જંગલના બીજા કોઈ આમના આજીર્ણાએ જાગર વિષય કાંઈ
કેને આગળથી ન હતો.

પણ આખા જંગલમાં ગોળે અજર હતી કે તમારાતરે
જુલપડમાં એક અદાધિગી રહે કે, એનો એવ અદવાત ૫
અનં વગર, નો ધત્તા એકે જલકાંપેસો વેલમ અજાપણ. આમિઆને
કામગીરી મેલો છે. પ્રિયનાથ જ.ત. વર્તમાન. કાંપાય જરૂર છે.

એમ બીજની સ્ત્રીઓ કહેતી. એ શંકરનો આવનાર છે એમ ચોરસનેગણીના મંદિરનો મદ્યંત કહેતો.

એ ગમે તે રૂપ ધર્મ શકે છે, અષ્ટમદાસિદ્ધિ એને વરી છે, દુર્ગા એને દાગરદાગર છે, એવીએવી બીજી પાત્ર ધણી ચાતો ચાલતી. પણ એ બધી પ્રશંસાથી અસિમ પ્રિયનાથ કીર્તિના અંધકારને ફેંકી દઈને છવનનો મર્મ શોધવા મથી રહ્યો હતો.

એક વખત સવારે તે સમાધિમાંથી જાગ્યો ત્યારે શંકર હાજર ન હતો. આ પહેલાં જ દિવસ હતો કે ત્યારે શંકર હાજર ન હતો. જોગી તો નર્મદાતટ પર ફરવા ગયો અને સોનેરી તડકાથી રંગાયેલા આરસના ખડકે એકીનગરે જોઈ રહ્યો.

ત્યાં, ખુદ મહેશ્વરને હંધાવવા જાણે અનંગે સ્ત્રીશરીર ધારણ કર્યું હોય તેવી રસની પ્રતિમા જેવી શંકરની સ્ત્રી સોનાં, દૂધનો લોટો હાથમાં લઈને મામેથી ચાલી આવતી પ્રિયનાથની નજરે પડી.

સોનાં આવી. તેણે પ્રિયનાથને લગ્નભર્યા મોંએ પ્રણામ કર્યા ને દૂધનો લોટો ધર્યો.

સોદામણું સોડિયું વાળીને જીભેલું સ્ત્રીશરીર પ્રિયનાથને અનેક રીતે આકર્ષવા લાગ્યું. આ આકર્ષણ પૃથ્વી જેટલું જૂતું છે, આકાશ જેલું સર્વવ્યાપી છે, તે ઈશ્વર જેલું સનાતન છે.

પ્રિયનાથે ધીમેથી પૂછ્યું : ‘હમેરે પ્રિય દોસ્ત ક્યાં હે ? આજ ક્યું નહિ આયે ? કુછ ગિમાર તો નહિ હે ?’

રસબિંદુ જેવા થોડા મીઠા શબ્દો સોનાં બોલી : ‘મારાજ,

એને તો કંઈએમાં જો તાર બગાયો છે. કાલે આવડો.

પ્રિયનાથને પ્રજ્ઞામ હતીને ને ખીંખીમાંથી ચાલી મળે.
બીજે દિવસે પળ, ત્યારે મંદગને જલદે એની એ
રસમનિ આવી, ત્યારે પ્રિયનાથની અર્ધાંશ જળ વધી હતી,
આશ્વિન વધારે દદ ઘનું હતું: ને આશ્વપથર પડે: માનેની
તડકો જેવા દેવાયેલી નેની દટિ યુગાળની પાંદડી પર ફડી
ચાંદની જમની દોષ એવી સોનાની દેદલત્ત નિદાળી જડાક
હેત્રે ચડી હતી.

ત્રીજે દિવસે મેંદાના પાનથી રંગાયેલા આઠા સાથ
રંગવાળા કાથે ત્યારે દૂધનો ભેરો સાધુ પાસે મુકાયો,
ત્યારે સાધુએ પડેલી વખત તાગ જિલડેલા ડેમડાના પૂત
જેવી સોનાની કાંતિ નિદાળી.

તે રાત્રે આછી ચાંદનીમાં આરસના ધોળાધોળા ખડકો
પર બેસીને, પ્રિયનાથ પોતાની સ્વમચ્છિ સ્વનો હતો.
તરનના વેરેલા ચોખ્ખા કાથીકાંત જેવા, તાગ દૂધના ફીણ
જેવા, સમુદ્રેન જેવા, નર્મદાનદના સંજેમરમરના પદાડો પર,
નિર્મળ વૃત્તિ જેવી ધોળા ચાંદની પથરાતી હતી. નર્મદાના
પાણીમાં જીભા ને જીભા પડેલા આરસપદાણુના પડછાયા,
સોંસરવા નીકળેલા સખ્દો જેવા, સ્પષ્ટ ને સુંદર દેખાતા હતા.
ખડકો રિધર હતા; ચત્રિ હતી હતી: ને વનવનનો પવન
સંજેમરમરને ચંદનરસની સુમધથી ઘોર્ષ સ્વો હતો.

રસનાં સ્વમાં આવે તેવી મધુર ચત્રિ હતી. પ્રિયનાથ
પોતાનાં સ્વપ્ન ધડો હતો.

તેમાં તેના સ્વપ્નની મધુર મૂર્તિ સોનાં—સુવર્ણરજથી
પડેલી પ્રતિમા જેવી જીભી હતી.

તરંગે ચડેલા મનુષ્યના વિચારો સોનાની રંગ જેવા છે. એ રંગમાંથી તે મુવણની પ્રતિમા રચે છે, ને એ સ્થિર થાય ન થાય ત્યાં પ્રતિમા ખરી પડીને રંગરંગ ધર્મ જાય છે. પ્રિયનાથ પણ તરંગે ચડ્યો હતો. એના મનમાં વારંવાર એક જ પ્રશ્ન ઘોળાતો હતો: ‘પણ એ અહીં ક્યાંથી?’

અને ‘એ’ એટલે કાણ? . . .

ઊગતી જુવાનીનાં, મુંદર હિયા જેવાં મંદમરણોના આછાઆછા રંગોમાંથી, યોગી પ્રિયનાથ એક મૂર્તિ રચતો હતો અને તેને સોનાં સાથે સરખાવતો હતો: તેનાથી પવનમાં હાથ વીંજતાં વીંજતાં, છેવટે મોટેથી બોલાઈ ગયું: ‘આ-હા-ખરી! ખરી! એ તો એ જ. રસમૂર્તિ! સ્વપ્નમુંદરી!’

અને સ્થળ તથા સમય અને વડાવીને ઓરિસાના ગ્રાણુ જેવા એક વખતના મહાન ભુવનેશ્વર મંદિરના વિશાળ યોગાનમાં તે ફરી રહ્યો હતો. ભયંકર દુકાળથી પીડિત માલધારીઓના અનેક નેસડા આસપાસ પથરાઈ ગયા હતા, અને સૌ વિંધ્યાટવીને આશ્રયે જવા માટે નીકળ્યા હતા. પ્રિયનાથ એક વખત ખંડગિરિ અને હિદેગિરિના જોગી શોકોને મળવા ગયો, ત્યારે રસ્તામાં એક નેસમાં પાણી પીવા ને રોંઠો ગાળવા થોડ્યો હતો. ત્યાં એણે કનકની મૂર્તિ જેવી એક કન્યા જોઈ અને ઓરિસાની રતૂમડી માટીથી રંગાયેલા એના પગ નજરમાં ફસી ગયા. એ કનકમૂર્તિ એની નજરમાંથી પછી ખસી જ નહિ. એ હિદેગિરિ ગયો, ત્યાં ઘણો વખત રહ્યો, ને પછી વિંધ્યાટવીમાં રખડવા ચાલી નીકળ્યો: પણ પેલી રસમૂર્તિ એની કલ્પનામાં આવી જતી,

અને એને મોઝા ફર્ન દેની.

આજે એ વાત પાછી સાંભરી: ચોનાંના મેંદાની રંગાયેલા દાથે, તેને ઓગિસ્તાની રુમડી મારી મંભારી આપી.

એના દાથે મીઠું પાણી પીધેલું, ને એણે મીઠામીઠા શબ્દોમાં દુપ લેવા આમદ કરેલો. ત્રિપનાથ આવાંઆવાં આપ્યા સંસ્મરણોની માગા મૂંઝવા લાગ્યો. બાગાએ એને દસીને પૂછ્યું નહોતું, કે 'મારાજ! આવડી વયે આવો ઉમ્મ લેગ કેમ થયો?' અને એ સાંભળીને તો તેનાં માતાપિતા પણ દસી પડ્યાં દનાં. પછી તેણે પોતાના દાથથી સમારી સમારીને તરખૂચ નહોતું આપ્યું!—અને એ વખતનું એનું મોં ઠેલું મુંદર! ઠેલું નિર્દોષ! તેનું રમતિપાત્ર!

અને છેવટે તે જીલ્લો ને રાજ લીધી. તે સૌની સાથે બહાર આવી ને ત્રિપનાથે હરી પાણી પીવાની માગણી કરતાં પોતે લોટા બરીને પાણી લારી. ત્રિપનાથે લોટા ન લેનાં બોલેલા વાળ્યો, ને તેણે નીચા નખીને તેને પાણી પાપું!—પપું સુઝાવ, પણ એ સંસ્મરણ બપડું!

બસ એ જ. ઓગિસ્તામાં જોયેલી એ કનકમૂર્તિ તે જ સોનાં. એ વખતે રુમડી મારીમાં આગવાથી પગ સહેજે રંગાયેલા રહેતા, આજે એણે મેંદાના પાનથી દાથને બીના કપો દના: એટલો જ ફેર. . . પણ એ જ!

ઠાઈ પર્વતના મુંદર ચિખર પર, શંકરના લલાટે શોભતા બીજાજન્મ જોવો નાનો તારો જોયો છે? . . . એને આપણે ક્યારે આપણા ઘરમાં દીવાની જગ્યાએ મૂકવાના હતા? . . . પણ બહારી વખત એની રહ લાગે છે તે છટતી નથી. આ

રહ્યાં પ્રેમની ખાતર પ્રેમ છે: નિર્મળ સૌન્દર્ય પ્રેરેલા શાંત,
શુદ્ધ, અત્યંત ગંભીર એવો પ્રેમ છે.

જેગી પ્રિયનાથને આ મુવણુંકન્યાની રહ લાગી હતી.
બસ, એને સંભારવી, એની મૃતિ ધડવી, એને નિહાળવી,
એનાં સંસ્મરણથી પોતાના એકાંતજીવનને રસમય કરવું અને
એની કલ્પનામૃતિમાંથી કોઈ આકાશી શક્તિનું
સૌમ્ય દર્શન કરવું.

પછી તો પાછો શંકર નિયમિત દૂધ દેવા આવવા
લાગ્યો. એને આ જેગી પુરુષની સેવાની ઝગતી હતી. અને
કોઈને દાદ ન દેનારો પ્રિયનાથ, ઘણી વખત શંકરના માનની
ખાતર પોતાની પાસે રહેલી અકસીર દવા બોળા જંગલીએને
આપતો. એ ગુરુશિષ્યનો ક્રમ તો એમ જ ચાલતો.

એક વખત પ્રિયનાથે શંકરને મહેજ જ પૂછ્યું હતું:
'ક્યું! અમારી બહન તો અખી કોઈ દિન આતી લી નહિ.'
... બોળા શંકરે તેને જ દૂધ લઈને બીજો દિવસે મોકલી
હતી. અને, પછી તો ઘણી વખત આ કનકમૃતિને જેવા માટે
જેગી પ્રિયનાથ શંકરને ઘેર જતો!

લોકવાયકા હતી કે જોગ હો છે. ચામડજોગણીના
મંદિરનો મહાંત કહેતો કે સોનાંની કનકમૃતિ જેતાં હવે
પ્રિયનાથ વધારે વખત જોગ નહિ સેવે. સાચીઓ ગુપચુપ
કહેતા કે 'જોગટો' છેવટે દગો દેશે... અને, જ્યારેસ્ત,
ઝેરીમાં ઝેરી નાગના ઝેરને પ્રિયનાથે ઘણી વખત ઉતાર્યું હતું:
પણ થોડા દિવસ ઉપર એક ભીંજના છોકરાને વાંસમાં
રહેનારો લીલો નાગ કરડ્યો સારે પ્રિયનાથની સત્તા ચાલી
નહિ. આ વાત અને સોનાંની અતિરમ્ય દેહવ્રતા, શંકરની

મેત્રી, અને લેગીની આમણિ....એ બધાનો મેગ
જમાવતાં જમાવતાં છેવટે એક જ ૫૬૭૬ ૫૬૭૬ જાગ્યા કે
લેગીએ શક્તિ ગુમાવી છે અને જોગ બોનો ગ્રય છે: અને
એને આવી ખાણ લગાડનાર મોનાં પશુ એમાં તટૂર બની છે.

એક વખત અતિરમ્ય બપોર હતી. વિધ્યાદિમાં
પડતો તાપ ગિનજ બનીને આનંદ ફેલાવી રહ્યો હતો. એકલા
કેમુડાંથી ભરચક જંગ ખાખરા શોભી રહ્યા હતા; ખીસાં
પર વાંદરાં રમતાં હતાં: અનેકવિધ ચંપા, યુગ્ગાજ ને નારંગીના
ગાડની શિવજ છાયા નીચે, રેસો અને મધુરો પ્રેમની ખાણ
બોલી રહ્યાં હતાં: તે વખતે લેગી પ્રિયનાથ પોતાના
નિયમવિગ્રહ હુંગરાઓ પર બમતો હતો, ને નીચે મેદાનમાં
સોનાં માથ સ્થાવવા બેઠી હતી. પરમ સૌન્દર્યનું દર્શન
હોય તેમ ને એના તરફ એકાગ્રચેત્રે લેઈ રહ્યો, અને
પછી ધીમેધીમે નર્મદાના તટ પર ફરવા આસ્થો ગયો.

પણ દુઃખી સકરે આ લેણું હતું. એને મનમાં જરાક
સંકા પશુ ઉત્પન્ન થઈ કે કંચનકામિનીથી જોગ તુડવાનો
જૂનો કાપડો ફરી નવું રૂપ તો નહિ ધરે કે ?

હવે તો પ્રિયનાથ ધણી વખત સંકરને ત્યાં આવતો.
સંકરને જે સંકા જન્મી હતી તે ખરી પડવાના કિસ્સાઓ
બનતા આસ્થા ધણી વખત 'અમારી માઈજી તો અજ દર્શન
કયું નહિ દેતી ?' કરીને પ્રિયનાથ સંકરને તેના સમાચાર પણ
પૂછતો. હુંગરાઓમાં રખડતો લેગી, ને મેદાનમાં દરતી-
દરતી સોના એ દરેકો પણ વારંવાર જોવાતાં; માઈજીના
હાથનું દુધ પીવા પ્રિયનાથ આંધીને ઘેર પણ આવતો હતો.

પામી પામે !

તે શંકરને ઘેર પડેાંચો ત્યારે મોટી રાતે સુવાવાળા સારીઓ પળ ખાખળા પર ડાંગનું ઓળીકું હતી નિરાંતે ધોરતી હતી. મગવા પડી દોલ તેમ અનેક આવે લાંબી ઘડિને સતી હતી, પળ ધળી તો બોંબોલે જોઈમાં ખાતી હતી. એક પગ ખોડંગીને શંકરનો ઘોડો મોટી નિદ્રા લેતો હતો. પ્રિયનાથ દળા સોંસરવો ઘડ શંકરના બારણા પામે જઈને બેસો.

સુખના પડપા જોતી પરમયાન્તિ ધરમાં પથરાયેલી હતી. તેણે બારણું ધોડ્યું.

જવાબ આવ્યો નહિ.

હરી બારણું ધોડ્યું. અને 'એલા કાણ છે અરધી રાતે ?' એવો બાંધમાંથી બગેલા શંકરનો જવાબ આવ્યો.

મધુર સંજોથી રાત્રિને ખોલાવતી દોલ તેમ સોનાં પળ કાંઈક બોલી, 'કાણ છે ?'

'બાઈ, શંકર, એ તો હું પ્રિયનાથ છું !'

'હૈ ! અત્યારે કાંઈ ખરાજ !'

'હા, બાઈ. ઉઘાડ, ઉઘાડ, મને તો બારે તરસ લાગી છે.'

'તરસ લાગી છે ? તરસ લાગી છે ? અરે ખરાજ આખાં રેરાજ બર્ષા છે ને આ શું ?' શંકર બેઠો ઘડિને આગળ આવ્યો.

'તમે જ છો ?'

'હા હા, બાઈ, ઉઘાડ.'

શંકરે બારણું ખોલ્યું. ખાટલામાંથી બેઠી ઘડિને ઉભા-વસે સોડિયું વાગતી સોનાંએ મગિયાની વાટ સફારી એટલે

ધર તેજથી લીંપાઈ ગયું.

‘કેમ મારાજ, જોગીરાજ !—તમારે ભેખને વળી પાણીની ચિંતા હોય? મારાજ! આ શું?’

સોનાં પાણીનો લોટો લાવીને આગળ આવી.

‘બસ, માર્છ, એ જ લોટો ને એ જ પાણી. ખીનું ખપે નહિ!’

દયાવેલા ગુસ્સાથી શંકર પ્રિયનાથ તરફ જોઈ રહ્યો. સોનાંએ પાણીનો લોટો નીચે મૂકીને ચાલવા માંડ્યું.

‘ના, માર્છ, એમ નહિ. એમ તરસ નહિ જાય. તું પા. જો મેં આ ખોખો વાળ્યો.’

સોનાંને અચાનક પેલો ઉદેગિરિ ખંડગિરિનો નેસ ને તે જુવાન મારાજ સાંભરી આવ્યા: ‘આ તો એ જ મારાજ કે શું?’ તે કાંઈક કૌતુકથી, કાંઈક અતિથિધર્મના માનથી, કાંઈક મહારાજનું મન રાખવા પાછી ફરી: લોટો લીધો ને પાણીની ધાર કરી.

પણ . . . ધાર કેમ મોળી પડી!—

તેણે શું જોયું?

હા; તે જ જુવાન જોગી—જેણે એને પ્રથમ દર્શન આપ્યું હતું તે જ. આ દિવસ મુઘી જોને ઓળખી ન શકી તેની યાદી આજ પેલો જ બનાવ ફરી બનતાં સહેજે આવી ગઈ—આવી ગઈ ને ચાલી ગઈ: એ જ મહારાજ છે, એટલું જ.

પાણી પી સંતોષ પામીને પ્રિયનાથ પાછો ફર્યો. થોડે મુઠ્ઠી આવવા શંકર સાથે ચાલ્યો. સોનાંએ તેને જતાં જતાં મહારાજ ઉદેગિરિ ખંડગિરિમાં આ પ્રમાણે જ એક વખત

પાણી પી ગયા ન્તા એ વાત કહી.

‘હીક,’ કહીને શંકર મદારાજ માથે ચાડ્યા.

ત્યારે હીકહીક ફર પડેલ્યા. પાગલા પથન રેખાવા સાગ્યા, રૂપાળાં પાળીનાં શીખુ નગરે ચડ્યાં, જંગલના દોળાવ આવ્યા, ત્યારે શ્રિયનાથે શંકરને પાછા કરવા કહ્યું.

‘ના મારાજ, મારે તમને એક વાત કહેવી છે.

તમે મારી વફાને ઝોળખો છો!’

શ્રિયનાથ કોતુહલો તેની સામે જોઈ રહ્યો.

‘હા, બાઈ! કેમ નહિ! ઉદેગિરી ખંડગિરિ કતા

ત્યારની જૂની પિછાન છે.’

‘અને તમને જોગીને—જેખને આ મોદ શોભે! નમારે તો નારી નરકની ખાણુ જોતી.’

‘બાઈ! શંકર! હું તો જેમ કોઈ મધુર સ્વપ્નને સાચવે, ફક્તી તાગમી સાચવે, પ્રેમની છાતી કયા સાચવે, તેમ સોનને પવિત્ર સૌન્દર્યની પ્રતિમા જેમ સાચવું છું!’

‘એમ ?—બાઈ !—મારાજ! હું રજારી છું: માલધારી છું. ખજર છે કે? જો હવે કોઈ દી એ વાત સુભારી કે કુંગર પર રખડતાં રખડતાં સોનાંને નિદાગતો જોયો તો મારુ તો હીક—પણ તારી ને મોનાંની બેયની જો માથાવડ પિંગાણાની વાત ન કરું તો રજારી નહિ. એકલિંગ મહાદેવના સોમનથી વાન કરું છું!’

‘પ્યારા બાઈ, શંકર, સાંમજ’—પણ શંકર તો રવાના થઈ ગયો.

‘બાઈ!’

શુરસે ઘસેલા માલધારીની મોટી ધનધન ડગળો પડ્યો

જ માત્ર સંભળાયો !

પ્રિયનાથ અનેક તારાઓ સામે, અસંખ્ય વૃક્ષો સામે,
ચોખ્ખૂટ ધરતી સામે જોઈ રહ્યો.

‘કદાચ. . . . એ સુવર્ણપ્રતિમા ભાંગી નાંખશે.’

અનંત સૌંદર્યનો સ્વામી પણ આવી રજ કચારેક જ
મેળવે છે. અને તેને જીવનનો મર્મ મળ્યો હોય તેમ તે
ઘડીભર શાંત બિભો. પણ પ્રિયનાથ !—નિર્મળ પ્રેમને આટલી
દર્શનની પણ ઇચ્છા શી ? દૂર. . . . દૂ. . . . રથી એના
સ્વપ્નસૌંદર્યનો જ હું તો પૂજારી. . . . આશ્વો !

અને તે ત્યાંથી તરત ચાલી નીકળ્યો. એ વખતે
વનવનના પવન ફૂંકાતા હતા; નર્મદાજી વેગે વહી રહ્યાં હતાં;
આકાશમાંથી ત્રિલાપી તારાના મૂંગા રુદનસ્વર છૂટતા હતા;
પણ કાંઈ ન હોય તેમ તે ચાલી નીકળ્યો. એની સાથે
માત્ર સૌન્દર્યની એની રાણી, પવિત્રતાની એની પ્રતિમા,
એના મધુર સ્વપ્નની દેવી—ખીલતા ફૂલ જેવી, બિગતી ઉપા
જેવી, પ્રેમનાં આંસુ જેવી, સોનાં—સોનાં ગર્ભ !
સ્વપ્નારૂપે.

આંસુની મૂર્તિ

‘અરે બાઈ! એમ નહિ’—અમે એને બહુ વાગે, પણ એ માને શાનો? આદસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. જૂનાગઢમાં રસિકમાં રસિક સ્થળ પંચતાટી છે. દર્દી-વાગાની, મીઠાઈવાગાની, પાનવાગાની ને જંગલીઓવાગાની એવી ચારપાંચ દુકાનો ત્યાં પાસેપાસે છે. અને રાખવજી બદની વીંધી પણ ત્યાં જ, એટલે એ સ્થળ રસિક હિતારુઓ માટે ને રસિક વિદ્યાર્થીઓ માટે બહુ યોગ્ય મનાયું. જુઓ! બાઈ, આમ મેં બે વખત રસિક શબ્દ વાપર્યો છે માટે ખિન્નતા નહિ; આ તમારા સેવક રાખવજી બદની વીંધાનો જ નિત્યખિન્નમાન હોયો.

આ વીંધીના અનેક ગુણગુણ સંબોધાંથી અત્યારે તો માત્ર ત્રણની જ સુમધસદવાસ મળશે. એક તો જાણે, વીંધીવાળા રાખવજી બદ! સારામાં સારી મોટરની ઝડપ ફેટલી ગણાય! સો માર્શલનો!—ત્યારે રાખવજી બદ કલાકની સો ‘સાળ ફૂલકાં’ રોટલી હિતારના. ‘સાળ ફૂલકાં’ એટલે કે, રાખવજી બદ રોટલી હિતારીને પછી, ‘સાળ ફૂલકાં

લેશે ?' એમ બોલતા ને જમનારામાં ટીખળી વિદ્યાર્થીઓ
બહુ હતા, એટલે પછી એ રોટલીનું નામ જ 'સાગ ફૂલકાં'
પડી ગયું. એ રાઘવજી ભટ્ટનાં રાણી—અથવા જવા દો, એમના
વિષે પછી કહેવાશે.

બીજાં રાઘવજી ભટ્ટના ભાઈની વહુ, અ. સૌ.
ગુલાબબાબી.

અને, ત્રીજા આ અમારા ભાઈ—રસિકલાલ ગાંધી,
જેમને અમે શહીદ ન થવા માટે વારી રહ્યા હતા અને ઢહી
રહ્યા હતા, કે 'અરે ભાઈ! એમ થાય નહિ. બીજી વખત
પાસ થવાશે.'

વાત એવી હતી કે રસિકલાલ નાપાસ થયા હતા,
અને તેથી હવે ઘેર શું મોં બતાવું એમ વિચારી ભાગી
જવાની તૈયારી કરતા હતા.

અમે સૌ તેમને 'શહીદ' ન બનવા વીનવતા હતા.

રસિકલાલ હતા જરા રસિક—જરાક એટલે થોડાક.
રસિકલાલ સૌથી પહેલા સવારે નવ ઉપર પાંચ મિનિટે
આવે. પછી કામવાળા બાઈને બોલાવી પોતાની થાળી
મંજતવે, પછી જે આનાનું દહીં મંગાવે, પછી એક આનાની
ખાંડ મંગાવે, પછી 'મારાજ ઘી છે કે ?' એમ રાઘવજી
ભટ્ટને પૂછે, પછી પોતે 'સાગ ફૂલકાં' રોટલી જમવા
બેસે. અને જો રાઘવજી ભટ્ટને બહુ અ. સૌ. ગુલાબબાબી
રોટલી કરવા બેઠાં હોય, તો તમારે, તે દિવસે રસિકલાલ
જમતા જાય, 'ભાબી! કેળાં ખાવાનું મન થયું છે' એમ
જરા લાડમાં બોલતા જાય, અને છેવટે ભાબી કહે, કે
'મેહરોજાને પૂરીને, લઈ આવશે,' એટલે પોતે કામવાળી

પૂરીને ખીચામાંથી પેસા દારૂને આપના જાય, પણ તે દિવસે પાટલા પરથી એણે ઘવાની વાત નહિ !

કામવાળી પૂરી તેનું માન રાખતી, દારૂજુદે પોતે મદિનો પૂરો થાય એટલે એક ‘આઠ આનટી’ ફેંકી દેના. ‘આનટી’ શબ્દ મારે મને મદેરજાની કરીને ઠાઈ ધોડાપંચે મેના નહિ. દારૂજુદે એ શબ્દ રસિકલાલનો છે. પોતે મદિનો પૂરો થયે અરધો રૂપિયો પૂરીને આપના ત્યારે તેના તરફ ફેંકીને બોલતા ‘મે પૂરી ! આ ઠ આ ન ટી.’

અ. સૌ. ગુલામખાબી જરાક સ્થામ રહે દનાં, પણ એ રંગ એમને શોભતો બહુઃ એ હસમુખાં તો બહુ જ દનાં. ત્યારે જુઓ ત્યારે દસીને જ બોલે. ‘લ્યો, રસિકભાઈ તો જમવા બાબ્યા.’ એમ કહીને હમેશાં તે આકર્ષક રીતે મોં મજકાવતાં, ને પોથીનો રંગ મૂક્યા એમના હાંત શોભી રહેતા. એમના મીઠા સ્વભાવ મારે સૌ ઠાઈને નિર્મળ પ્રેમ હતો. રસિકલાલ ને અ. સૌ. ગુલામખાબી તો ઠાઈ મીઠા ધરનાં દિવસોગ્ગર્ભ દોષ તેમ વર્તતાં. રસિકલાલ બાબી મારે બગડી લાવતો, અને બાબી પણ શાક પીરસતી વખતે રસિકલાલના હિપકારનો બહુલો વાળી દેતાં !

સાધવજી બદનો બાઈ તો આફ્રિકામાં કમાવા મારે ગયો હતો, અને દરમદિને ત્યાંથી પચાસ રૂપિયા મોકલી આપતો. ગુલામખાબી કામેકાળેથી પરવારે ત્યારે અગાશીમાં જઈને એ ધડી બેસે, અને તીચે આવતાજતા માણુમોની દંડ જોયા કરે ઠાઈ વખત કપાળે હાથ દઈને એકલા જોડા વિચારમાં બેઠાં હોય, ત્યારે તો બારે ક્યાક હસનુરમનું એમનું મોં ને વેદના બતાવે, તે જોઈને બલમલા તર્કવાદીઓ

પણુ લાગણીવશ થઈ જાય. ગુલાબભાભી બ્યારે જુઓ ત્યારે ચાલતાં ન હોય પણ દોડતાં જ હોય. એમના પગ પણ 'ધગ' દઈને જ પડે.

આટલાં રમતિયાળ ભાભી, કોઈક દિવસ શાંતિમરેલી વેદનામાં પડી જાય, ત્યારે રસિકલાલને તો ખાવાનું જ ભાવે નહિ. બીજે દિવસે, બ્યારે સૌથી વહેલો જઈને, 'ભાભી ! કાલે મારા ભાઈ સાંભર્યા હતા કે ?' એમ કહીને ભાભીનું મોં જરા મલકાવે ત્યારે જ તેને નિરાંત થાય.

હિંદુઓના બ્યારે માસમાં આવણુ માસ જેવો રસિક મહિનો એકે નથી. રસિકતા અને ધાર્મિકતા એ બન્ને હિંદુસંસ્કૃતિમાં 'હરિ હર બન્ને એક જ રૂપ' જેવાં હોવાથી, રસિકતા ધર્મનાં અનેક રૂપોમાં વહેંચાઈ ગઈ છે. આવણુ માસ આવ્યો. આકાશમાં વાદળાં ઘેરાય, વરસાદ પડે, ને ધડી પછી સ્વપ્નની માફક બધું વેરાઈ જાય.

ગુલાબભાભીએ આ મહિનામાં પાકપૂજા ને એકટાણાં કરવા માંડ્યાં. અચાનક રમતિયાળ સ્વભાવ છોડીને એકદમ શાંત બની ગયાં. કેટલાંક જનવરો જ્ઞાનને લીધે નહિ પણ પ્રેરણાને લીધે આગામી તોફાનનાં ચિહ્ન અંતરમાં ઊંડા-ઊંડા અનુભવી શકે છે, તેમ ગુલાબભાભી, તેના હૃદયમાં પ્રેરણા જન્મી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ વારંવાર બોલતાં કે 'રસિકભાઈ ! પીટયું એવું થાય છે કે પેટમાં જાણે આખો દી બળ્યાં કરે છે. મને લાગ્યા કરે છે કે હવે સુખના દિવસ પૂરા થાય છે.'

રમતિયાળ ભાભીને આવું બોલતાં સાંભળીને રસિકલાલ ગળગળો થઈ જતો. તે પહેલાં તો ગુલાબભાભી

ત્રણચાર મહિને ક્યારેક ટંક જપોરે જ ગંભીર જની જતાં અને થોડી વારમાં જ તેમનો મૂળ સ્વભાવ પાછો ફરતો— પશુ આખો શ્રાવણ માસ લગભગ હમેશાં, ગુલાબમાળી, લાડી વેદના અનુભવતાં હોય તેમ નહિ પણ કોઈ જમરદસ્ત તોફાનનાં ચિહ્ન જોતાં હોય તેમ, વ્યથા જની રહેતાં. શ્રાવણ માસનો હેલ્થો દિવસ હતો. તે દિવસે સોમવાર હતો. વિદ્યાર્થીઓએ તે વીસીના બીજા નિત્ય જમવાવાળાઓએ એક મિજગાની જોાવી હતી. રાખવજી બટ અને તેનાં વડુ કામમાં મગગૂદ હતો. માત્ર ગુલાબમાળી કામમાં મન ચોંટવું નહિ તેથી કે મમે તેમ અગાથીમાં બેસીને નીચે આવનાજના માણસોને ઘન્ય દ્રષ્ટિથી જોઈ રહ્યાં હતાં. દરતાંદરતાં આવું જોતી ત્યારે રાખવજીની વડુ તેને છપ્પો આપતી: ‘એસી વડુ ! તું તે બાપાની જેમ જોી જોી જોવા કરે છે અને આ કામ પડ્યું હું કોણુ નારો દાદો કરવાનો છું ? મહિના દી થયાં, બાર્ક ! આ વડુએ તો ઉપાડો લીધો છે. ધણી તો ફેટલીએ બાર્કડીના પરદેશ વેઠે છે, પણ આવો ઉપાડો તો કોઈ બેતું નથી.’

ગુલાબમાળી કાંઈ બોલ્યાં નહિ. પણ તેમણે મગજ નેને જોાણી સામે જોયું. ‘બા !’ એટલું જ તે બોલી ચક્યાં.

રાખવજીની વડુ આ રમ્મ જોઈને થંબી મર્ક. તેને પણ લાગ્યું કે રેતાળી કાંઈક એવુંએવું અંતરમાં અનુભવી રહી છે કે અત્યારે વડુ બોલવામાં સાર નથી. તે અગાથી- મા પડેલી માવસ્યી સર્જને રંગમાં તરફ ચાલી. ધનધન પમરિયાં ચડીને કોઈ આવવનું હોય તેમ લાગ્યું એટલે જાની રહી મર્ક. એટલામાં રાખવજી દારૂગાદાંદારો ઉપડ આવ્યો.

ગુલાબબાબી સદાગાં બેઠાં થયાં, ને વાજમાંથી તેના હાથ લટકતા ખીળા કાગળ તરફ જોઈ રહ્યાં.

રાઘવજીની વડુને કાગળ પડી: 'શું છે? કોઈનો તાર છે?

'હા. હાંથી નો તણ પૈસે શેર છે. પછી જરેયાં લાગ્યો. પણ કોઈ છોકરો નથી આવ્યો?'

'જુલરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સેજે'

ગાતો ગાતો રસિકલાલ ઉપર આવતો હતો. ગુલાબબાબી એકીટશે સાક્ષાત્ મૃત્યુને જોતી હોય તેમ તા સામે જોઈ રહી. રસિકલાલ તો, ઘરના એક ખૂણામાં છત્ર ફેંકીને રોપી હાથમાં લઈ ગાતો ગાતો આગળ આવ્યો:

'જુલરે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સેજે.'

ગુલાબબાબી આતુરતાથી અક્ષરે અક્ષર અનુભવતી હોય તેમ લાગ્યું. રાઘવજીએ તારવાળો હાથ રસિકલાલ તરફ લાંબો કર્યો. તેનો સાદ જરાક ખોખરો થઈ ગયો: 'રસિકલાલ! કોનો તાર છે?'

રસિકલાલે તાર હાથમાં લીધો. કવરની ઉપલી કોર કાઢી. એ જરા નેટલો અવાજ જાણે ભયંકર વેદનાભરી ચીસ હોય તેમ ગુલાબબાબી વ્યથ્ર બની ગઈ. રસિકલાલની આંખ તારના અક્ષરો પર ફરી.

'આક્રિકાથી છે.'

શીણીના જેવી, હૃદયને કાઢી નાખનારી, ક્રીણી વેદનાભરી ચીસ સાંભળીને રાઘવજીની વડુએ પાછું ફરીને જોયું. ગુલાબબાબી નીચે પડી ગઈ હતી. રાઘવજી 'શું છે? દિવાળી ઉપર આવે છે?' એમ કહીને વ્યથ્ર ચિત્તે રસિકલાલ તરફ જોઈ રહ્યો.

રસિકલાલની આંખમાંથી આંસુ ખરવાં લાગ્યાં. એક ઘડીમાં બોલ્યા વિના બધું સ્પષ્ટ થઈ ગયું. રાધવજીની વડાએ વેદનાબાઈ આર્તસ્વરે ઘર ગમવ્યું. રાધવજી નીચે બેસીને રોઈ પડ્યો.

મિત્રમાનીની મોજ સેવા આવતા બેચાર જણ આ દેખાવ જોઈને પગથિયા પર જ થઈ ગયા. ‘રાધવજીનો બાઈ આક્રિકામાં મરી ગયો,’ એમ છાનેછાને વાત કરીને એક પછી એક સૌ સરી જવા લાગ્યા. પાગ વૂટતાં જેમ પાણી વહી જાય છે તેમ ધણી મરતાં દિંદુ સ્ત્રીનાં બધાં શુભ અદસ્ત થઈ જાય છે. એ ની એ મુલાખબાબી જાણે વૃદ્ધ ડોશી દોષ એટલી ગંભીર અને શાંત બની ગઈ; છતાં ક્યારેક ક્યારેક એનો મૂઝ સમનિષાળ સ્વભાવ પાછો ફરતો: પણ પોતે કઈ અવસ્થામાં છે એ જાન આવતાં જ પાછી યત્ન બની જતી.

હવે રાધવજીની વડાને ‘વડા’ના હંમ સારા નથી એમ લાગવા માંડ્યું.

હવે રસિકલાલ બ્યારે બ્યારે ‘મુલાખબાબી !’ કહેતો ત્યારે ત્યારે રાધવજીની વડા એની સામે જોઈ રહેતી: અને વડા રસિકલાલને સાફ પીગસવા જાય ત્યારે પણ રાધવજીની વડા અંકીનજારે અનિમેષ નયને, જાણે કાંઈ અદ્ભુત દેખાવ દેવવાનો દોષ તેમ જોઈ રહેતી.

એક માત્ર રસિકલાલ જમવા આવ્યો ત્યારે મુલાખબાબી એકલા જ ધેં દત્તા

મુલાખબાબીને જીવન એવું બાકડું થઈ પડ્યું કે કેટલા વર્ષ કે કેટલા દિવસ નહિ પણ પોતાને કેટલા

કલાકે જીવવાનું હશે એનો હિસાબ પોતે માંડી રહી હતી: કારણ કે એને જીવનની બચંકર શત્યતા કલાકે કલાકે પ્રત્યક્ષ થતી હતી: રાધવજી આફ્રિકા ગયો હતો—એના ભાઈની કાંઈ માત્રમિલકત હોય તેની સંભાળ સેવા. રાધવજીની વડુ તો બ્યારથી ગુલામખાબી એકઠી બની ત્યારથી એને એવનરૂપ માનતી થઈ ગઈ, અને હવે તો હરથડીએ એના પર ચિડાતી. ગુલામખાબી ખેડી હતી, ત્યારે રસિકલાલ આવ્યો.

‘કેમ ભાભી ! જન્મવાને કેટલી વાર ?’

‘શાક ચડે છે. પછી બેસી જાઓ.’

‘ભાભી ! તમે કેમ હમણાંદમણાંમાં તરત સેવાતાં જાઓ છો ? દુનિયામાં કોઈના ઉપર દુઃખ જ નહિ પડતું હોય એમ ?’ પડી ગયેલું છોકરું હિમ્મતમેર આવતું હોય તેટલામાં કોઈ કહે કે ‘દિલર નહિ, કાગ્યું નથી હો.’ તો તરત રહી પડે છે, કારણ કે ટકાવી રાખેલી હિમ્મત બીજું કોઈ હિમ્મત દેવા આવે ત્યારે પીંગળી જાય છે.

ગુલામખાબી તરત રહી પડી. થોડી વાર પછી અગ્નિ થઈને બોલી: ‘રસિકભાઈ ! પેલી કવિતા ફરી ગાઓ તો !’

‘કઈ !’

‘પ્રભુનો નાથ સેજે ને એવું છે નાં !’

‘હા, હા,’ રસિકલાલે ગાવાનું શરૂ કર્યું:

‘ગુજરે જે ગિરે તારે જગતનો નાથ તે સેજે,
જડયુ જે ખ્યાદું ખ્યારાએ, અતિ ખ્યાદું જળી લેજે.
દુનિયાની જુડી વાળી ચિંતે તે દુઃખ પામે છે,
જરાએ અંતરે આનંદ ના આગે થવા દેજે.’

મિટલાઈ ‘કાં વડુ ! શાક બેસું !’ એમ બોલતી

બોલતી રાધવજીની વડુ આવી પહોંચી. આ દસ્ય જોઈને એની આંખ ફરી મઈ.

ગુલાબબાબી એ ની એ હતી. કામકાજ એનું એ હતું. રસિકશાસ્ત્ર ને બીજા જમવાવાળા એના એ હતા. પણ પરિસ્થિતિ એ ની એ ન હતી.

રસિકશાસ્ત્ર ને ગુલાબબાબીનો નિર્માળ સંબંધ રાધવજીની વડુને દૃષ્ટાંતી માટે ખટકવા લાગ્યો. એટલી દસમુખી ને રમતિયાળ ને પ્રેમભરી સ્ત્રીને તદ્દન શાંત ને શન્ય થઈ મથેલી જોઈ, જમનારા તેને વધુ ને વધુ માયાથી બોલાવવાનું કરતા, પણ તે સૌમાં રસિકશાસ્ત્ર તો પડેથેથી જ ગુલાબબાબીના લાડકા દિવર જેવો હતો એટલે તેણે ગુલાબના જીવનમાં પડેલા ધા બુલાવવા માટે થઈ સહે એટલું કર્યું. 'બાબી ! આ કેળા તમારે માટે મૂક્યાં છે. બાબી ! દહીં મેળવ્યું છે એ મને બાવનું નથી, તમે ઉપયોગમાં લેજો. બાબી ! આજ મેળા જેવા જેવો છે દો. બાબી ! આ ચોપડીમાં ગમા-વળુનાં ચિત્રો સારા છે તમે જોઈને મને સાંજે આપી દેજો—' આમ દરેક નાની નાની તક લઈને આ રમકૂ વિદ્યાર્થી, ગુલાબના ધા પર મક્કમપટા કરતો અને આવી મમતાની નાનીનાની બાજનો વીળી વીળીને બેગી કરી, રાધવજીની વડુ નેમના બર્ષકઃ કાંટા બનાવી દેતી.

એક દિવસ માળે રસિકશાસ્ત્ર જમીને નીચે બેઠો ત્યારે એક છેલ્લા પમચિલા પર ગુલાબબાબી એક તરફ ઊભાં હતા. રસિકશાસ્ત્ર જેવો નીકળી કે તરત જ ગુલાબે ઉતાવળથી તેને કહ્યું : 'રસિકબાઈ !' એક માગણી કરવી છે. માગણી નમેરી છે પણ તમે મમળુ છો એટલે

સમજી જશો.’

રસિકલાલ શાંત ઊભો રહ્યો: ‘ભાભી, શું છે? બોલો. ‘ભાઈ!’ ગુલામ બોલી, ‘માફું’ ન લગાડતા. પણ તમે હવે વીંછી બદલો તો સારું.’

ગુલામ એથી વધારે બોલી શકી નહિ.

રસિકલાલે એક વખત તેની સામે જોયું. છેલ્લી વખત જોઈ ક્ષેતો હોય તેમ, પોતાની સામેનું દુઃખમરેણું હેતાળ મોં હૃદયમાં ઉતારી ગયો: જરાક વેદનામરેણું દર્યો અને ધીમેથી બોલ્યો:

‘ભાભી, સમજ્યો. કાલથી હું નહિ આવું!’

અને, ગુલામ કાંઈ પ્રત્યુત્તર આપે તે પહેલાં તે ઘેરીના અંધારામાં ચાલી ગયો.

ત્યાર પછી થોડા જ દિવસ કોઈ જનવર કસાઈખાના-માંથી જીવ કાઢીને જોટલી વ્યાકુળતાથી બાગે તેટલી જ વ્યાકુળતાથી ગુલામભાભી એક સાંજે નાનું સરખું પોટલું કાઢી વીંછીમાંથી નીચે કાઢ્યો. સરખા નેત્રે એક વખત પાછા ફરીને દાદર સામે જોઈ સીધું અને અનેક કૂત્રો અગમ્યમાં કરમાઈ ગય છે તેમ, અનેક તાગ અગમ્યમાં ખરી ગય છે તેમ, પોતે મયંકન અંધારામાં ઝુપાઈ ગયાં. કયાં મયાં એ કોઈને ખબર પડી નહિ. રાત્રીની વડુતા ફરમે મયાં એ સોને ખબર હતી, પણ કોઈ બોલું નહિ. જનમે એ રસનિયાળ દસમુખાં નિર્દોષ ગુલામભાભી કોઈ દિવસ સૂઝાનમાં હતાં જ નહિ એવો પડો પડી ગયો. પરીક્ષામાં બીજી વાર નાવાન અંધારા રસિકલાલ ગાંધીને એ ખબર પડી

આ તખાવરા માંડી.

દરેક દરેક વાક્યમાં, સખનારા પીમગી જલ્પ નેત્રી

કાળુ દડોડા આવતી હતી.

તમેશાં આવી દડોડોના પડિયપથી કાંઈક કાળુ

કાળુનો થઈ ગયેલો સખનારો આટકા વિના સખને બ મેંધા:

‘મારી આજ આવી દસ થઈ ને તમને મેંધામે

ધાન મગા દેડે હાલરે છે એટલો કાળુમનો મદિમા મળુવો.

ધળીવિનાની થઈ, એટલે હું માખસ પખ મરી મઈ. તમારા

ધરનું દોર પખ આટલી વેદના નદિ સહેનું દોષ—હું ખીજું

તો શું કદું, પખ તમને આ મેંધા કામગ સખ્યો છે. તમે

આવીને મને આ નરકખાનામાંથી નદિ હાગવો, તો ધિર

એ અન્યાય સાંખશે નદિ તમારું નિર્વચ જશે, તમારું

ધનોતપનોત થઈ જશે, અને એક અજગાના નિઃખાસથી

તમારું હેવડે સાડું નદિ થાય. લોકનિધથી હરીને મને

આંદી ને આંદી રાખી મૂકા છે, અને આંખઆડે કાન

હરીને મને મરેલી દરાવો છે—પખ હું જીવે જીવત મરેલી

ધું. તમારા ધરમાં ટાલો કુકરો ખાઈને પડી રહીય, પખ

એક વખત મારી જૂથ વિસારીને મને પાછી તમારા

આશરામાં લેવા આવો.’ હેમ્લુ વાક્ય આખું—‘તમારે ત્યાંથી

બાગી એ મારી જૂથ થઈ. રસ્તામાં મને સખાઃ મળ્યા

અને મારી આ દસ થઈ. પખ હવે એ બધું જૂલી જાઓ.’

હં, હવે પતુ પૂરું થાય છે.’

વેદનાની જ્વાલા દહ પખ સખી ન દોષ તેમ ખાઈ

હરી બોલી : ‘જે મને નદિ ઉમારો તો આ મારો શાય છે

કે તમારા જેવા જેટલા દોષ તે ગૈરજનરકમાં પડશે, અને

‘તેને એવો જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘જાણ શ્રીશ્રી, તેણે મને ન જોયું એવું કહે છે.’

‘તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે, તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે, તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘શ્રીશ્રી !’

‘તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘શ્રીશ્રી !’

‘તેણે તો મને જોઈને નમસ્કાર કરી નીચા પડે.’

‘શ્રીશ્રી !’

બનેયું ચુલ્લાખખાબીનું મોં રસિકલાલનું હાથ તલેલી રૂંડ.
તેણે ગમ્યામય, ખડિયા ને કપ્પમ દાઢમાં લીધાંઃ ચુલ્લાખનો
હાથ પકડીને તેને બબ્બા દરી, 'બાબી, ચુલ્લાખબાબી.
ચાપ—મારે ઘેર ચાપ, હું તને હવનખરે આપવીશ : અને
તું મને સાચવજો.'

'એ દેકરી'—દરીને મારેલી રસિકલાલની બૂમે
કેટલાક લખનારાનાં ને કેટલીક સ્ત્રીઓનાં ખ્યાન તેની તરફ
ખેંચ્યાં. પાઈએ પાઈનો દિસાગ કરનારા આ વેપારી
લખનારાને પણ લખનાં લખનાં મોદનાસ્ત્ર લાગ્યું એમ
ધારીને તે સૌ અંદરઅંદર ધીમુંધીમું દસવા લાગ્યાં.

રજપૂતાણી

ચોમાસામાં જ્યારે એ કાંડામાં ચાલી જતી હોય ત્યારે રૂપેણુ નદી ખડુ ભયંકર બની જાય છે. જે કપાટામાં આવે તે ઘૂમરી ખાતા ધરામાં પડીને ધડી એ ધડીમાં અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એક વખત ચોમાસું હતું. રૂપેણુ બેય કાંડામાં આવી હતી, ખેતર છત્રક્યાં હતાં, નદીનાળાં તૂટ્યાં હતાં, અને બારે મેઘ ખાંગા થઈને આજ ને આજ આકાશ પૃથિવી એક દરવાનું જેમ બતાવી રહ્યા હતા: તે વખતે એક ગરાસિયો પોતાની ઘોડી પર સવાર થઈને ત્યાંથી નીકળ્યો.

પોતાની ઘોડી તેણે રૂપેણુમાં નાખી. ઘોડી ખડુ પાણીદાર ને જાતવંત હતી. પણ પાણીનો વેગ ઘણો જ હતો અને ઘોડી વારમાં સવાર તથા ઘોડી, પાણીમાં ગોથાં લેતાં, ઘૂમરી ખાતાં, ધરામાં જઈને પડ્યાં.

ગરાસિયાની બંધી મહેનત નડામી ગઈ અને ઘોડી વારમાં જ એ સાદસ ને શૌર્ય અચેતન થઈ ગયાં.

રૂપેણુમાં થઈને જતો એ માર્ગ, આડે દિવસે, ખડુ

રંગિયામણે ને મુંદર વનરાજિથી બગ્ગર છે. તેમજ માઝાં વિમામો સે એવી એક વડવાની ઘટા પળુ ત્યાં જનમાં મર્મ છે. એ મુંદર વડવા નીચે દેંક મુસારેએ આરામ લીધો હતો, અને દેંક ધામેમાં પશુઓ આનંદ પામ્યાં હતા. રૂપેજી નદી, આવો મુંદર વડવો, રૂપાળો ચોખ્ખો જમીન, નાનું પશુ સામં ને રંગિયામણું, બચંકર ન જામે તેવું વન, એ જ્યાંને લીધે પોચામાં પોચો વામિયો પશુ ત્યાં આનંદ કરવા લગ્ગાય એવી એ જગ્યા બની રહી છે.

પળુ આ મરાસિયાના મૃત્યુ પછી એ મુંદર માર્ગ ઉજ્જડ પડતો ગયો, ધણી મુશ્કેલીઓ વેડીને પશુ લોકો લાંબો માર્ગ લેવા લાગ્યા.

ચારે તરફનાં મામડાંમાં વાત ચાલતી હતી કે એ માર્ગે ઘઈને દેઈ મુસાર સરીસઘામન જઈ શકતો નથી, એટલે રંગિયામણો માર્ગ છોડીને લોકો વેગન માર્ગે જવા લાગ્યા, અને છોડી દીધેલો માર્ગ ધામેધામે બચંકર બનવા લાગ્યો.

એક વખત ખરે જપોરે ધૂમ તડકામાં એક ચારણ પાસેના ગામડામાં ઘઈને આ રસ્તે આવવા નીકળ્યો, મામ-સોંસરવો નીકળ્યો ને માર્ગ પૂછવા લાગ્યો, ત્યારે ઠેરલાકે વગરમાગી સૂઝાડ આપી: ‘બાઈ, એ રસ્તો જવા જોડું નથી; એ રસ્તો જનારનું માર્યું ઘડ ઉપર રહેતું નથી.’

‘કેમ, એવું શું છે ?’

‘પાંચ વરસ પહેલાંની વાત છે. પશુ એક મરાસિયો અવગતે ગયો છે ત્યારથી એ રસ્તો ઉજ્જડ બન્યો છે. મરાસિયો ચોખ્ખામાં નદી બિતરતાં તણાયો ને આશાબચો

દત્તો, એક તરફ કમળો પૂંડાઈ ગયો દત્તો, બીજી તરફ
મીઠાઈના થાળ બધો દત્તો. જાડ માખનો મરમિયા પડીય.
મુમાડીમાં આરામ લેવા બિનનો નેપ નેનો મમદિખરેજો,
પણ જનવટ ને સોયની રેખાએ રેખા સાચવતો આ દેખાર
લેઈને, ચાંચુ પણ ઘોડી ઉપરથી બિનરી પડ્યો ને ડાપરા
તરફ ચાલ્યો.

એને આવના નિહાળીને જુવાન રત્નપુત્ર ગરજ મપડેલો.
તેજે ડાપરા તરફ અર્થવાદી દષ્ટિએ લેયુ, ને ચારખેને
આવકાર દેનારા પત્નીસપચાર સાદ એકસાથે થઈ રહ્યા:
'આવો, આવો, બાપ, આવો, ટાળામર છે. કપાંચી
આવો છે ?'

ચારખુ બેઠો, પણ આખી મમામાં ઠેઈના મોં પર
માનુરી તોર સાચું નહિ. તે જવાબ દેતાં ખંચાયો; પણ
વડાની નીચે હજુદખાટ કરતાં જનવંત ઘોડાં લેઈને કંડે
પેરે સામે બેઠો. ડાપરામાં કમળો રપેરી ફક્કો આવ્યો. તેની
બેચાર ફંક લીધી. ખાખી આડી દલેગી બરીને કમળો પણ
લીધો. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં ચાંચો હોય તેમ ચારખુ જનતગતની
વાતો કરવા લાગ્યો.

'દેવીપુત્ર છે કે ?' પેલા જુવાન રત્નપુત્રે અચાનક
વચ્ચે પૂછ્યું, 'એક સવાવનો જવાબ દેલો.'

ચારખુ તેની સામે લેઈ રહ્યો.

'એવું છે કે ઈશિરે આટલાઆટલા દો ને આટલી-
આટલી ઝાનુ પડી છે પણ એક મનની મીઠાસ બીજી રતમાં
મળે નહિ, પણ બધી રતમાં—સારામાં સારી ને મીઠામાં
મીઠી ઠઈ ?'

1. *Chlorophyll a* and *Chlorophyll b* were determined by the method of Arar and Collins (1987).

10

— 10 —

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

$$f_1 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}, \quad f_2 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}, \quad f_3 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}, \quad f_4 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} \right) = \frac{1}{4}$$

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

$$a_{10} p^2 + a_{11} p + a_{12} = 0 \quad (1)$$

$\frac{d}{dt} \left(\frac{1}{r^2} \right) = -\frac{2}{r^3} \frac{dr}{dt}$

$$x_1 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} + \frac{1}{2} \right) = \frac{1}{2} \quad x_2 = \frac{1}{2} \left(\frac{1}{2} - \frac{1}{2} \right) = 0$$
[illegible]
$$A_{\mu} = \frac{1}{2} (\gamma_0 + \gamma_3) A_{\mu+}, \quad B_{\mu} = \frac{1}{2} (\gamma_0 - \gamma_3) A_{\mu-},$$

$\frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4}$

[illegible][illegible]

2013年11月14日，在“2013年中国（上海）国际知识产权论坛”上，

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

[illegible]

1945 年 10 月 1 日 11 月 1 日

• 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020

2017. 12. 1. 10:00 ~ 10:30

Handwritten signature

[illegible]

33, 34.

‘ભારે કરી ચારણ બધું કરી, દેવીપુત્ર ખરો,’ કરીને

મહાપત્ર બેઠો થયાં. તે ગિડીને ચારગળી પાસે આવ્યો, તે

નેનો દાપ જાણીને નેને કાઢ્યા કપો.

‘ દેવીપુત્ર ! હું મનાયો છું, ’ રજપૂત બાજરા લાગ્યો. આગળ વિદ્વાનનાથી આગળામ નેહું. ત્યાં કાવરો એમ થયેલા લાગ્યો. યોગનો દળદળાટ અંદરમ નાંધ પડેના લાગ્યો. માત્ર પાને ને મગમિયો બે જ જળ્યા વડ નીચે બિખા દતા !

‘ અને, બડકનો નહિ દો—’

આગળ દગ્યો : ‘ હું બડક ! બોજા બાય, રજપૂત, તારે દરેવુ દોપ ઈ દહી દે. ’

જુવાન રજપૂતના મોં ઉપર આગાનાં કિન્નુ ફૂટનાં લાગ્યાં. તેજે વધારે પ્રેમથી આગળનો દાપ લાગ્યો :

‘ પાંચ વરસ ઉપર બર્યોમાએ રજપૂતાણીને મળવા હું નીકળ્યો. રૂપેજ બેમ કાંઠામાં આવી દતી, અને પેથો ધૂનો—તેજે વેદનાથી દાપ લાગ્યો કરીને ધૂના તરફ અત્યંત કુઝમરી દષ્ટિ કરી.

‘ ધૂનામાં હું દૂગ્યો અને રજપૂતાણીને મળવાની આશા અંતરમાં રહી મર્ધ ! ’

નિરાશાના કુંગરા દાગવા મળ દરતો દોપ તેમ રજપૂત ધરીબર શાંત થઈ ગયો.

‘ અને દેવીપુત્ર ! બે માણસના વળેમ જેવી વસમી વાત થઈ છે ! ’

‘ હા બાપ, હા તું તારે તારી વાત પૂરી કરી જા. ’

‘ સાનસાન વળમારાનાં ચકર મારા ઉપર તોગાર્ધ રહ્યાં છે. તું મારું એક કામ કરે તો આ અવગનિયો દેહ ગતે જાય, તને ખચર છે, કે દેહ વિનાની એકલી વાસના,

આગના ભડકાની પેઠે, ન ગળી શકે એવા આત્માને પણ ભરખી જાય છે ?

‘હા.’

‘ત્યારે તું રૂપેણ કિતરીને આથમણી કાર હાલ્યો જ. પાંચ ગાઉ ઉપર, દાંતાસર ગામ છે ત્યાં નરી કંડુમાંથી ઘડી હોય એવી ભારી રજપૂતાણી રહે છે. જે રજપૂતાણી મને એક વખત આવીને આંહી દર્શન કર્ષ જાય, તો મારો જીવ હંડે ખેસે. તારા વિના આ કામ બીજું કોણ કરશે ?’ આજીજીભર્યો રજપૂતનો દુઃખી સ્વર ગંધ થયો કે તરત જ ચારણે જવાબ વાળ્યો : ‘રજપૂત ! મારો કોલ છે કે જે સાચો દેવીપુત્ર હોઈ તો રજપૂતાણીને એક વખત આંહી લાવું. પણ તું જે અણિશુદ્ધ ગરાસ્યો હો તો વેણ દે કે આ રાજમારગ જેવા મુસાફરીના મારગ ઉપર પછી કોઈ દી બિભા ન રહેવું.’

‘કોલ છે, જા કોલ છે, કે પછી આ મારગ છોડી દેવો. અને ચારણ ! હું ચોમાસામાં મર્યો છું એટલે મને ચોમાસું ખારું લાગે છે. મુસાફરને કંઈ રત સારી એમ જ હું પૂછું છું. હેખતથી કે બેથી, માણસ બીજેત્રીજે દિવસે મરી જાય છે. મુસાફરો આ રીતે મરે છે, એમાં મારો વાંક નથી, ચારણ !’

‘બહુ સારું ખાપ ! ત્યારે આજથી આઠમે દિવસે રજપૂતાણી આંહી આવશે.’

ચારણે કોડું ધુણાવ્યું ને ઘોડાની રેનને પકડવા પાછળ નજર કરી. તેણે ફરી વાર જોયું ત્યારે માત્ર વડલાનાં પાન ખખડતાં હતાં, તીવ્ર વેદના બોગવવા તે એકલો જ બિભો

રહીને પાન ખખડાવી રત્નો હતો.

રજપૂતે કહેલો માર્ગ પકડીને ચારણ દાંતાસર આગ્યો. ચારણ તો વુહરમણે ચડેલા રજપૂતનો આનંદ છે : અને રાજદરબારે, બ્યારે મોથો રાણીવાસ સૌના હિપર કાંઈ ને કાંઈ આગપંપાળ અડાવી જાય, ત્યારે એકલો રાજકવિ જ એમાં નિર્દોષ મનાય છે. ચારણ રજપૂતના સત્સરને ત્યાં ઊતર્યો અને રજપૂતાણીને એકલો મળ્યો.

‘ગરાસણી ! જોને બાપ ! પાણું ડગલું બરતી, એક કામ સાદું સંભારી છે.’

કાઠિયાણી બોલવે જરાક જાડી લાગે છે. પણ ગરાસણી તો એના શરીર જેવી બોલવે મીઠી હોય છે : સોનરેખ દાંત દેખાતા હોય, અને ઘાટીઘાં નાનાં ઠોળિયાં કાનમાં લટકતાં હોય, એવી ગરાસણી બ્યારે બોલે છે, હારે જાણે બોલમા મીઠપનો પાર નથી એમ લાગે. ગરાસણીએ જવાબ વાળ્યો : ‘બોલો, મારા જેવું શું કામ પડ્યું ?’

‘બાપ જીવતા નેહ તો માનવીમાતર રાખે છે પણ આ તો મર્યા પછીના નેહની વાત છે.’

ગરાસણી ચમકી. ચારણ બોલે તે સાંભળવા વધારે આનુર બની.

‘દરબાર મામતરે મયાં કેટલાં વરસ ધયાં ?’

‘પાંચ વરસ.’

‘મજે બાપ ! સાચું બોલજે ની પછી તને દરબાર અપનેય મહેલ ખગ કે ?’

‘ના. દ્યારે ૫ નહિ. જાણે મયા પછી પ્રીતિ બૂલી જ મયા છે.’

‘ના આપ, ના. સાચો અણિગુદ્ધ ગરાસ્યો કાંઈ સતીને ભૂલે? શંકર પારવતીના જોગમાં કાંઈ મળ્યા હોય? ભૂલ્યો નથી, હજી ગરાસ્યો તને ભૂલ્યો નથી. અને સાંભળજે આપ, બડકતી નહિ હો, સાચી ગરાસણી છો કે?’

રજપૂતાણી ટટાર થઈ ચારણ ધૂનને એટલી દહતાયી બોલી: ‘આજ પરીક્ષા કરવી છે?... શું ગરાસ્યાએ ભૂત થઈને મારી ખજર કદાવી છે નાં?’

ચારણ હેમતાઈ ગયો: ‘રજપૂતાણી! ગજબ કરી, તને ખજર ક્યાંથી?’

‘ખજર ક્યાંથી? રણમંથ્રામમાં મરે નહિ. એ રજપૂત માત્ર ભૂત. અને એવા ભૂતને વાસનાસહિત જડમુગથી ઉખેડી નાખવા માટે જ, હું ગરાસણી છતાં સતી નથી થઈ. બોલ, ચારણ દવે કાંઈ કહેવું છે?’

‘ગરાસ્યો તને મળવા આવતાં રૂપેણમાં ફળ્યો છે. એ નેદ કાંઈ જેવોનેવો કહેવાય?’

‘ના, ના, નેદ કાંઈ જેવોનેવો કહેવાય?’ ગરાસણી કરકાશવાળી, ‘અને એટલે જ ઉપાળો મોતે મર્યો હોય એવો મગજમારો ગરાસ્યો હાહા કરી રહ્યો છે, માન્યું કે?’

‘માન્યું’ ‘આપ’ ‘માન્યું’. વળી મરેલ દાર કાંઈ પેલો દોષ? સતી દારે કાંઈ બડ થવાય? જો તો જાણી વાચના દોષ એવે કટકુ પટકું નાખે. એટલે જાણ માન્યા. સે મામળા બાબત, ગરાસ્યાની વાચના છે તને જોવાની. મને જે... હાહાહા હાહાહા મર્યોવા. પોતે દોષ કેમકે મિલ જતા. કહેતો બહારે બેઠેલો. અને જુઝેલા તો દેવાયો જાણ પડ્યો. કહેતો જાણે. કહેતો મરેલોદા કરી વાચ માન્યો

ખોલ્યા ચાલ્યા વિના ચારણુ આગળ ચાલ્યો. અને પાછળ મહિપાસુરને હણવા ચડેલી જાણે રણચંડી હોય તેવી રજપૂતાણી ચાલી.

ખપોરની બાર વાગ્યાની તક સાંધીને જ રજપૂતાણી અને ચારણુ વડલા હેઠે આવી પહોંચ્યાં. વડલાનાં પાન એવી ભયંકરતાથી ખખડી રહ્યાં હતાં કે કાચું પોચું હૃદય તો ત્યાં જ ગેય થઈ જાય. આખી સીમમાં ખીજું કોઈ દેખાતું નહોતું. વડલા નીચે કોઈ પણ મુસાફર નહોતો: અને આવી ભયાનક એકલતામાં ચારણુ ને રજપૂતાણી એ જ જણાં બિભાં રહ્યાં.

‘ક્યાં છે રજપૂત!’ રજપૂતાણી બોલી, અને એના અવાજથી જાણે ધ્રુજતો હોય તેમ વડલો વધારે ખખડ્યો. ‘આંહી તો કોઈ નથી!’

‘હવે ઘડી એ ઘડીમાં તમને આવ્યા દેખાડું.’ થોડી વાર સુધી બંનેના મૌનથી જગ્યા વધારે ભયંકર થતી લાગી.

અચાનક એક ઘોડેસવાર દેખાયો. રજપૂત પોતાની પાણીપંથી ઘોડી લઈને જાણે ચાલ્યો આવે છે. નજર તો રૂપેણની સામે ને સામે મંડાઈ રહી છે.

ચારણે વિહ્વળતાથી રજપૂતાણી સામે જોયું. રજપૂતાણીના ચહેરા પર ભયનું નામનિશાન ન હતું, તેણે પોતાની તલવાર વધારે જોસથી પકડી. અને ચારણને પડકાર્યો: ‘જોજો મરદ થાજે હો!’ થોડી વારમાં ઘોડેસવાર છેક પાસે આવ્યો. અઘાવીસઔગણત્રીસ વર્ષનો ભર-જુવાનીમાં આવેલો રૂપાળો રજપૂત દેખાયો.

‘બસ એ જ. આવવા દે.’

‘વાંધો નહિ, દેવીપુત્ર તે’ તારું વેણ પાણ્યું છે.’
હવામાં ખાલી શબ્દો જ સંભળાયા !

રજપૂતાણીએ ઝડપથી પાછળ જોયું. ગરાસિયો નદી તરફ ઘોડો હાંકીને જતો દેખાયો. તે તેની પાછળ ઉઘાડી તલવારે દોડી, અને એને વારતો ચારણ પાછળ પડ્યો.

રૂપેણનાં ગ્રામખાં પાણી ચાલ્યાં જતાં હતાં. ગરાસિયો ઘોડા સહિત તેને કાંડે પહોંચ્યો. રજપૂતાણી પાછળ ચાલી.

‘ગરાસ્યો હો તો ઊભો રે!’ રજપૂતાણીએ હાકલ મારી. એ સાંભળી ગરાસિયો સ્થિર થઈ ગયો.

રજપૂતાણી છેક તેની પાસે પહોંચી. ફરી ત્યાં કોઈ મળે નહિ. . . . પણ પાણીમાં રજપૂતાણીનું વસ્ત્ર ખેંચાતું લાગ્યું. રજપૂતાણીનો શાશ્વરો પલ્લવ્યો હતો, અને તેમાંથી પાણીની ધાર ચાલી રહી હતી. રજપૂતાણીએ નીચે જોયું. ત્યાં જાણે પાણીમાં અત્યંત વેદનાભર્યું રજપૂતનું મોં, એ તરસ્યા હાથનો ખોખો વાળીને આ પડતું પાણી ભારે વિહ્વળતાથી પી રહ્યું છે ! ઘટ્ટક . . ઘટ્ટક . . ઘટ્ટક ઘૂંટડા લે છે.

રજપૂતાણી જોઈ રહી. રજપૂતે તેની સામે જોયું. પણ આહ ! કેટલી વેદના ! કેવું દુઃખ ! કેવી નિરાશા ! કેટલી તૃષ્ણા કે ન પૂછે વાત. રજપૂતાણીથી અત્યંત માયાભર્યાં અવાજો ખોલાઈ જવાયું : ‘રજપૂત, આ શું ?’

‘અસ, હવે તૃપ્તિ—અતિતૃપ્તિ થઈ ગઈ. હવે તલવાર ચલાવી લે, રજપૂતાણી ! એ બીજા મૃત્યુની કંઈ વળાંકો આરંભના આવશે.’

રજપૂતાણીના હાથમાંથી તલવાર ઢીલી પડી ગઈ. તેણે નીચે નમીને રજપૂતનો હાથ પકડી લીધો.

[illegible][illegible]

ସମ୍ପଦ ଚଳସୁଧାଞ୍ଜଳିରା ଶାସ୍ତ୍ରର୍ଥୀ ଶାସ୍ତ୍ର ସାମାନ୍ତରିକା ଗର୍ଭମାତ୍ର
 ଚକ୍ରା, ଚଳସୁଧାଞ୍ଜଳି ଚାରି ଲମ୍ବିରା ଲମ୍ବିରା ସଂ ଚାରିଃ ଚକ୍ର ଚକ୍ରାଞ୍ଜଳି,
 ଚଳସୁଧାଞ୍ଜଳି ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଚଳସୁଧାଞ୍ଜଳି
 ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଚଳସୁଧାଞ୍ଜଳି ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ
 ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ
 ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ ଶ୍ୟାମାମ୍ବୁ

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

મેં બચાવવાની તક મળ્યાથી બીજાઓની ભેલણે : બન, બન, દેવીપુત્ર : હવે તું સુખથી રહે બન. આરે તો બધા દુઃખો મનઃસ્થાનું બન રહી ચક્રાવર્તન છે !”

১০. কুমিল্লা জেলা পরিষদে ১৯৭৬ সালের ১৫ জানুয়ারি তারিখে
 অনুষ্ঠিত ১৯৭৬ সালের ১৫ জানুয়ারি তারিখের ১৯৭৬ সালের ১৫ জানুয়ারি তারিখের

[illegible][illegible][illegible]

‘‘૭મ દેવુ, જામે છે કે’’ ઝાંઝવાળાએ અમાના પુત્રુ. પેંત્રા બપોરે ચોક્કસ પામે આવતો હતો ત્યાં એક મોટો વડ હતો, અને થાકું જમણ પછી ત્યાંથી રીડ થયું.

એટલે ગાડવાળાનો પ્રથમ સાંભળતાં મારાં હાજન મગટી ગયાં.
'કાંઈ હોયો તો નહિ હોય ?' કાંઈ નહિ કાંઈ નહિ તોપણ
ખસેંગારસેંની રકમ મારી પાસે હતી.

'હા હા, કાંઈ ક્યાંથી આવે ? બૂખ્યે પેટે કાંઈ આવે ?'

'કેમ બૂખી છે ?'

'હા. આજે નીમી અગિયારશ છે ને ?'

'હવે તારે ને અગિયારશને શું લાગેવળગે ? પણ,
દેવુ ! આજે દરબાર કેમ નથી ?'

દેવુ જાતની કાળાણ હતી પણ એક કાઠી દરબારની
સારી પિછાન ધરાવતી. આ કાઠી દરબાર લૂંટકાટ માટે
પ્રસિદ્ધ હતા. ગાડવાળાએ દેવુ પાસે એને સંભાર્યા એટલે
મારી શંકા વધારે સતેજ થઈ. દેવુ, ગાડવાળો તથા દરબાર
ત્રણે એક હશે, અને આ વોંકળો આવ્યો, એ વિચાર આવતા
હું વધારે સતેજ બની ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. મારો
ઉકળાટ પામી ગઈ હોઈ તેમ દેવુ હસી ને બોલી :

'શેઠ ! પાસે કાંઈ જોખમ લાગે છે ?'

હવે ? આ તો પોતાના મોંએ જ એકરાર કરવો એવી
વાત થઈ. મેં વાત ઉઘાડી : 'ના ના, જોખમ તો આ
જમાનામાં કાણ પાસે રાખે ? પણ ક્યું છે ને, ચેતતા નર—'
એટલું બોલીને મેં હસીને વાત અધૂરી જ ઉઘાડી દીધી.

એટલામાં તો જાણે નવું ચેતન આવ્યું હોય તેમ
ગાડું જોરથી ચાલવા લાગ્યું. આવા પ્રસંગની અનુભવી હોય
તેમ દેવુ સદાજી બેઠી થઈ ગઈ.

'મેપા !' એ બે અક્ષર બોલવામાં ઘણો અર્થ સમાવ્યો
હોય તેવી હાથથી તે બોલી : 'મે . . . પા !' મેપો કાંઈ

$\frac{\partial}{\partial t} \left(\frac{\partial \mathcal{L}}{\partial \dot{q}} \right) = \frac{\partial \mathcal{L}}{\partial q}$

[illegible][illegible][illegible]

1. *My first job was as a clerk in a small office.*

‘ଆଜି ୬ ଓ ୭ ଓ ୮ ତାରିଖରେ ଆମେ ଗୁଆଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି
 ଗୁଆଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ଗୁଆଁ ଗୋଟିଏ ଗୋଟିଏ କରି ।’

'ent, que l'on s'en est servi

[illegible]

આપણે કોઈને બધું જાણવું નથી. જરૂર પડે તો આપણે જાણી શકીએ છીએ. આજે આપણે જાણી શકીએ છીએ.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

‘*Shi na zhi zhi*’

‘એવા બાપુ’ મોટું-મોટું લાવ. મોટું લાવ. ૫-૬
ઉતારાપાળી દાવ એવું છે.’

મુદની માલકે જો એવા તરફ ને દેવ તરફ એવા કર્યું.
અંધારમાં જો પરના પૂન આવ જાણી જાય તેમ ન હતું.
મનાપમરેલા કરના વ્યવસ્થા દેવે જાણ વાળે.

‘દરબાર, ખામ દેવ દત્તારાખાજી પેર જ કરો.’

‘એલા કાણુ છે એ ? માથામાં ગદ્દુ રાય આવી લાગે છે!’

એટલામાં મેપાએ ‘એ તો દે... વુ છે,’ એવો જવાબ આપ્યો, અને જાણે એ શબ્દના ગદ્દુથી તોરાન રામી જતાં હોય તેમ સામેનો આદમી શાંત થઈ ગયો.

‘ઓય માગી, એ વળી આ ગામમાં ક્યાંથી નીકળી પડી ?’

‘મેં તમને નોતું કયું, દરગાર ? આજ ભારે નીમી અગિયારશ છે. આજનો દી મારા જન્મતાં પાપ કરો માં.’

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના દેવુનો પ્રતાપ સ્વીકારતો હોય તેમ પેલો આદમી પોતાની સાકડી ખમ્મે મુઝીને અદમ્ય થતો લાગ્યો.

પવન પાસે વાદળ વીખરાઈ જાય તેમ એક ઘડીમાં સામેનો માર્ગ આખો ગતી ગયો, ને ગામમાં બેસીને દેવુએ મેપાને કયું, ‘સે, મેપા ! દેવે ગામું કર્મ સે.’

એક ઘડીમાં પાછું જાગૃત હતું તેવું જ થઈ ગયું. મેપા ગામું દાકવા લાગ્યા. દેવુ માથે ઓટીને મૂકી મૂકી ગામ લાગી. પડી વળી જતા પ્રતાપી ન જમાવાડો અસરને બદલે એમ સરખા મરડા ગામ લાગી.

મ. માન કૃષ્ણજીના વાવરા,

કમલિ દાસગઢી તર, મરડા અને મરિન પાન

‘મ. પા’ મરડાનું નવાનું આપણી દલી.

અદ્ય મરડાને કે કડી જતા મરડાની પૂર્ણ નિષ્કામ મર

‘મ. મરડાને કે કડી જતા મરડાની પૂર્ણ નિષ્કામ મર

‘મ. મરડાને કે કડી જતા મરડાની પૂર્ણ નિષ્કામ મર

ભગી જવા લાગ્યા. પણ કમનિવાર કાળજી નો આગ્રહ
માથા ફેંટી હતી:

‘મા ! મામે કમરો નો આગ્રહ આવીશ્યો,
‘મા ! મારા આજુબાં પાળાં વળાય,
રાત્રે રમત થતી કે દોષ !’

૬૨. આશાનું બિંદુ

દુઃખીમાં દુઃખી ફફળ તરીકે અને પ્રીતમજાણનું ફફળ
માનના. પ્રીતમનો સ્વભાવ એવા ઉદાસી જેવા, એની મા
એટલી બધી અરમિષ, વધુ એટલી બધી કામદી અને છેકરો
એવો ખાઉધરો, કે એ ચાર જળાનો સંગ્રહ કાંઈ ને
કાંઈ વિટંબજાધી બરેલો દોષ જ. ‘તેમ પ્રીતમજાણ આને !’
એ સુવાસ, અમારા મંડળમાં સાંને પ્રીતમજાણ અમારી માથે
ફરવા આવે ત્યારે પડેલવડેલાં જ પૂજવનો તિરસ્તો. પડી
મથો હતો; અને પ્રીતમજાણ જવામ દેવ, ‘શુ વાર ! આને
તો એ સાક કરવાનાં હતાં એમાં જે માજી આડે પડ્યાં કે
એકેય સાક ન થયું ને પાણી જેવી દાગથી જ ચણવી
હીધું !’ હા, એક વાત નોંધવી જોઈએ: પ્રીતમમાઈનો
પ્રિય વિનોદ જ ભોજન.

પ્રીતમજાણ એવા ઉદાસી ને ઉમ્ર સ્વભાવના હતા કે
ધરમાં સૌ એમનાથી ડરતાં, પણ કોઈ એમને ચાહતું નહિ.
પ્રીતમ ધરમાં દોષ ત્યાં સુધી છેકરો આડોઅવરો રખા
કરે. પ્રીતમની વધુ બધુ ઉલોમી હતી. રાતના ચારે બેડે
અને રાતના બાર સુધી કામ જેએ, પાડોશમાં જઈને કામ
કરી આવે : કાંઈના પાપા વણે, કાંઈને શેવ કરી આપે,

એના એકગને જમણું સીવી ગાયે. ડોઈ કળખીને ' કાચળી ' મંગાવી દે. ડોઈને કાચળ લખી ગાયે. એમ એની અનેકદેરી પ્રવૃત્તિ મગી જ રહી હોય. પ્રીતમ તો ઉપરડી વીસનું કારકતું ફરતો—અને એમાં પાછો ખમીસ, કોટ, ખૂટમાં અછકડ રહેતો. એટલે એની વડુ આવીઆવી પ્રવૃત્તિ ક્યાં કરતી, નેમાં ક્યાંયથી દાણા. ક્યાંયથી તણ, ડોઈ દેકાણેથી શાક, એવું—એવું પેદા કરીને પરચૂરણ ખર્ચ કાઢી નાખતી. પાંડરામાં એને સૌ ગાહતા. એ સૌને ચાહતી.

એની પાંડરામાં જ્યાં જ સાધારણ માણસ હતાં: એડતનું એક જહોણું કુડુંજ, ડોળીનું કુડુંજ, એકસો વૃદ્ધ વાણિયો, જે બેયા—અને એવડો કરીને વેચતા, એડધારી હુડાણાનું કુડુંજ: એવાં સાદાં, સારાં ને ઉપયોગમાં આવે તેવાં જ સૌ હતાં. પણ પ્રીતમ પાંચ વાગે ઓદિસેથી પાછો ફરે ને ત્યાં ફળીમાં ડોળીની વડુ એનાં એક, જે ને તણ છોકરાં લઈને ઊભી હોય. એટલે એનો પિત્તો જાય: ' સા....ળાં ...વાધરાં ! આપણે હજાર કામ હોય, ઓદિસનાં કામ હોય, કાચળ લખવા હોય, ડોઈ મળવા આવે ને આવાંઆવાં ફળીમાં રખડ્યાં કરે એ શું ? તારે એવું શું વાતો કર્યા વિના નથી ચાલતું ? ' આવી રીતે વડુને ધમકાવી કાઢે.

એની વડુ જવાબ આપતી: ' એ તો અમસ્તી જ બિચારી આવી હતી. છો ને આવે, આપણું શું જાય ? પ....ણ જુઓ, આ શાકની મોસમ આવી એટલે હમેશાં બશેર શાક એના વાડામાંથી મળશે. અધમણની શેવ મેં વણાવી'તી તો.'

પ્રીતમ વધારે ઉઘ્ર અને: ' હવે દીકું બશેર શાક.

આપણે બનવમાંથી હાવશું. પણ એટલા મોટા એવા માથે અંબાજી ગાંધી આપણને અમરનાર માણુમને પેટમાથ નહિ ધમકાવે ?

એની વડુ કોઈ જવાબ વાળતી નહિ. પણ મનમાં અમરનાર કે બેર હાથના ગળુમાં આના બેરમે, અને વીસ રૂપિયામાં પછી રાજીના પળુ વાંધા પડે. પણ એ કોઈ જોતતી નહિ. માત્ર અંબાજી પ્રીતમને 'મુખ' માનતી. અને પ્રીતમ ન દોષ ત્યારે આદુઅવશું કામ કરીને પર અધાએ રાખતી.

પ્રીતમના સાંગા મંદરાડે તેને વધારે ઓડિયા બનાવી દીધા. ધરમાં ગેરવ્યવસ્થા જામી હતી. અને, એ તો પ્રીતમની વડુના આમણાપાછલા અંબાજી એટલે કોઈ વસ્તુની ખામી જણાયા વિના પર આલ્યાં કર્યું; બાપી, દરમદિનાની પડેલી તારીએ પમાર લઈને પાછા વીસમી તારીખથી પમારની રાત જોનારા ખીજા કોઈ કારકુનના ધરમાં તો પરજાં વેચવાનો કે કામજાં મકવાનો મુખ્ય આલ્યો દોલ. પણ આ કાલી બાઈ પરનો બાર વચાં કરતી, અને તેથી પરની મરીખી દંકોઈ મઈ હતી.

પણ એમાંથી પ્રીતમને જાણે નથી સમૃદ્ધિ મળી દોલ કે મુખની સ્વખાવરથા પ્રાપ્ત થઈ દોલ તેવું સાગ્યું.

એણે માંદગી મદયા પછી પણ માંદગીના બડાના નીચે ઓરિસે જવાનું મુકતતરી રાખવા માંડ્યું. બસ, સવારમાં સાતે એક વહેલી ખુરશી ને બાગેચ રેખલ લઈને રૂમમાં બેસે, આકોશી આવે તો ધીમેધીમે સ્વાદથી પીએ, પાન મોંમાં નાંખે અને પછી લોટવા મોટે. પછી જામે. બપોરે

જરા આરામ કરે. રોડે પાસાં ચાપાળી લેવાનાં અને સાંતે કરવાનું. ધરના ખર્ચ વિશે પોતે જાણના છતાં જાણે જાણદારી સમજાનો ન હોય તેમ કાંઈ જોણે જ નહિ. કાંઈ એ વાત કાઢતું નથી. મારે ગમે તેમ ખર્ચ નમે છે એમ તેણે માની લીધું. અને આ સ્વપ્ન મિથ્યા થવાના બચથી તેણે તે વિશે કાંઈને પૂછ્યું પણ નહિ. પ્રીતમને આવી આરામમય જિંદગી ધીમેધીમે સદવા લાગી.

પ્રીતમના આ આરામથી ઘરમાં શાંતિ જન્મી. તેનો ઉગ્ર સ્વભાવ જે ગેરવ્યવસ્થા કરાવતો તે ચાલી ગઈ, અને આખું ઘર એની વડુની શીળી છાયા અનુભવવા માંડ્યું.

પ્રીતમની વડુએ જાણે આવું અને તોપણ પહોંચી વળવાની અગાઉથી તૈયારી કરી રાખી હોય તેમ લાગ્યું. ચોમાસું માથે આવ્યું હતું ને પ્રીતમે ચાર માસની રજા લીધી હતી. કાંધાથી રૂપિયા આપવાની ચરતે તેણે એક ભેંસ લીધી. જાણે નવું જીવન આવ્યું હોય તેમ ઘર ફરવા માંડ્યું. ધીમેધીમે આ જીવનનો રંગ પ્રીતમને ચડ્યો. તેને હવે કારકુનનું જીવન કેદ જેવું લાગવા માંડ્યું!

પણ ચાર માસ જેતજેતામાં ચાલ્યા ગયા.

સવારે સાડા દશે છત્રી ખંખેરી પ્રીતમ એક દિવસ પાછો ઉગ્ર સ્વભાવનો કારકુન થવા મારે તૈયાર થયો. તેણે છત્રી હાથમાં લીધી, પગથિયા નીચે પગ મૂક્યો, ત્યાં એની વડુ બોલી: 'તમને કેટલું રોજ મજે છે!'

'બાર આના!'

'હીક, સારે આ ભેંસને ગોંદરે મૂકી આવો, સાંતે લઈ આવજો, અને બેચાર પાડોશીના કાગળ લખજો. અને,

જરાકે ઘીના ભાવની ખજર ઠાઠી આપો. જાર આના તમને દૂ આપીશ !'

‘હું ?’

‘હા, હા, હું. તમને છ મહિના ધરમેઠાં મેં જ ખવરાવ્યું ને! એ અનાજ ક્યાંથી આવ્યું ?’

‘ક્યાંથી સું ? ધરેણું મૂકવું હતું.’

‘તમે ઓળખતે ઓળખતા જ નથી. અમારા નાના નાના ધરદિલોમે તો આવાં કેંક ધરેણું કરાવ્યાં છે—લ્યો હવે.’

સસની પહેલી દષ્ટિ મળી હોય તેમ પ્રીતમસાત્ત સ્થિર થઈ ગયો. તેણે પોતાની છત્રી બંધ કરી, મોટા ઠાઠી નાખ્યો, અને ધીમેધી પગથિયા પર જ બેસી ગયો. એના મનમાં પહેલપહેલું જ સસ રક્ષુઃ સ્ત્રી—અને માત્ર સ્ત્રી જ પુરુષને પરાધીન થતો બચાવી રાકે.

વીસ શિવિયો અમલદાર પ્રીતમ પોતાનું રાજનામું ધરી રહ્યો હતો.

૬ ૩. અવિરામ યુદ્ધ

દરિયો મેટલો તોધાની હતો એ બરાબર યાદ છે, મેલાં, ડોળાં પાણીનાં કુંગરકુંગર નેવડાં મોળાં ઉપરાઉપરી આત્મ્યાં આવતાં હતાં, અને ખડકની સાથે પાઠાર્ધને બાણે પાણીનો પણ સોટ થઈ જતો હોય તેમ નીચે પધરાતાં હતાં. એક જગ્યાએ તો ખડકમાં બેંદીજેંદી ખોલી હતી એમાં પાણી ધસારાજોષ આત્મ્યુ જતું હતું, અને એક કાણુમાં તોય નેવો અવાજ કરીને પાણું નીકળી, સામેના ખડક સાથે પાઠાર્ધ હાંચે બેઠી, રત્નકણુ નેણું બનીને બીજી કાણુમાં નીચે

પડતું હતું. રાક્ષસની ચીસો હોય તેમ પવન મુસવાટા બોલાવતો હતો. મોજાં બિછળી બિછળીને ખડકમાં પછડાઈને મોટા ‘ધૂમ’ અવાજ સાથે ધસારાખંધ પાછાં દોડતાં હતાં. સાંજની ધૂસર જામતી આવતી હતી: અને દેવદાનવના યુદ્ધ જેવો દરિયાનાં પ્રચંડ મોજાંનો અવાજ અંધકારને લીધે વધારે ને વધારે ભયંકર બનતો હતો.

એવી સાંજે દરિયાકિનારે માત્ર એક જ સ્ત્રી પોતાના છોકરા સાથે બિભી હતી. હમેશાં દરિયાકિનારે જ ફરવાનો શોખ હોવાથી મને ખબર હતી કે દરિયો આટલા વામાં બહુ તોફાની ગણાય છે. માઝીમારના કુટુંબનાં માણસો ટાળેટાળાં મળીને દરિયાપાર ગયેલા પોતાના આદમીઓની રાહ જોતાં બિમાં રહે છે તે સ્થળ અહીંથી ઘણું દૂર હતું.

સહજ જ મારાં પગલાં એમના તરફ વળ્યાં. મને જોતાં છતાં દેખતાં ન હોય તેમ બન્ને એક મીટ માંડીને દરિયા તરફ જ જોઈ રહ્યાં હતાં. છોકરો ખુશીમાં આવીને બંચો બિછળ્યો, અને ‘આવી આવી’ કહીને ફરવા લાગ્યો. મેં દરિયા ઉપર દટ્ટિ કરી તો દૂરદૂર ઝાંખાઝાંખા અંધકારમાં એક નાની સરખી હોડકી, વિમાનવ વિમાનવ નેવડાં મોજાં ઉપર ચડીને, નીચે પછડાતી ને પવનના ઝપાટાથી હાલકહાલક થતી નજરે ચડી. જેવો આનંદ આવ્યો તેવો જ ગયો હોય તેમ માઠીકરો બન્ને અન્યંત ચિંતાગુર ચહેરે એકીટશે માણસનું અને કુદરતનું તુમુલ યુદ્ધ નીચી રહ્યાં, અને બીજી કાંઈ તો જેમ તીર જાય તેમ છોકરો બૂમાબૂમ કરતો, હમેશાં ચિતરવાના કિનારા તરફ દોડ્યો. ત્યાં માણસોની કંઈ જામી હતી. ઘોડી એટલે બધું દૂર હતી, પવનનો ઝપાટો

એટલો આકરો દનો, દરિયાનો તેમ એવો બર્ષકર દનો, સુમવાટા એવા બપાનક દના, કે ભેગા મળેલામાંથી કેઈ પણ પેલી હોડીની મદરે જ્યાં તેધાર નડોતો છાકરો ખૂમાખૂમ કરતો એ રોજામાં પડેાંચ્યો. પવનનો એએકેક સપાટો હોડીને ઊંધી વાગીને ત્રિમાસવના કુંમર ઉપરથી જાણે નીચે ફેંકતો દોષ તેમ હોડીને અધાગી રચ્યો હતો. માણસનું બળ થાક્યું હતું, કુદરતનું બળ વધતું હતું. આખા રોજાને 'આવી જાવો' એમ આદવાન કરતો દોષ તેમ દરિયો વધારે ને વધારે પ્રચંડ બનતો હતો. આ રુદ્ર રૂપ લેવે ક્યાં અટકશે એ કળવું જ મુશ્કેલ હતું. એમ જ બને છે, શાંત જાણતું આકાશ ફૂટે છે, કે પાન પણ ન ચાલતું દોષ તેવી ગંભીરતામાંથી પવન છૂટે છે, કે કેઈ અતગ માનવહૃદયમાંથી જ્વાલા પ્રગટે છે, ત્યારે એ ક્યાં અટકશે એ કળવું મુશ્કેલ છે. દેહસાક દહીના મતે તેનો ભોગ લેવાનો વખત થયો હતો, ને ભોગ લીધા વિના નહિ અટકે એમ લાગતું હતું. હોડી અને માણસ પરાજય ઉપર પરાજય સહી રજાં હતાં. પછાટ ઉપર ખીજ પછાટ ને તરત ત્રીજ એમ એક પછી એક પરંપરા ચાલી હતી. સુસવાટ કરતા, જાણે રાક્ષસ ગર્જના કરતો દોષ એવા બર્ષકર આવળો, આકાશપાતાળ વીંધી નાખતા, પવનના એક કપાટો હોડીને અને માણસને જુદાં કરી નાખ્યા—અને જાણે આ કૃત્યની જ રાહ જોના દોષ તેરા એક પ્રચંડ મોખએ બોને દુરદુર ફેંકી દીધાં: જીવનને અને જીવનના આધારને.

બધા જાણે સમજી ગયા દોષ કે દરિયો ભોગ લેશે જ તેમ તદ્દન શાંત બની ગયા: બળતે હૃદયે, લાચાર મનોદશાએ,

નમુનું દુદનું પાણી પ્રકરણ નેમી રહ્યા. અનુભવ આટલો હતો, એમના પાંચે પાંચનું પાણી જલિયું હતો. મને કમનું છે. તે પાંચે પાંચ નમુનું પાણી ને જ કમનું એટલું જ આગામનું આટલું હતું.

અનુભવ રાખો. દરિયા છોડો. ટ્રાન્સમિગ્રેશનના અનુભવ રાખો છોડો. પેલાં માનીકરાનું પાણી કાઢે તેનું કમનું આટલું પાનાના અગ્રંડ અપાનકથી દાખી દેતો દરિયા વધારે ને વધારે અપાનક પાનના ગયા. એ કમનું અપાનક દરમિયાન થયા દિવસ રાખી કાંઈ પર ને કાંઈ પર બટકનું દોષ તેમ ત્યારે ત્યારે હું કરવા નીકળું ત્યારે નજર આગળ ખડું થઈ જતું.

અગામ એકાદ વાગે વધી ગયું હશે.

એક સવારે વહેલો કરવા નીકળ્યો. દરિયાકિનારે બીનારા જામી હતી. અને આટલી ધૂસર જેવું લાગતું હતું. એ રસ્તા પર થઈને પસાર થતાં, અચાનક પેલા છોકરા પર દટિ પડી. તે દિવસે તેણે કહેલું આટલું, મારેલા પછાડા, ને દોડી દોડીને જાણે દરિયા વચ્ચેથી હતી કાઢીને આપને મળવા જાઉં એવી એણે અનાવેલી શ્રેણી, અધાં હસ્યો નજર આગળ તરી આવ્યાં. તે દિવસે એ એવું રહ્યો હશે કે દરિયા પથરાનો હોત તોય પીગળી જત. ‘મને હડી કાઢવા ઘો, હું દોડીને મારા આપને અચાવી લાવું: મને હડી કાઢવા ઘો—’ એ જ એની ધૂન હતી. ‘મારી પ્રચંડતાને પણ કુછ નહિ ગણનાર આવડો નાનો છોકરો નીકળ્યો,’ એ જોઈને કદાચ દરિયાને પણ શરમ થઈ હશે.

આંજો એ પોતાનું હોડકું તૈયાર કરી રહ્યો હતો. એની મા પેણ એની પાસે બેસી હોય એમ લાગ્યું. હું આગળ

વધો: 'તેમ દોમ ! જ્યોત્ષ્ણાણુ પડે કે ?'

તેમ જારી આમે રત્નયું ! પજુ અને કોણ જોઈ નહિ,
એટલે પોતાના કામમાં અગત્યની જાણ કરો.

'આ નમે ખાધીમાર આવા દેવાઈ જતુ નામે આપ
તોહાનમાં અપાડો દોમ કેમ નજર આમે દેખાય છે, ત્યાં તુ
પાછો જોનો કેમ થઈ નહિને જોનો ?'

તે મદી વાર જોયો નહિ. પોતાના કામમાંથી નજર
થઈને જારી આમે જોના જ્ઞા: 'આદેવ' અમવાને આ
થઈ જોયો છે, જોને થઈ આમે આવડતા દોષ નો અંત,
નકર બીકના માથો જાપદાદનો આ થઈ ઇંડા' તો નો માટું
નાક વદાઈ જાય.'

'પજુ દરિયાનું તોહાન માંજરે છે ?—તે દિવસ—'

'જરે ! આરા સાજ' દરિયાને તોહાન કરવા આવડે
છે ને અગવાનને જાણવાનાં નથી આવડતું ? આરા જાપ કે
તોહાનમાં મર્યો: આરા જાપનો જાપ પજુ દરિયામાં જ મર્યો:
અને માટું ઘાવાનું દોષ થી ઘાય. પજુ બીકનો માથો
દરિયામાંથી પાછો પડું, તો તો આ જારી મા લેઈ જોનું
નામ જ લાગે ને ?' તે પોતાની મા સામે લેઈને દરયો
અને કપાટાજંથ અપજતાથી દોડ્યામાં ચડી બેઠો: 'લ્યો
રામ ! રામ ! સાંજે દરવા આવશે કે ?'

અને ગીત મનો માતો, જાણે દરિયો રમવાનું મેદાન
દોષ તેમ, તે આનંદબેર આલ્યો મયો.

'મારી ! સાચવજે,' એટલું કહીને, જોની મા ધર
તરફ પાછી ફરી: 'અમારો તો સાજ થઈ. એમ બીક
રાખવી કાંઈ પોદાઈ અને દરિયાના દીકરા, દરિયો અમારો

બાપ. વેલુંમોહું સૌને મરુ છે ને ?

પેક્ષે છોકરો આનંદભેર દરિયાનાં મોઝાં ડાપતો, મગ્ન કરતો જતો હતો: હજી મારી સામે હાથ લાંબો કરીને રામરામ કરી રહ્યો હતો: હું એટીટ્ટે દરિયો, હોડી, છોકરો, ને અનેક મહત્વા લેઈ રહ્યો. દરિયાના મોઝાં નેવે વિચાર પસાર થઈ ગયો, ‘શું શ્રમભરેલું જીવન અને રહુમેદાન ન નિર્ભયતા આપતાં હશે ? અને નિર્ભયતામાંથી ન ચારિત્ર વગાડું હશે ?’

§ ૪. એક રાત્રિ

તમે રાત્રિએ દરવા નીકળ્યા છો ? મુંબઈ અમદાવાદમાં નહિ હો, પણ ત્યાં ગગનચુંબી શિખરો ઉપર રંગનીરાણી પોતાની તારાંકિત ચાદર ઢાંકે છે, ત્યાં ડુંગરાની સ્પર્શ કરતાં દેવદારનાં વૃક્ષોની હારતી હાર લીધી છે, ત્યાં તાન જલખિંદુએ ભીનાં દરેકાં પાંદડાંમાંથી કૌમુદી પોતાની તેજ-હાયાની રસબરી રંગોળી પૃથ્વી પર પૂરે છે, ત્યાં શાંત વાતાવરણમાંથી સ્વરોનું અગમ્ય સંગીત મળે છે—ત્યાં, ભવ્ય પર્વતોની હારમાળાના કાઠ પ્રદેશમાં. એવે સ્થળે, તમે રાત્રિએ આઠાં વાદળાંવાળી અજવાળી રાત્રિએ એકલા દરવા નીકળ્યા છો ? નહિ ? સારે તમે દેંડા જીવનમાં ક્યારેક ન પ્રાપ્ત થતી વિરલ પળ ગુમાવી છે.

એવી એક રાત્રિ આજ સાબરે છે. નીચે એક તરફ હજારો વૃક્ષોથી બરેલી ખીણ તદ્દન શાંત—ગરબે નાનું બાળક મૃતું દેખે તેવી—મૃતી છે: ખીણ તરફ ઉપર ગગન સુધી

ડાકિયું કરીને, વાદળાને, તારાને, આકાશને ધારી રહેલો બબ્બ પર્વત ઊભો છે: તેની કમ્બર પર રૂપેરી કંદોરો હોય તેવો આ માર્ગ ચાલી રહ્યો છે. જાને તરફ દૃષ્ટો મૂકી રહ્યાં છે. તેમાંથી ચળાઈને આવતી રજની પૃથ્વી પર નાના બાળકે પાડેલી કંકુબરેલી પમણી જેવી મોરપગણી પાડી ગઈ છે, અને પાનમાંથી તદ્દન ધીમે કળી ન શકાય તેવી રીતે, કપારેક જલજિંદુ ખરે છે, અને કોઈ અકાળે જાગેલું પક્ષી ઝીણું મધુરો સ્વર કરીને શાંત ચર્ષ જાય છે. આજ એ રાત્રિ, એ ચાંદની, એ દસ્ય યાદ આવે છે.

ધીમે પગથે, જાણે રાત્રિ જાગરો એવો બબ રાખીને, હું ચાલ્યો જતો હતો. નિઃશબ્દ જંગલ શબ્દોથી બરપૂર હતું. આવી મુદત રજની, આવું જંગલ, આવો રમણીય માર્ગ, આ બધું જોઈને જેમ સન્યમાંથી આકાર થાય તેમ, અસાર મુધી મૂનેલી કોઈ મૂર્તિ જાણે હૃદયમાંથી અચાનક ઊભી થઈ. દિવસોના દિવસો મુધી જાણે છે જ નહિ તેવી રીતે, હૃદયના ઊંડાગ્રંડા બાગમાં સૂતી હોય, અને આજે જાણે માત્ર અંગુલિરપર્શથી જ જાગી હોય તેમ, જરાક ઘેનમરી, જરાક નિદ્રા, રસ, સૌંદર્ય ને પ્રેમની પ્રતિમા હોય તેવી, તે હૃદયનાની સામે ઊભી રહી: અને એક ધડીમાં તો માઠ મેત્રી હોય તેમ પોતે એકલી જ હૃદયમાં વસી ગઈ. ધબ્બ વખત પહેલાં આવી જ એક રાત્રિએ અને આ જ જગ્યાએ તે મને મળી હતી. આજે અચાનક એનું રમણ હૃદયમાં જાગે છે.

મને જરોજર યાદ છે કે આવી જ રજનીમા અમાઝિ એક દિવસ હું કરવા નીકળ્યો હતો ત્યારે એ મને મળી હતી.

જ્યાં રસ્તો પૂરો થાય છે તે અટકે છે ત્યાં મેદાન છે. એ સ્થળે લીલાછમ ધાસ પર ફૂલોની પથારી જામી હતી. એ સુંદર સ્થાનમાં જ હું બેઠો હતો. મૂર્તિમાન મહત્વાકાંક્ષા જાણે નિદ્રા લેતી હોય તેવી એક કસ્તાં એક વધારે જાંચી અનેક ટેકરીઓ શાંત ઊભી હતી. ઉપર નિઃશીમ આકાશ હતું. સ્થળની વિશાળતા અને સમયની શાંતિ બન્નેના મિલનમાં એક પ્રકારનું અજાણ્ય માધુર્ય હતું. સમજ ન શકાય પણ અનુભવી શકાય એવા શબ્દોમાં શાંત સંગીત ચાલતું હતું.

આ સંગીતમાંથી ઊભી થઈ હોય તેવી એક સ્ત્રીને એક તરફથી આવતી નિહાળીને હું સ્તબ્ધ જ થઈ ગયો. આવી રાત્રિ, આવું એકાંત, અને અત્યારે અહીંયાં એક જ સ્ત્રી !

તે છેક પાસે આવી. મારી સામે જ આવીને ઊભી રહી. ‘તમે જૂઝા પડ્યા છો ?’ તે બોલી. એનું નાનું મોં, નાનું નાક અને નાના પાતળા હોઠ બધામાં રસિકતાની સ્પષ્ટ રેખા હતી. હું જવાબ આપતા પહેલાં એક ધડીબર થોબ્યો. સામે ઊભેલી મૂર્તિ નખથી શિખ મુધી એટલી સપ્રમાણ, મુકામળ ને રસિક હતી કે ધડીબર તો એ સ્ત્રી નહિ પણ સ્વપ્નની દેવી હોય તેમ લાગ્યું.

‘ના. પણ તમે જૂઝાં પડ્યાં છો કે ?’

‘હા. આ રસ્તા પર હવે એકલા જવાની મારી હિમ્મત નથી. તો મુઝી જશો—મારા ઘર મુઝી—’

એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના ટુંકાચો : ‘હા, ચાલો.’ તે આમારથી જરાકે નમતી લાગી. પણ તેણે તરત જ

ચોતાની શાવ ખસખસ કરી લીધી અને પોતે આગળ ધઈ. આખે રસ્તે એકે પણ સખ્દ બોલ્યા વિના અમે બન્ને ચાલતાં રહ્યાં. એ આગળ ચાલતી હતી, હું પાછળ ચાલતો હતો. સાંદર્યામાં, રસમાં, અને એવી વધુ તો મધુરતામાં આજ દિવસ સુધી આવી સી મેં કાંઈ જોઈ જ નહોતી. તમને વીધી નાંખે એવું કાલિય સાંદર્ય એનામાં નહોતું, તમને બાન લુલાવી દે એવી ખુશ્કી 'રસિકતા' પણ એનામાં નહોતી: પણ તમે બૂલી જ ન શકો, સંભાર્યા જ કરો, એવી કાંઈક અજ્ઞાન મધુરતા એનામાં હતી. એક જ ધડી—માત્ર એક જ ધડી—એની પાતળી દેહવ્રતા ઊંચકીને એતું મોં ફરીફરી જોવાની લાલસા જાગૃત થઈ: પણ વિરધરને મોહ પમાડે તેવી અજ્ઞાન મોરલી જેવી આ સી હતી. આ વિચારમાત્રથી જાણે અમિના રપર્શો ફૂલ કરમાતું હોય તેમ, તે સીના પગ જરા ધીમા પડ્યા; પેલી લાલસા તો તરત મરી ગઈ, પણ તેને ધ્યાને એતું મોં—હવે તો સામે જોવાની હિમ્મત થઈ નહિ એટલે જેતું જોયું હતું તેતું મોં—મધુરતાની ક્રામગ મર્તિ દોષ તેતું હૃદય સાંસરતું પેસી ગયું. એક પણ સખ્દ બોલવો—વાન—કરવી તે નરી સરલતાને કરમાવવા જેતું લાગ્યું. તદ્દન શાંત—એટલી અમાધ શાંતિ કરતાં પણ વધારે શાંત—જનીને અમે ચાલ્યાં: એતું ધર આજ્યું. એ ઊંખરા પર ઊબી રહી: મારી સામે જોઈને મીઠું ફરતી, અને જરાક નમીને ચાસી ગઈ. એ ચપ્પ હતું, માથા હતી, કે મનિષ્યમ હતો—એ કોને ખબર છે? એ સી હતી, કે રસિક કંપના હતી—એ પણ કોને ખબર છે? મને તો માત્ર એટલું જ બાન છે કે ત્યારે રાત્રી અસાધારણ રમિકતા દર્શાવે છે,

સારે એ સ્ત્રીની દેહક્રતા, પેલું મીઠું હાસ્ય કરતું મોં અને એની બે મુંદર આંખો ખડાં થાય છે. જાણે એ જ નિઃશબ્દ રાત્રિ છે, અને એ જ રસિક કોમળતા મને દોરી રહી છે !

આજે કદાચ એ જ મેદાન પર એવી કોઈ સ્ત્રી મળશે, વખતે એ પોતે જ મળશે, એવી ખોટી આશામાં હું ઉતાવળે પગલાં ભરતો ચાલ્યો. એ નું એ મેદાન, નિર્મળ આકાશ અને થંભી ગયેલા ડુંગરાઓ—સઘળે નિઃસ્તબ્ધ વિચાળતા વ્યાપી રહી છે: કલાક્રમિનિટ વિનાનો અનંત સમય પથરાઈ રહ્યો છે. પણ સાં, છેક ખૂણામાં, પેલા પથ્થર ઉપર કોણ બેઠું છે ? એક સ્ત્રી ... વળી એક સ્ત્રી. આ શું ? આ મેદાન ઉપર રાત્રે સ્ત્રીઓ જ ફરે છે કે શું ?

હું આગળ વધ્યો. મારો ધીમો પગરવ સાંભળેલો નહિ, એટલે એકચિત્તે જો ધ્યાનમાં પોતે હતી તે ધ્યાનમાં જ પેલી સ્ત્રી બેસી રહી. એની નજર જ્યાં ચોટી રહી હતી ત્યાં તે દિશા તરફ મેં જોયું.

દૂરદૂર અનેક નાનામોટા ડુંગરાઓની પેલી પાર એક જગ્યાએ એ દીવા બળતા હતા. રાત્રિ વાદળોવિનાની હતી એટલે અને દીવાઓ જાણે સ્થિર તારા હોય તેવા દેખાતા હતા. પહેલાં તો આકાશમાં કોગેલા બે તારા જ હતા. પછી વધારે આગામીથી એવાં કોઈના ધરના બે દીવા હોય તેમ લાગ્યું. એટલી વાગમાં પેલી સ્ત્રીએ એક મટકું પણ ન ભાંયું. પણ પછી અચાનક પાછળ જોયું. એ ચહેરા જોઈને થંભી ગયો.

તાન્ન આંસુની ધારથી જરાક ખરગાયેલો. કરચલીવાળો. કોઈ જુદા કોઈના દવામંત્રો ચહેરા નજરે પડ્યો.

‘ડો-સી-મા ! અત્યારે આંદી શું કરે છે ?’

ડોસી બોલી નહિ, પણ તેણે આંગળીથી દરદરના

દીવા બતાવ્યા.

‘દીવા છે, ડોસીમા !’

‘મારા દીકરાના ઘરના છે !’

‘એમ ?’

‘હા.’

‘તમે હમેશાં જોવા આવો છો ?’

‘ના દીકરા, આવી ચોખ્ખી રાત હોય ત્યારે હાથમાં
આવીએ. આ કુંઝરાઓમાં કંઈ કામગપતર મળે છે ?
દીવા જોઈને મનને દાઢક વાગીએ.’

એણે ફરીથી પેલા દીવા જોયાઃ ફરી જોયા, ને પછી
જીનને ચાલતી થઈ.

અંતે, ત્યારે તો, તે રાતે મળેલી પેલી સ્ત્રી કાઈ
પ્રિયતમના ધરના દીવા નિહાળવા આવેલી રસિક સ્ત્રી હશે ?

અત્યારે સુધી જે ફરવાનું મેદાન લાગતું હતું તેને જાણે
પાતાનો દત્તિદાસ કહેવાનો હોય તેમ તે નવા જ રૂપે
દેખાવા લાગ્યું.

૫. એક દૂંડી મુસાફરી

આ આપનો સેવક એક વખત વરસાદના ઋષાઢામાં
આવી ગયો, ત્યારે એના પર જે જે પીત્તુ તે તેણે, કંમાળ
માણસ રૂન સાચવે તેમ, સાચવી રાખેલ છે. સેવકને નદીબે

કચ્છના નાના રણ પાસે એક ગામડાની મુલાકાત લેવાનું આવ્યું. ત્યાં પહોંચ્યા પછી બારે. મેઘ તૂટી પડ્યા. ને બરાબર એક અઠવાડિયા સુધી ગામની બહાર પણ પગ ન મુકાય એવો ધોધમાર વરસાદ પડ્યો. ગામની ચારે તરફ પાણીપાણી જ થઈ રહ્યું, અને રણમાં તો એ પાણીનો દેખાવ પણ ખાસા હિલોળા મારતા સરોવર જેવો થઈ રહ્યો: ગામની બહાર નીકળીએ એટલે ચારે તરફ જાણે મહાસાગર ભર્યો હોય તેવો દેખાવ નજરે ચડે. આ એટલાંથી બહાર નીકળવા માટે એક બીજું અઠવાડિયું વિતાવ્યું. બરાબર ચૌદ માઈલ ઉપર રોશન હતું; અને ત્યાંથી પણ ગાડી ચાલુ નહિ થયેલી, એટલે બીજા વીસ માઈલ ચાલવાનું હતું. જેમ-તેમ કરીને દેવા રાવળને મનાવ્યો, અને તેણે સાંઠ લઈને રોશન સુધી આવવાનું કબૂલ કર્યું. ત્યાર પછીની મુસાફરી જેઈ લેવાશે એમ આકાશી આધાર રાખી લીધો.

સવારે સાતે દેવાને ઘેર પહોંચ્યો, ત્યારે એ હજી નિરાંતે મૂતો હતો. તેને ઉઠાડ્યો. ‘મારાથી તો નદિ અવાય. સાથી આવશે,’ એમ કહીને એ તો પાછો મુર્છિત થયો. હજી વિચાર કરું છું કે હવે શું કરવું, એટલામાં બરાબર સાડાચાર ફટ લાંબું, જાડું, ટૂંકા લાથપગવાળું, ખેડી દડીનું એક મનુષ્ય દેખાયું: જાડા ટૂંકા વાળ, ઉઘાડું શરીર અને મોટાં નસકોરાંથી શોભતું તે છેક પાસે આવ્યું.

‘લ્યો સાલો, ત્યાર જ મો નાં ?’

ગુપચુપ સામાન મૂક્યો. સાંઠ પર કાડું મુકાયું, ને એ પડ્યા કે મર્યા એમ કરતું કે ને, પોતાના શરીર નેટલી જ કટગાઈની ડાંટ ખેડું થયું. દેવાએ મૂતે મૂતે કહ્યું, ‘એવા

પાન રાખજો સેક પડે નદિ ને માંદ ઇસાઈ જાય નદિ.

‘હવે એમ તે કંદાસ ? અમેય જનમારો કાદવો મે
કે વાનું ?’ એમ બોલતાં ક ને આ ટૂંકા ખાખુમે કાંટ
હાંધી મુક્યું.

થોડેક મયા એટલે એણે વાન ઉપાડી: ‘ઈ તો દેવાને માનું
કર્તું તો કર્યું કરવાના દેવા સે. બાકી મારી એન બધુય
દમજે એવી સે તો.’

ખાસ અનિ શુદ્ધ બોલવાના આમદમાં કેટલાક
અતિપંક્તિતો અતિ અશુદ્ધ બોલે છે, તેમ આ જિંટ પરનો
સમજાન પણ, પછી પોતે શુદ્ધ બાંધા બોલી રહે છે એમ
બતાવવા માગતો દોષ કે ગમે તેમ, પણ મામડિયાની જાતમાં
પણ નથી થતો એવો એવો ‘ક’ ને ‘સ’ નો કપારેક ‘ચ’
ને ‘હ’ નો વિચિત્ર રમૂજ એળ કરવા લાગ્યો. વરસાદના
જગજગા હાટા પડવા લાગ્યા, એટલે તેણે કહ્યું, ‘સેક !
બો રાખસો માં દો. હા, તમતારે ‘ચત્રી’ ઉપાડવી હોય તો
ઉપાડજો બઈ ! સાંકનો બો રાખદો માં. મારો હાથ વરતે તો.’

એ જ વખતે જરાક હિતાવળે ચાલતાં, સાંકનો પગ
એ ગયો, એ ગયો, એમ થઈ મથ્યું.

‘તમારે દેવો શું થાય !’

‘કેમ વળી ? દેવાના ધરમાં મારી એન સે તો. દેવામાં
શું અકલેય બળી સે. મારી બોન જ બધુય હાથવેકરાવે.’

‘એ-મ ?’

‘તઈ.’

એટલામાં નીચે ચીકણો કાઠવ આવતાં સાંકનો પગ
ફરી વાર મૂર્ચો. અને, એક તરફની વાડમાં ‘જેવાં કરોવાં ?’

એમ કહીને મને તે કંટાલાંનો વેલો બતાવવા ગયો ત્યાં સાંઠ વાડના વેલા જ ખાવા માંડી, ને વાડમાં જ પેસવા માંડી. એને જોર કરીને તે હાંકવા ગયો એટલે સાંઠ ગાંગરવાં માંડી, ને ત્યાં ગોઠણપૂર પાણીમાં જ ઝુકાવવાનો સદાગ્રહ શરૂ કર્યો. છેવટે તે ચાલી તો ખરી, પણ સેવકનું ખારસું અરધું ઘોતિયું વાવટાની જેમ કેરડાના છોડ પર લટકતું રહ્યું. અને, એનો અફસોસ પણ કરવાનો વખત મળે તે પહેલાં 'ઓ-ય-રે!' કહીને, જાણે હમણાં સાંઠ પરથી ફૂદશે એમ તે અરધો ઊભો થઈ ગયો. નીચે જમીન પર કાળો સોયરા જેવો એક સર્પ ફૂંકાડા મારતો ચાલ્યો ગયો.

'સાંઠને નો ડગવા દઉં હો. મારો હાથ વરતે તો. દેવાને હાથ નો રિયે,' એમ કહીને તેણે સાંઠને હંકારી. હવે આ સદગૃહસ્થનું મુખારક નામ જાણવાની દબ્બાચી મેં પૂછ્યું: 'તમારું નામ?'

'મારું નામ કાળો.'

'એમ કે કાળાભાઈ... તમે આ ધંધો.' હું કાંઈ વધુ જોણું તે પહેલાં તેણે કહ્યું: 'આ સાંઠ મારો હાથ બધું વરતે તો. દેવાને હાથ નો રિયે'

'હાં. પણ કાળાભાઈ...'

પૂરું વાક્ય જ ક્યો ભાઈ થાવા દે? સવાલ પુછાય ને પહેલાં તો કાળાની છબ છટી:

'મારી કંઈએ તો મારું નામ કયરો પાડ્યું'નું. હું નાનપણમાં બધું રૂપાળો હતો—ઈ તો હવે બહુબળુ દખ પડ્યાં.'

'ના, પણ કાળાભાઈ, તમે અત્યારે ય કાંઈ ઓળા રૂપાળા નથી તો!'

અમનસના લાકડા જેવો કાગો ચગકતો વાંચો, કોઈ ચિત્રકારને 'બ્લોક'નો કે 'સિસ્ટર'નો બહુ શોખ હોય તો ખપ આવે તેવો, મારે રચને પહોંચતાં સુધી, ભાવિક બક્તની જેમ એકીનજરે જોવાનો હતો; એટલે મેં અદાથી કાળાખાઈના વાંસાની તારીફ કરી.

'ના, પણ તોય, હવે ઉમર થઈ ગળાય. તમે કેટલાં વરંદ ખારો સો!'

મેં પાંચ વરસ ઓછાં કહેવા પારેલું, પણ કળિયુગ કર્મયુગ કહેવાય છે તેથી, કે ગમે તેમ, હું જ્યાંય આપું તે પહેલાં સાંદનો પગ સૂચો ને લગભગ જોખનુરે થઈ જતો તેમ સાચું. પણ જ્યારે જ્યારે સાંદ જરાક ઘડે, ત્યારે 'સાંદ મારો દાઘ વરતે'તો, દેવાને દાઘ નો જિં'—એટલું અચૂક જોસવાનો કાળોનો નિયમ સાચો.

હવે જ્ઞાને બહુ વાનોએ ચડાવેલા નદિ, કારણ કે એના મનમાં એની આવડતની રૂપ બરી છે, અને દેવાનાં કન્ટા પોતે દોશિયાર છે એ વારંવાર સિદ્ધ કરવાની એને દેવ સાને છે, મટિ ઘૂપ જ રહેલું. નહિતર જે સાંદ કસાઈ મઈ, નો નીચું ઘાનવાનો વખત પણ નથી રહેવાનો. મળુ દિવસ પહેલાં જ જાણી રીતે સાંદ કચાઈ પડતાં, એક વાળિયાનું દાડકું ખાગ્યાના સમાચાર હતા. એટલે મેં તો અન્યુ ધિનિયુ ગયા વિષે મનમાં ને મનમાં કરણ પ્રસન્ન રાહ કરી. ત્યાં તો કાગો બોલ્યો:

'ખા મામ આવ્યું ઈ રાડ.'

'૪.'

'ત્યાં ખારી ખાગા જિં રે. એણે ખાડું નામ પડે

પાડ્યું'તું. ઈ તો પછી મારી ક્ષમિએ ફેરવ્યું કે ના, પૂંડે નથી સારું, કચરો પાડો.'

'કાળાભાઈ! દેવચંદ શેઠનું હાડકું બાંગી ગયું એમ?

મારું ધ્યાન હવે તો કાળો સાંઢ ઉપરથી નીચે પાં નહિ એ ઉપર જ ચોટ્યું હતું. એટલે ત્રણ દિવસ પહેલાંને બનાવ સંભારીને તેને સાવચેત રહેવા માટે કહેવું હતું, એ તો કાળે જવાબ વાળ્યો:

'તે નો પડે? શું ભૂરા રાવળે બાપદાદે સારો રાખી છે? મારા બાપને ત્યાં તો પંદર સાંઢ. અમારો તો પંદર પેઢીનો ધંધો.'

'માર્યા. એ ... ગ ... યા,' મારા મોંમાંથી નીકળી ગયું. સાંઢનો પગ શેવાળવાળી જમીન પર આવી ગયો હતો ને સરતો સરતો લાંબો લસરકો કરતો સરતો જ ગયો. ગોઠણ હોં દખાવેલી લાડડી તો નીચે પણ જઈ પડી હતી.

'તમે શું કરવા ભો રાખો ભો? આ સાંઢ મારો હાથ વરતે તો. હા, દેવો હોય તો એને તો ગાડે.'

'હં,' મેં બહુ જ દૂંડો અને તે પણ મંદ સ્વરે જવાબ વાળ્યો. હવે કાળાભાઈ સાથે વાતો કરવાની હોંશ પૂરી થઈ હતી. હવે તો બે હેમખેમ સ્ટેશન ભેગા કરે, તો પછી એને બે વેણ કહેવાનું મન થઈ ગયું હતું.

પણ, અરે રામ, કાળાભાઈએ ફરી શરૂ કર્યું:

'હું પહેલાં તો ગધેડામાં જતો, અને મારો મોટો ભાઈ સાંઢ સાચવતો. પછી મારા કાકાએ મારા બાપાને કહ્યું કે સાંઢયુમાં ભીખલાને મોકલો, ભીખલાને.'

માર્યા. મારાથી રહેવાયું નહિ, 'ભીખલો કાણ?'

બાઈધી કાળાબાઈ દમ્યાઃ 'મારો કાંઈ વળી—મને બીખસો જ દીને બોલાવતો. હું નાનો હતો તક બહુ રૂપાનો, એસે મારી કાળી તો મને નેડીને જ રૂપો દેરે દો.'

'એમ કે ?'

'ને હું એની પાંદે રાટસો માથું એટલે પછી મારું નામ બીખસો પાડું.'

મારા મનમાં શંકા કાઢી કે આવ્યા રૂપાળા 'બીખસા'—બાઈનું 'કાળા' નામ મી રીને પડ્યું અને સેવકને વ્યાકરણ-વ્યુત્પત્તિ સાથે ખૂબ વેર, એટલે કાંઈ રીને 'બીખસો—પ્રીકસો—પ્રીકો—કાસો' એવાં રૂપાંતર દેશે મટે નહિ. એટલે શંકા પ્રગળ મતી મઈ, પણ એટલામાં થોડે દૂર ચીકળા કાદવનો ખાડો અમારા રસ્તામાં જ આવતો દેખાયો એટલે એ શંકા સમી મઈ. 'કાળાબાઈ ! જોડો દો, કાદવ આવે છે.'

'અરે, સાંઠ મારો હાથ વરતે તો. હા, દેવો દોપ તો કાંઈ દેવેવાય નહિ.'

એટલામાં ઈશ્વરના ધામ જેવું રહેલું દૂરદૂરથી દેખાવા લાગ્યું.

'કાળાબાઈ ! આપણો માગ્ય તો આ જ કે ?'

'અમારે તો આ જગીન પમ નીચે નીકળી મઈ છે—દો. જે ને—આ થે જાનનું ઝાડ દેખાય.'

'હા.'

'આ ઈ મારા હાલનું ખેતર. અમે કાંઈ મોળા નહિ દો. ઈ તો હવે એવો દી આવ્યો. નકર આ દેવો છે નાં, ઈ તો મારે ત્યાં કામ કરતો દોષ. અને હજીયે ૫ મારી

ગાહેન જ અધુરું જાળવે છે.’

‘એમ કે ?’

‘તઈ ? આ જાળ દેખાય છે નાં, ન્યાં, હું ગંધર્વ ચારવા આવતો. તે દી અમારે ત્યાં બેત્રણ સાંઠ પણ ખરી.’

મનમાં વિચાર્યું કે માર્યા, હવે કાળો છાનો રહેવાનો સંભવ નથી.

‘એ ભાઈ, હું જાઉં ને ન્યાં એક રાવળની છોકરી હમેશાં ખાડું લઈને આવે.’

હરિ ! હરિ ! હવે કાળો પ્રેમકથા કાઢશે ને કદાચ સાંઠનો પગ સચો—કારણ કે, સાંઠને ચોમાસામાં હાલતું એ તો મરવા જેવું લાગે ને રેતી માટે નિર્માણ થયેલા પગ કાદવમાં તો ડગલે ને પગલે સરકે, તેમાં જો જરાક હાંકવાવાળો મોળો હોય તો સાંઠ ધમ દઈને નીચે જ પડે ને તે પણ બેસનારના ઉપર જ પડવાનો સંભવ; એટલે હાં તો આજે જ આપણા રામ રમવાના છે. પણ હવે થાય શું ? સ્ટેશન આવે તો એને બે વેણ કહેવાય.

કાળાએ તો આગળ હાંક્યું : ‘પછી ભાઈ, હું એ વખતે જુવાનીમાં ને છોકરી પણ જુવાન. એનું નામ કાળી. તે હમેશાં ખાડું ચારવા આવે, ને અમે બેય જણા—આ તળાવ દેખાય છે નાં. ન્યાં બેઠા બેઠા વાતું કરીએ. કાળી પોતાના ઘાઘરાને ભરત ભરે ને હું મારી નાડી મૂંધું. એમ કરતાં કરતાં અમારો તો જીવ એક થઈ ગયો. પણ પછી અમારો દી બિતરતો આવ્યો. એટલે કાળીનું તો મારા ઘરમાં બેસવાનું મન બહુ, પણ એનો બાપ જેર ખાવા તૈયાર થયો, અને કાળીને કશું કે જો તું મારું નો માને

તો હું મરું. મને સાંભરે છે કે બીજો દિવસે ઠાળી ખાઈ
ચારવા આવી ત્યારે ઈ જાડ—એ, પે લું દેખાય ઈ—ત્યાં
રોઈઃ અને મને જાણી વાત કરી.

મેં તો કહ્યું, ‘હાથને પરદેહમાં હાથા જાઈઃ
ત્યાં કોણ બાવ પૂછે ?’

પણ ઠાળીએ કહ્યું, ‘ના. મારી મા મરી ગઈ, ને
અમારામાં તો નાતરું—આહુપાતરું મળી જાય તોય મારે
બાપે કહ્યું હતું કે, ના જઈ, હું બીજું ઘર કરું, ને મારી
દીકરી કુખી થાય એ મારે નો જોઈ. મારે બાપે એટલું
કહ્યું ને આજ હું હવે નગણી થાઈ ?’

‘તઈ તારો છવ મારી હારે બળ્યો નથી ના ?’
મેં પૂછ્યું.

ઠાળીએ જવાબ વાળ્યો, ‘તારી હારે મારો છવ
ચાડી ગયો છે. પણ મારે બાપે મારા સાદુ આટલું વેઠ્યું
ને હું હવે નગણી થાઈ તો મનખાદેહ લાગે.’

પછી મન મુકીને અમે રોયાં. છૂટાં પડ્યાં ઈ પડ્યાં.
આ બાળની પટ્ટી ને કાલનો દી. તે દીથી ઠાળીને મેં
ધરમની બહેન માની. ને મારું નામ પણ પછી ઠાળી પટ્ટી
મયુ. તી પછી બીજી બાપડી માતર મારે દરામ, સ્યો. જે
પૈસા થાય તો ઠાળીને કાપડું કરવાનું. એનો છવ તો
આપણી દારે જ બળ્યો તો, પણ ધરમ મોટી વાત છે
ના ! આ દેવાના ધરમાં છે કે નહિ, એ જ મારી ધરમની
બહેન... ઠાળી !

‘હે. !’

‘હા. !’

‘ ત્યારે દેવો તમારો સગો બનેલી નથી, એમ ? ’

‘ ના, ના. પણ કાળી મારી ધરમની બહેન છે. હજી ઠેસણે જાવું હોય ને ગાડું બેડીને નીકળીએ તો ઝાડ આવે ત્યારે પાછા ઈ દી સાંભરી આવે. પણ કાંઈ ધરમ—વરત—ચુકાય ?—’

દૂરદૂર સ્ટેશન દેખાવા લાગ્યું, અને કાળો પણ કાંઈક વિચારમાં પડ્યો હોય તેમ ગુપચુપ થઈ ગયો.

એક મહાપ્રજનનું છાયાચિત્ર

ઈ. સ. ૨૪૩૧માં કાલકામંદિરના વિશાળ યોગાનમાં ત્રણ વિદ્વાન ગૃહસ્થો ભેગા થયા હતા: તેમની અસપાસ દેટલાક જૂના શિક્ષાત્રેષો, થોડાક નર્મરિત કામળના થોકડા, કાઠ ખાઈ ગયેલા સિંહાઓ, બાંગેલાં વાસણો, ને વટલપૂટલ ઠારીગરીની ચીત્તેના જુદાજુદા નમૂના પડ્યા હતા.

તેમાંના એક વિદ્વાન—જે સૌના કરતાં વૃદ્ધ હતા, તે એક હાથથી પોતાનો એક ચરમો પકડી રાખીને, સૌ સામે જોઈ રહ્યા: બીજા હાથમાં પકડેલ તફન રફી ને નર્મરિત હાલતનો કામળ પતનમાં મૂકતો હતો. તેને કાંઈ કહેવાનું છે એમ ધારીને બીજા ગૃહસ્થોએ તેની સામે જોયું.

‘કેમ છો કાંઈ?’

‘અહાહા! . . .’ પેલા વૃદ્ધે જવાબ આપ્યો. ‘જેમ-જેમ આ લિપિ ઉઠેલાની જાણ છે, તેમતેમ આ શૈલી, બાજા, અલંકાર, અને તેમાં આવેલી હપ્પીકત જોઈને, બોલાઈ જવાય છે કે કહેા ન કહેા, પણ તે જમાનાના મનુષ્યો અત્યંત દિવ્યશક્તિ ધરાવતા હતા.’

માણિની ઝડપે જતાં મળીએ તો મુખે એક જગ્યા ઊંડા પહોળી જીજી લગ્યાએ ઝોડામાં ઝોડા પાંચ કલાકમાં મળેલ હશે. એટલે તેણે ત્રીજી ફેસુઆરી ઈ. સ. ૧૯૧૫ની માસમાં આ માનવત્વ સ્વીકાર્યું લાગે છે.

આ ગોધધી સૌ આનંદ પામ્યા દોષ તેમ પેશા જર્જરિત કામગીરી દેરવરા લાગ્યા. તે લગભગ નાશ થવાની અણી પર હતો. તદ્દે બદ્દ જ સાચવીને, તરતના જન્મેલા છોકરાને માથે તેની મંભાગથી, તેને રેશમી કાપડે જડેલી લાકડાની પેડીમાં મૂક્યો.

‘તમને કાંઈ મળ્યું છે ?’ તેણે પોતાના બે મિત્રોમાં ને સૌથી નાનો હતો તેની સામે જોયું.

‘તે વખતે કાંઈ મેટો જગરદસ્ત પર્વત પડવાનો, કે મળજૂતમાં મળજૂત કિલ્લો તૂટવાનો, અથવા અત્યંત બપુંકર કાન્તિ થવાનો. જેમાંથી ખનિ નીકળે છે તેવો એક અમત્યનો શબ્દ મને અચાનક લાગ્યો સાચો છે.’

તદ્દે સદાનુભૂતિદર્શક આશ્રય દેખાડ્યું. જીવાન આમળ વખે:

‘એ શબ્દ ‘મુલ્લરો’ છે. આર જુદેજુદે રથજેથી જુદીજુદી તારીએ નીકળતાં પત્રોએ એ શબ્દ વાપર્યો છે. એટલે એ શબ્દ અસંત પરિચિત લાગે છે. વળી એ શબ્દ ને કાંઈ દર્શાવવા માગે છે, તે વાત એક બે દિવસમાં પતી ગઈ દોષ તેમ પણ જણાતું નથી. એટલે પર્વત પડવાથી કાંઈ એ મુલ્લરો અનુભવી દોષ એ જાણે કે શક્ય નથી. બાકી, જે વાત આપણી પાસે સ્વી : કાં તો જાણે કે કાંઈ મળજૂત કિલ્લો તોડવા માટે સૌએ સામરો લઈ કયો દોષ

વાતો તેમાં રપટ જણાવી છે. એટલે તે વખતની પ્રજાએ, ડેગવણી વિષે ધણો વિચાર કરેલો તે વિષે તો શંકા જ નથી.’

‘વળા એને તદ્દન સ્વર્તન રીતે ખીલે પણ ટેકો છે,’
અસાર મુઠી મોન સેવતા પ્રોડ પુરે વચ્ચે માયું માર્કું.
‘શા ?’

‘એમ કે એ પ્રજાને પ્રદર્શનનો શોખ હતો. એક વખત તેમણે પ્રદર્શન કરેલું. એ પ્રજાની ખરી વિદ્વતા તો એ હતી કે દરેકે દરેક ચીજને તેમણે નામ આપ્યું હતું ! નામ વિનાની કાંઈ પણ ચીજ જ મળે નહિ, અને જેનું વર્ણન ન આપી શકાય એવી કાંઈ કારીગરી જ મળે નહિ. આ રીતે જ્ઞેતાં, એ પ્રજા ધણી મદત્વાકાંક્ષી હતી. મદત્વાકાંક્ષા વિના પ્રદર્શન નથી બરાનું. એ તો જાણે કે જૂનો સિદ્ધાંત છે. પ્રદર્શન વિના પ્રતિતિ ન થાય, એ સૌ કાંઈ જાણે તેવી વાત છે. અને પ્રતિતિ વિના પ્રમાણ પણ અશક્ય. એ રીતે આ બગવાન પ્રજામાં બધા જ ગુણ જણાય છે.’

‘બાપજી, પ્રદર્શન, માનપત્ર, વગેરે શબ્દો વારંવાર છે. એટલે આ સંસ્કારી પ્રજાને આવી દિવ્ય વસ્તુઓનો શોખ હતો. બાપજી ઉપરથી તે વખતની સંસ્કૃતિ ઉપર કાંઈ અસ્તવાળું પડે છે. આ પ્રમાણે બાપજીને એક આખું ડાયાચેલું બાપજી મળી આવ્યું છે. એ ઉપરથી ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે: પહેલું તો બાપજી કરનાર સર્વજ્ઞાની, સર્વત્યાગી, ને સર્વસંધી જણાય છે. તે વખતની પ્રજા આગ્રિ અને નીતિબાવનાને પ્રથમ જ્ઞાન આપતી, તે વિષે સમજમ ત્રણેસો પાંચા બાપજીના હલ્લેખ છે. વળી, તે પ્રજા વિજ્ઞાનપૂર્વક બહુ મારી રીતે પિંજાતી. એક બાઈએ પતંગિયું

વામન, ખાંડ ને કાપડ લોડો આનંદથી ખરીદે છે ને મુખમાં મદાગ્રે છે, એવું વિરમગમન એક વેપારીએ અમદાવાદના પોતાના ભાઈનું ઘરે લખ્યું હતું ત્યારે વેપારીએ સખા સાદસિક દોષ તે દેખીતું જ છે. ને વખતે અમદાવાદના લોડો બઝારમાં દર્શન કરવા જતા, ને દિવસનાં ઘરેલાં પાપ ત્યાં મૂકી આવતા.

‘આ બધા જુદાજુદા દુકાનઓનો સંબંધ બાંધીએ તો તે વખતની મહાપ્રજ્ઞ મારે આપણને માન યાપ તેવું છે. તેઓ નાટક જ્ઞેતા, સિનેમા જ્ઞેતા, આપણી જ પેઢે તેઓ દુદામરકરી કરતા, ઝીણું મુંદર બારીક પરદેશી કાપડ પહેવતા, અને વારંવાર પરાધીનતા મદાદવાનાં બાપણો પળ કરતા. તે વખતની પ્રજાનો તરખૂવમં બદ્દ નાજુક રહેતો. સ્ત્રીઓ પંતકામમાં પ્રવીણ હતી. તે વખતની પ્રજા, ખરેખર, અતિસંસ્કારી હશે. એક જગ્યાએ, સો પોતાના પતિને કહે છે: “હે મુંદરસામ ! હવે તમે જગ્ગરમાંથી બિસ્કિટ, માખણ, ને બટાકાનું તૈયાર શાક લાવો એટલે આપણે જમીએ. પછી તમે વઢીલાત કરવા જાઓ, ને હું પોલીસકોર્ટમાં જાઉં.” સ્ત્રી પોલીસકોર્ટમાં કલાર્ક હશે એમ લાગે છે.

‘આવી સંસ્કારી પ્રજા કેવા હિત્સવો પાળતી, શું ખાતી, શું પીતી, તેની મોજમગ્નઓ યી હતી, એ વિષે બહુ લાંબું વર્ણન કરતાં તો યાદી જવાય તેવું છે. પણ તે વખતનો તરખૂ પુરવ પછી શક્તિવાળો હશે તે વિષે શંકા નથી. એક તમ્બુ વિદ્યાર્થી વિનયપૂર્વક આચાર્યને કહે છે: “હે ગુરો ! આને હું ‘ટીચોનેમેટ્રી’ એટલા મારે નથી કરી શક્યો કે મારે ત્યાં શીમતી આવ્યાં છે તેમને કાલે કુંકુમને

મારું દેશી ૧૫ મેં અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 ને દેશી પાંચવા ૩૦ મેં અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 દેશી માળગો નામે ૩૦ મેં અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 માળગો મારું અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 ઉપરથી મારું અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 'એ પ્રવર્તે મોટા અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 વરુ મોટી દેખાતી. નાના માળગો ૩૦ મેં અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 આતી આતી થઈ શોધ પામ્યા આ અનુભવ્યું. મારું દેશી પ્રવર્તે
 તમે વિદ્વાનો તે વખતે જરા થોડા. એટલામાં તે
 રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં ત્યાં ઉપડ્યા. તે તમે
 શોધ શી રીતે કરવી એ વિશે મહત્વની ચર્ચા કરતા હતા.
 બાત તે કદી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

થોડે દિવસે જ્યારે જીજી સભા ચર્ચાત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિષે ધણીધણી ખાદિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક જ્વલંત યુગ હતો, તે વિષે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા જુદા વિદ્વાને ‘જુબેશ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું:

‘માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું સીપ’ બતાવવા પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે ‘જુબેશ’ ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિષે ધણીધણી વાતો છે. જુઓ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી મરેણા ઉંદરડી કાઢીને રસ્તા પર ફેંકી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ ‘કરપીણુ’ કૃત્યને ધિછારવા માટે ‘જુબેશ’ ઉઠાવી હતી ! રોમને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડોક્ટરોએ સભા બરીને ‘જુબેશ’ ચલાવેલી. ડોક્ટરોએ આ જુબેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું, કે દેશી પૈસાને પરદેશી દરમાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોમને મદદાવતા છે ! આ ડોક્ટરો વખીસો જેવા પરાપકારી હતા. અને, તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ’ એ ૫૬ મેન્થર મવાનું, એટલે પરાપકાર માટે જ માણસો બહાર નીકળતા, અને બહાર નીકળીને પરાપકાર જ કરતા ! એ વખતે હાપખાતાં પ્રજાની ‘સેવા’ માટે નીકળતાં; માનિકો પ્રજાની ‘મેવા’ માટે હપખાતાં; કલા પ્રજાની ‘સેવા’ માટે જ હતી; હેખડો ‘પ્રજામેવાર્થે’ જ લખતા. એક બહુ જૂના ત્રણાઅમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોહા પેટ ‘રાખોડી’ જાંસી રાખતા, એટલે ડાર્કને જામ જ ન લાગતી. અને, આવી

પગલે સ્ટેશનથી પધરાવી લાવ્યો. તેમ જ હું ગુરો ! મારી માતા ને તેમની વચ્ચે મતભેદ થતાં, મેં મતભેદ એ તંદુરસ્ત જીવનની નિશાની છે તે વિષે લેખ લખ્યો, તેથી જરા મોડું થયું ને ‘ટ્રીગોનોમેટ્રી’ રહી ગઈ !” આ લખાણમાં સ્પષ્ટ ધ્વનિ છે કે તે વખતનો તરુણ ધણું કામ એકીસાથે કરી શકતો—એટલે કે પ્રતિભાસંપન્ન હતો.

‘વળી ‘સ્વાર્થત્યાગ,’ ‘પ્રજ્ઞકલ્યાણ,’ ‘લોકકલ્યાણ’ એ શબ્દો તે વખતની પ્રજામાં વેંગણ, ભાજી, મૂળાની પેઠે હમેશના વાપર જેવા બની ગયા હતા ! એટલે એ પણ એમ જ બતાવે છે કે ભાજીમૂળાની પેઠે આ વસ્તુઓ પણ અત્યંત મુલ્યમ હતી, અથવા તો પ્રજાનું નિત્યજીવન પણ એટલી જિંચી કક્ષાએથી જ નિવાતું ! આવી રીતે એ પ્રજા સર્વદેશી વિકાસ અનુભવી રહી હતી. આવી મહાપ્રજાનો જેટલો પરિચય કરીએ તેટલો ઓછો જ ગણાય. તે વખતે દેશી રાજાઓ નામે કિન્નરવર્ગ રહેતો હતો. તેમાંના કોઈએ સાદા લાખનો મહેલ બંધાવ્યાનું જાણવામાં આવ્યું છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પ્રજા કેટલી આખાદ હશે.

‘એ પ્રજાએ મોટા અરીસા શોધી કાઢેલા, તેમાં દરેક વસ્તુ મોટી દેખાતી. નાનો માણસ છ સાડા છ ફૂટ જિંચો લાગે. આવી આવી ઘણી શોધો પણ આ સમયમાં જ થઈ લાગે છે.’

ત્રણે વિકાસો તે વખતે જરા યોગ્યા. એટલામાં તો રસોઈ તૈયાર થયાનો અવાજ આવતાં ત્યાં ઊપડયા, ને નવી શોધ શી રીતે કરવી એ વિષે મહત્ત્વની ચર્ચા કરતા કરતા, ભાત ને કઢી પર હાથ મારવા લાગ્યા.

ચોડે દિવસે ભ્યારે ખીજ સભા થઈ ત્યારે આ વિદ્વાનોએ પ્રાચીન યુગ વિશે ધણીધણી માહિતી મેળવી હતી. પ્રાચીન યુગ એ એક જ્વલંત યુગ હતો, તે વિશે એમને શંકા રહી ન હતી. પેલા જુદા વિદ્વાને ‘જુભેશ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સમજાવતાં કહ્યું:

‘માત્ર આ એક જ શબ્દ તે વખતની પ્રજાનું શીર્ષ’ બતાવવા પૂરતો છે. દરેક મનુષ્યમાં એટલું તેજ હતું કે તે ‘જુભેશ’ ઉઠાવી શકતો. વર્તમાનપત્રોમાં તો આ શબ્દો વિશે ધણીધણી વાતો છે. જુઓ, અમદાવાદી દરવાજા પાસે એક વખત એક વેપારીએ પોતાની વખારમાંથી મરેલું ઉંદરડી ઠાઠીને રસ્તા પર ફેંકી હતી, તે વખતે પંદરસો માણસોએ તેના આ ‘કરખીણું’ કૃત્ત્વે ધિક્કારવા માટે ‘જુભેશ’ ઉઠાવી હતી ! રોગને તદ્દન નિર્મૂળ કરવા તે વખતના વિદ્વાન ડોક્ટરોએ સભા બરીને ‘જુભેશ’ ચલાવેલી. ડોક્ટરોએ આ જુભેશ ચલાવીને સિદ્ધ કર્યું હતું, કે દેશી પેસાને પરદેશી દવામાં વાપરવા એ એક જ રસ્તો રોગને મટાડવાનો છે ! આ ડોક્ટરો વડીલો જેવા પરોપકારી હતા. અને, તે વખતે નરસિંહ મહેતાનું ‘વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ’ એ ૫૬ થોડેથોડ ગવાનું, એટલે પરોપકાર માટે જ માણસો બહાર નીકળતા, અને બહાર નીકળીને પરોપકાર જ કરતા ! એ વખતે ડાપખાનાં પ્રજાની ‘સેવા’ માટે નીકળતાં; માસિંગો પ્રજાની ‘સેવા’ માટે છપાતાં; કલા પ્રજાની ‘સેવા’ માટે જ હતી; શ્રેષ્ઠો ‘પ્રજાસેવાર્થે’ જ લખતા. એક બહુ જૂના તંત્રચાત્રમાંથી નીકળ્યું છે કે તે વખતે લોકો પેટ ‘શખોડી’ ખૂંસી રાખતા, એટલે કોઈને જૂખ જ ન લાગતી. અને, આવી

રીતે પેટનું દુઃખ નીકળી જવાથી, 'પ્રજ્વલિત્યાણુર્થે' નીકળી પડેલા માણુઓની સંખ્યા તે વખતે ઘણી મોટી હતી.

‘તે વખતના મહાન રસાયનશાસ્ત્રી જગદીશચંદ્ર બોઝે એક શીશીમાં ‘પ્રેમ’ નામનો રસ ભર્યો હતો. આ ‘પ્રેમ’ માંથી સૌ બેચાર ટીપાં ક્ષેતા. તે વખતના મહાન શિક્ષકોની, સંસ્થાના ચાલકોની, ડોક્ટરોની, વકીલોની, જજોના કાર્યકર્તાઓની, ટીકાખોરોની, બાપણખોરોની, અને ટ્રાર્ક પણ સમાના સમાસહોની તથા વેશ્યાઓની જુગ્યાની ક્ષેવા એક કમિશન નિભાવેલું હતું. તે કમિશનના રિપોર્ટથી માલૂમ પડે છે, કે આ બધાઓ પ્રેમથી જ બધું કરતા. ‘પ્રેમરસ’ તેમણે પેલી શીશીમાંથી ચાખીને જ પોતપોતાની ‘જુબેશ’ ઉઠાવેલી. એટલે એ વાત ચોક્કસ છે કે તે વખતની પ્રજા પ્રેમધેલી, પ્રેમ માટે સર્વસ્વ અર્પણ કરનારી, પ્રેમથી જ કામ કરનારી, ને પ્રેમ માટે જ બધું કરનારી હતી.

‘નેમનેમ આ મહાપ્રજ્વળના તેજસ્વી શબ્દોનો આપણને પરિચય થાય છે, તેમતેમ ઘણુંઘણું જાણવાનું મળી આવે છે. આ ‘પ્રેમ’ શબ્દ ‘લગ્ન’ નામના શબ્દ સાથે તે વખતના લોકો વારંવાર વાપરે છે. પણ બેમાંથી પહેલો શબ્દ કયો પ્રચારમાં આવ્યો, તે વિષે શંકા નથી. પણ એ ઉપરથી તેમના સાંસારિક દિવાળેનું સમ્યક જ્ઞાન મળે છે. લગ્નના ઘણા પ્રકાર લાગે છે. પણ દરેક પ્રકારને તે પ્રજા વધાવી શકી છે, તે તેનો ઉદારમતવાદ જણાવે છે. તે પ્રજામાં વૃદ્ધાવસ્થાએ પણ શરીર મુદ્દ રહેતાં, કારણ કે લગ્નનો એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં પુરુષ વૃદ્ધ ને સ્ત્રી જુવાન હોય. જુવાન પુરુષ ને જુવાન સ્ત્રી લગ્ન કરે તો

નવલકથામાં લખવાનો આદર્શ જૂસાર્થ જન્ય, એવા મુદ્દા સાદિ-વપ્રેમને લીધે તે પ્રજા જનનાં સુધી એવું 'લમ' ન થાય તો સાદું એમ કહી શકાય. આદર્શો સાદિ-વપ્રેમ એ પ્રજાની હિંમત પ્રકારની મનોદસા બનાવે છે.

'તે પ્રજા કીડીને મારવામાં પશુ ડરતી. જેટલાક માખીએ દર સાંજે કીડિયારું પૂગતા તેઓ ધર પર પ્રીતિ રાખતા. જુએ મરવું પડે તો સૌ સાથે અપવાસ કરના. પશુ ધરબદાર પગ મૂકતા નહિ. તેમની સંસ્કૃતિમાં મુંદર હૃદય દેખાય છે. છુદ્ધિને તેઓ વેપાર કરવા માટે જ રાખતા; બીજા સાંસારિક રીતરિવાજોમાં તેને વાપરીને વેપારનો નફો ખોતા નહિ. તેઓ મોટા વેપારી હતા. તેમનામાં કવિનો જથ્થો ધણો હતો. કવિઓ કવિતા કરતા, અને ઘેર જઈને સૂઈ જતા. કવિતા કરી કરીને તેમણે દેશને ભગવત રાખ્યો હતો, ને પોતે સુતા પશુ પોતાના કાવ્યથી કાણુ કાણુ જાણ્યા તેની બરાબર દરકાર કરતા. તે વખતનાં જ્યાં પુસ્તકો 'અનુપમ' બદાર પડતાં. પુસ્તક બદાર પડ્યા પછી વજુ દિવસમાં ખપી જાતું! બીજો અઠવાડિયો 'ધોડી નકલો બાકી છે, નહિતર રહી જશે' એવી ખુલા દિલની જાહેરખબર પડતી એમ લાગે છે કે કોઈ પુસ્તક વાંચ્યા વિના રહી ન જાય, તેની તેઓ બહુ માયાબરેલી રીતે કાળજી રાખતા! આવી વિદ્યાપ્રિય પ્રજા ને વખતે બીજા કોઈ નહિ હોય એમ લાગે છે. તે વખતે વિદ્યાનો ઉદ્ધાસ એટલે મુખી હતો કે દરેકે દરેક જુવાન માણસ હસ્તલિખિત માસિક કાઢતો. અને, છેવટે, તંત્રી, લેખક, વાંચનાર ને સાંબળનાર સૌ એક-રસ બની ગયા હતા!

હુણમાનની દેરી

નાનાકડા મામના મુખી થવાનું સદ્ભાગ્ય ધિરરૂપાથી જ બૂધરભાઈને મળ્યું હતું. બૂધરભાઈને એકનો એક લાડકવાયો દીકરો હતો. તેનું નામ લાડમાં ને લાડમાં નાનાભાઈ પાડ્યું, ને પછી તો એ જ કાયમ થઈ ગયું.

નાનાભાઈ જ્યારે એ વર્તો થયો ત્યારે બૂધર મહેતા ધરમંગ થયા. બેચાર દિવસ સુધી તો નાનાભાઈની વેદના જોઈને બૂધરને કાંઈનું કાંઈ થઈ જાય દિમાસ્ય જવાનું, સમુદમાં પડવાનું, સાધુ થવાનું, એમ એક પછી એક જુકું-જુકું મન થઈ આવે, અને છેવટે ફરી વાર ન પરજીવાનું મન કાયમ થયું.

બૂધરભાઈએ મન ઓકળું કરવા ને ગત પત્નીને સંભારીને દુઃખમાં મગી ચોકે તેની માદીની ગીદસ સેવા, આ વાત પોતાની એકની એક અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર નોકરડી કેસરને કહી. કેસર જાનની ખવાસ હતી. તેનું મૂળ નામ તો હતું કેસર; પણ ધણી વખત નામ અપઞ્ચ કેમ થાય છે તેની ખબર નથી પડતી, ને સૌ કેસરજીને કહેતા.

મણિ મથ્યા હોય તેમ, પ્યારથી બેગા કરતો. ગાંડા માળુસ નેવી ન રાજા માણસો પણ વિચિત્રતા ધરાવે છે. અમદાવાદી રાજા વેપારીઓ, કાંઈ હેતુ વિના કે ગાંડાની કાંઈ વિચિત્રતા વિના યેસા બેગા કર્યે ન જાય છે ! એટલે કેશીની વિચિત્રતા માફો આપવા નેવી છે. દારણ કે યનિવાર તો ધણા રહે છે, ને હનુમાનનાં દર્શન તો ધણાં કરે છે. પણ કેશી જ્યાં દર્શન કરતી, ત્યાં ખરી રીતે તો માત્ર એક ઢંગધડા વિનાનો પથરો ન હતો : અને તે પણ એવો તો કુશળ, કે નાંડ સુદ્ધિમાં જો હસી શકાતું હોય તો બધા પથરા પણ આ પથરાને ન હોય ! અને તેમ, એના પર કેશીએ સિંદૂર ચોપડ્યો હતો. એ એનો હનુમાનદાદો હાજરાદખૂર હતો.

નાનાભાઈએ કેશીને બિભાશિખ રાખી. આખો દિવસ એ એની કેડ ઉપર ન રહેવાનો. ગામમાં જાય તો નાનાભાઈ સાથે. ધોવા જાય કે પાણી ભરવા જાય, ખાવા બેસે કે પાણી પીએ, પણ નાનાભાઈ તો સાથે ને સાથે. નાનાભાઈ નેટલો વધારે જુલમ કરતો, તેટલો કેશીનો પ્યાર વધતો. સ્ત્રીસ્વભાવમાં ન કાંઈક એવું છે. કેટલાક એને નમગાઈ મળે છે, ધણા એને સદનશીલતા માને છે, ખરી રીતે એ પ્રેમની ન એક અવસ્થા છે. જેમજેમ નાનાભાઈ મેટિા થતો ગયો, તેમતેમ કેશી પર એનો રોષ પણ વધતો ન ગયો 'કેશી ! પાણી કેમ ચકચું નથી ? કેશી ! આંદી આવ; કેશી ! દાનજી લાવ.' આ પ્રમાણે નાના હાકરાની જોડકમી, મગી માને પણ કંટાળે ઉપજાવે તેવી, મૂંઝે મેંઝે, કાંઈ પણ દિવસ જવાબ આપ્યા વિના, કેશી સદન કર્યે ન જતી. એ

તાડામાં મૂક્યો, અને પોતે પણ તૈયાર થઈને આવી મઈ.
બેઠલામાં સમગ્ર વડુ આવ્યાં.

‘કેશીને બાઈની સાથે મોકલ્યું તો બાણુભાઈને કાળુ
સાચવશે ?’

બાણુ સમગ્રનો બે વળનો ઊકરો હતો. ગામડામાં
મોટામાં મોટું ને સરસમાં સરસ નામ ‘બાણુ’ ગણાય છે.
કાંઈ પણ ગામડામાં સહેજે પાંચજ ‘બાણુ’ મળી આવે-
જેમ શહેરમાં એક પોજમાંથી સાનઆડ ડઝન ‘બેળી’ મળી
આવે તેમ.

બૂધરે માથું ખંજવાળ્યું. એને ખજર હતી કે નાનો
કેશી વિના એકલો નહિ રહે, ને કેશી નાના વિના
નહિ રહે.

‘કેમ બોલતા નથી ?’

‘હા, હા; શું કહ્યું ?’

‘એમ કે કેશીથી નહિ જવાય નાનો કાંઈ નાનો નથી.
અને આ બાણુને કાણુ સાચવશે ?’

‘હા. ત્યારે તો કેશી-નાનાબાઈ, કેશી ન આવે તો ?’
બૂધરે નાનાને જ પૂછ્યું.

‘ન આવે તો, ન આવે તો’—નાનાએ નવી માની
કડક આંખ નીચે હેંકે હેંકે કરતાં ઉત્તર આપ્યો: ‘ન
આવે તો બાપા, કેમ આવે ?’ ‘આશ્વે’ એમ કહેવા જતાં
‘કેમ આવે ?’ બોલ્યાઈ મથું.

‘બાણુભાઈને તો કેશવે સાચવશે,’ કેશીએ પણ
પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. કેશવ પટાવાળો હતો.

‘એમ ?’—સીધાણી કરાઈથી બોલ્યાં. કાંઈ પણ દિવસ

‘ સાડાસાન સુધી મોઢું દિવસ નાનાભાઈ સેકાય નહિ. એ તો એવો બીકમુ છે કે જતક અંધારું થયે ઘેર પાછો ફરે. ’

કેશીને ખોડાયેલું સાડાસાન વાઝ્યાના સમાચાર આપ્યા, ત્યારે બારબાની સાંકળ વાસીને ગદાર નીકળતાં નીકળતાં તે બેસી ગઈ, ને તરત જ નાનાભાઈની સોધ કરવા આવી નીકળી.

પણ નાનાભાઈનો પત્તો લાગે તેમ હતું નહિ. આજે છમાસિક પરીક્ષાનું પરિણામ આવ્યું હતું. નાનાભાઈ બધા જ વિષયમાં નાપાસ હતો. અને ‘ નાપાસ ’ થવાની નવી માએ આપેલી ધમકી તેને હજી સાંભરતી હતી. બીજું તે શું કરે ? તેનો પગ ઘેર આવવા ઊપડ્યો જ નહિ.

કેશીએ ખૂબ સોધખોળ કરવા માંડી. પોતાના હથુમાન-દાદાની દેરી ચણાવીને હથુમાનને સોનાથી મદાવવાની માનતા માની. એની આંખમાં આંસુ તો ક્યાંય સમાય નહિ. ‘ એ નાનાભાઈ ! એ નાનાભાઈ ! ’ કરતી આખે રસ્તે બૂમાબૂમ કરે; પણ નાનાભાઈનો પત્તો ન જ લાગ્યો તે ન જ લાગ્યો. ‘ અરેરે ! તારી નવી મા તો ઠીક, પણ સમી મા મને કેવો દુખો આપશે ! એ નાનાભાઈ ! ’

બપોરે જનીને જંગલમાંથી પડ્યા જ પાછા ફર્યા. બીજે દિવસે નિશાએ મઠ્ઠા માસ્તરને કહ્યું : ‘ અમારો નાનાભાઈ ઠણો છે તે નાપાસ પડે નહિ. ’ માસ્તરે કહ્યું : ‘ તમારો નાનાભાઈ બહુ ઠણો છે; એટલે જ નાપાસ પડ્યો છે. ’ બધાએ હસાટ્સ કરી મૂકી, ને વીણે મેંએ કેશી ત્યાંથી પાછી ફરી.

નાનાભાઈ ક્યાંય મળ્યો નહિ.

એને ખાતરી હતી કે નાનામાઈ તો ક્યાંય કમેને મરી ગયો. માત્ર દળણાં દળનારી ને રેડિયો કાંતનારી ડાઘી કેદી દરરોજ છીડીને કહેતી કે આને સાંજે નાનામાઈ આવ્યો દેખાડું; પણ એવી તો ફટલીએ સાંજે ચાલી મઈ; નાનામાઈ આવ્યો નહિ, ને આડોશીપાડોશી સૌ કહેવા સામ્યાં કે સવારે પાંચવસ મિનિટ ડાઘીનું બેજુ' ખસેલું રહે છે.

એમાસાની ઝતુ હતી. મેમડી રાત જાગી મઈ હતી. ઝતુમાં બીનાય હતી, ને પોતે એક અઢવાડિયા થયાં તાવથી પીડાતી હતી, એટલે કેદી તો વહેલીવહેલી પથારીમાં પડીને સૂઈ જવા લાગી.

પણ આને નિદ્રાનો દિવસ ન હતો. આને જાણે વગેરીનાં રમરણે જાગ્યાં હોય, તેમ છેક નાનપણથી માંદી આજ સુધીનો ઇતિહાસ તે વાંચી રહી હતી.

રૂઢાવરથામાં ધણી વખત માણસને જાગપણના પ્રસંગો, સ્વપ્નનો, અને માયાજર્ણુ પર સાંભરે છે. જેના જીવનમાં બધરર હોનો નથી દોના તે અંતકાળે પોતાનું ધર, જાડની છાયા, કળી, શેરી, માના, એવાએવા જાગપણના સંસ્કારો સંભારતા મૃત્યુ પામે છે. આ સંસ્કારોની જ્વરુતિ એ મૃત્યુની આગાહી છે. આને કેદી જીવકાળનાં વરસોનાં વરસ ખસી જઈને, જાણે નાની દીકરી હોય તેમ માના જોગામાં રમી રહી હતી' પોતે રહ છે, માંદી છે, એકલી છે, એ બધું જાન જૂલી મઈ હતી. તે બધંકર રીતે માંદી ન હતી. પણ જીવનમાં પરિશ્રમ વેદનારાં છતી છતીને ચાકી જાય છે, ત્યારે જાણે ચાક્યાં વિસામે લેતાં હોય એવી રીતે માંદા પડે છે. કેદી પણ વિસામે લેતી હોય તેવી રીતે માંદી હતી.

‘હેં!’ દેરીને નયુ બેઠો થયો: ‘ક્યાં છે ?’ ‘જાણ આવ્યું ?’

‘હો, ખમર નથી ? નાનાબાઈ બાબ્યા. ધરમાં ગયા. જૂધરબાઈને જગાડ તો.’

નયુ ઠાંઈ સમજ્યો નહિ, પણ પહેલવહેલી વધામણી ખાવાના ઉમંગકામાં તે એકદમ દર્શામાંથી જૂધરને બોલાવવા લાગ્યો.

‘જૂધરબાઈ! એ મુખી! જૂધરબાઈ! મુખી! સાંભળ્યું ! નાનાબાઈ બાબ્યા ! નાનાબાઈ—આપણા નાનાબાઈ.’

જૂધર, ખાનજૂથાની પેઠે ‘હેં! હેં!’ કરતો બહાર આવ્યો. બહાર જુએ છે તો માત્ર ઠેરી સામે ઊભો છે.

‘જાણ ?’

‘એ તો હું દેરી. બાઈ, સમાચાર દેવા આવી છું. મને દણ્ડમાને સુઝાડ્યું છે. કાસે કસારનું જામણ કરાવે, મારા દણ્ડમાનદાદાને ધરાવળે, અને દણ્ડમાનદાદાને સોને મદાવળે, અને એક દેરી બંધાવળે. અને હવે હું જાઉં છું!’

‘અરે! મર, મર, તું આવી શું કરવા ?’

‘હા હા, હું જૂઠી ગઈ. નાનાબાઈ કાસે સાંજે અહીં આવશે.’

‘જાણે કશું ?’

‘જાણે મારા મનમાં જિગી નીકળ્યું છે ! પણ જરાક દણ્ડમાનદાદા પાસે જઈ આવું !’

ઠાઈ રોકે તે પહેલાં સડસડાટ તે વાડામાં ગઈ. પા દલાકમાં પાછી ફરી.

‘હીક ત્યો ત્યારે, મુખી, રામરામ ! બોલ્યુંઆણ્યું માફ

ઓળખો છે ? ' 'અરે બાઈ, તમારા તો જાણ જાણીએ છીએ. તમે ક્યાંથી ?' સિખાઈ, પટાવાળા, માખસો સૌ એક-સાથે બોલી ઊઠ્યાં.

‘ત્યારે મારે પહેલપહેલાં ઢેરી—મેસરખાઈને મળવું છે ? ક્યાં છે ? ધરમાં છે ? હવે નોકર નથી ?’

બધાનાં મોં પર એક જાતની અંબીર ચાંતિ હવાઈ ગઈ. ઢાઈએ ઢાઈ જવાળ વાળ્યો નહિ.

‘મને હેત્યા બાઈ દિવસ યયાં બહુ કનકયો છે એલે.’

‘એમ ! શું ?’

‘દમેશાં સ્વખામાં આવે, ગાંડી જેવી. “તું હવે ઘેર આવી જા. મારું મોત બગડે છે. હજીમાનવાદાએ કહ્યું છે” — અને એવું એવું.’

નથુ ને કુખી એકબીજા સામે જોઈ રહ્યા.

‘પણ ઢેરી છે ક્યાં ? એને બોલાવો તો.’

‘ઢેરી હજીમાનવાદાની અનિચ્છાથી ગાંડા જેવી થઈ ગઈ હતી. દમેશા તું આવશે એમ ક્યાં કરતી. કાલે પણ કહી ગઈ. અને આજે . . .’

‘અને આજે ?’

‘બેટા, ઢેરી મરી ગઈ !’

‘હે . . .’

‘નિચાળી મુખી થઈ. ગાંડી થઈ ગઈ હતી.’

નાનામાઈધન દર્ધને નીચે બેસી ગયો. તેની બાંખમાંથી આસુ વહેવા લાગ્યા.

‘અરેરે’ ત્રણ દિવસ પહેલાં જ એલે કહ્યું હતું કે તું જલ બાવળે, નહિતર મને નહિ મળે. અને મને એ દેરી વાર

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

한글서체
한글서체
한글서체
한글서체
한글서체

ત્રિશંકુ

સુદહાદુરે રંગી 'દામન' મોટર ચક્રવર્તી રૂપાકૃતિનામાં આવીને ડાબી કે જમણી બે પગથિયાં પર બિમાર જેવો ડેખુડી, મામના વેપારીઓ, પટેલ અને ચક્રવર્તી ચહેલીજુ તૈયાર રનાં સાચ્યાં. મોટરમાંથી ચળવળમાં આવેલાં બિનધોંં એટલે સૌ તેમની પામે આજ્યાં, અને જુદીજુદી રીતે મનમ રંગીને સામે ડાબા.

બાલરંગાગામાંથી સામવાગી બાલિયાસાદી પાપડી પટેલે, આધિક વચના એક શ્રદ્ધાની સામે જઈને ડેખુડીએ હાથ મિલાવ્યો, અને પોતાની સાથેના મામના વેપારીઓમાંથી મુખ્ય માણસ સામે આંગળી ચીંધી 'મા રમુનાથ !' એટલું બોલી એકબીજાની ઓળખાણ પાડવાની શરૂઆત કરી. પેલા શ્રદ્ધાએ જરા હસીને માથું નમાવ્યું. શા રમુનાથ પોતાની બલરંગાગી પીચી મૂંઠા દુપદાથી બોલતાં બોલતાં 'શા ! આપની રાહ તો બહુ લેઈ વરસાદની પેઠે' એટલું બોલ્યા ન બોલ્યા, ત્યાં ડેખુડી, 'સઘવ પટેલ !' એમ બીજી ઓળખાણ આપતાં આમળ સાલ્યા, અને સૌ મંડળ પણ પાછળ ધોડાયું.

પાડવા મળે. જે આજિવન વિશે કશુંક કન્યાનું પૂછવું હશે તે આજિવનું પોતાના જ પડખાંથી કાપવું 'કાનુન' આપે છે. આપણાં જીવનમાં જીવનના જીવન મળે. પણ હવે તે કેવું પડે. જાણવાથી જે એવી વિચારણા આપી આ કડી દુરંદેશ મને ફાટી ગયા. 'હું જેવવળી કન્યા સંકલ્પમાં જાતું' ૧૨. આપણું જીવન જેવાં મનમાં કદે છે, જેવું મનું બેસે છે, અને એ બેસેને પ્રાર્થનાના મહામની પણ અચર નથી દોળી, 'એવું એવું પાતી ગયાં. અને, જ્યારે આપણું પશુ એટલામાં વચનનું મેં 'જોઈ મોટાને આંધી ભાઈ' આવવાનું કહેવાયજો, આંધી વળે તેમ છે. જગત સંભાળીને સંભાળવું. પંદર દાનર દાનજી જે અચ્છા છે—' એટલું કહીને બીજી વાતોએ આપણું 'પંદર દાનર' એ સુખ પાળવાં, તેમજ, જરાક જીએ એવું, ને એટલામાં તે મુનાથ મેં, શાપર પોતે વચેરનાં મેં આશ્ચર્યથી પોતાનાં થતાં એક નેમને બોલે— બોલે મંત્રાથ થનો સાચો. મુનાથ મેં ને મંત્રાથ નેમ બોલી પણ ગયા: 'પંદર દાનર' એ અભિમાનની નુસિ-માંથી જન્મેલી હિંદુતાએ મેં નેમોસવામાં જરાક મજાના-વડા બનાવ્યા:

'તેમ મુનાથ મેં! નવાઈ સાચે છે!'

જાણવાથી પોતી મળે કુપદાથી સોદતા સોદતા ને એકાએક એક જતા મુનાથ મેં, મોલવાની તક મજાતાં, ખુશખુશ થયેલા સાચા: 'હું! આપ તે રામ માખડ: પણ અને તે એક મોટરમાં આપી ગિદગી હાડી નાંખીએ. હી-હી-હી.' એમ વિષ્ણુ દસનાં દસતાં 'આપ તે રામ માખડ, કેમ શાપર પોતે!' એટલું બોલીને મેં

રમુનાથે ગામ પોરત તરત પાછળ તરત કરી. પાછરે
સોનો એકરો પગાવર એનું અનુચિત કર્યો. મેળ તેમ
'હી ની ની' કર્યો હતો.

એટલામાં નો શાળા આવી. 'એટલામાં હવેમ રહે-
વાનાં છે?' એવુડી તરત કરીને વસનછ શેડ પાડ્યા. 'હા
સા રૂપિયાનાં છે.'

વસનછ શેડે રમુનાથ શેડ તરત તરત કરી: 'રમુનાથ
શેડ! એક સા રૂપિયાનાં ખીન્ન' હનામની તરતીત તમે ને
એવુડી મળીને કર્યો! હા. માફ કર્યો હો તમને તરતી—'

'અરે! સાળ' એ શું બોલ્યા? આપનું કામ
અમારે અડવાળું પડે કર્યું થયે.' એમ બોલતા રમુનાથ શેડ
એવુડી સાથે રવાના થયા: અને શેડ તથા સંસ્કારી શેડાણી
અને એમનાં અને કોકરાં નિશાળમાં ગયાં.

શેડ વસનછએ હનામના મેળાવડમાં બતાવેલી ઉદાર-
તાથી તેમની કીર્તિ વધી. કીર્તિ ફેટલીક વખત મનુષ્યને વધારે
ઉદાર ને વિશાળ દષ્ટિ આપે છે. વસનછ શેડે એક વખત
તો આખા ગામને જમાડવાનો નિશ્ચય કર્યો; પણ વ્રદમીઆઈની
દલીલ હતી કે એવી રીતે જમાડવું ને આજસુને વધારવા
બરોબર છે, મારે એટલા પૈસા ખરચીને ઢોરને પાણી પાવાનો
અવેડો બતાવવો. વસનછના અંતઃકરણમાં એમ થયું કે હું
શબ્દપરાને શી રીતે ઉપયોગી બની શકું. તેણે ગરીબગરબાને
પોતાના બગીચામાંથી નીંદામણ મફત લેવાની રજા આપી.
પોતાના ઘેરથી સૌને છાશ લઈ જવાની છૂટ આપી. એક
નાનું સરખું દવાખાનું બંધાવીને ગામ લોકોને દવાની પણ
સગવડ કરી આપી. એમની પાસે જે સંપત્તિ હતી તેના

બજે થઈ શકે તેટલી મદદ રાજપરાને તે કરવા લાગ્યા. પણ શેઠનાં છોકરાં ક્યારેક ધોતિયું ને હપર 'દોટ' પહેરીને ફરવા નીકળતાં, તેમજ શેઠજોડાણી પણ 'ડિયર' ને 'હાર્લિંગ' કરતાં નીકળે. હેતુ ન છતાં અજાણતાં ગામડાના અજ્ઞાન લોકોમાં આ વર્તનથી ચર્ચા થતી. ગામડાના લોકો દેવાયેલા સિદ્ધરાગા અરબચડા પથ્થરને 'હનમાન' માનવાને. ત્યારે શેઠ અને તેનાં છોકરાં 'આ પથરો કેમ રાતો રાત્રે છે? આંહી કોઈ રંગરેજ છે? સારો છે?' એવું પૂછીને પોતાનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરી કેસીકેસકાંની માન્યતાઓ પર ધા કરવામાં નિમિત્ત બનતાં. શેઠનાં છોકરાં રસતે કોઈ ગંદું છોકરું મળે તો 'એ છોકરા! તું આવો ગદો કેમ છે? છાણ કેમ ચૂંચે છે? તને કોણ નહિ પડે!' એમ કહીને તે છોકરાની માને સિખામણ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં: અને સિખામણ આપીને સારું કરવાનો હેતુ છતાં, અને તેની સાથે લડી પડતાં આપણે ડાઘાં, આપણે સરકારી, એવીએવી ઝેરબરેલી વાતો આ નાનાં છોકરાંમાં કોઈએ મૂછી દીધેલી, એટલે વાનવાતમાં વિચ્છાપી દુકારનો ધ્વનિ આવ્યાં જ કરે.

વસનજી શેઠને ગામમાં મુધારા કરવાની ધણી હજી હતી. ગામના ફરવાજી બહાર નીકળતાં કેટલાંક પડી મથેલા પાણિયા પડ્યા હતા, તેમને ત્યાંથી ખેસવીને એક ઠેકાણે રાખવાની નેમની ચોજના હતી. તેમજ ગામમાં ઠેરઠેર એટલા બધા હનમાન વધ્યા હતા કે એ બધાને પણ એક વડવાએ મુદ્દારી દેવાની નેમની હજી હતી. પણ ગામડાના લોકોની માન્યતાઓ, લામણીઓ, વગેરે સમગ્રતા માટે તેમની સાથે બગી જવા ગેટલો દદપપટ્ટો તેમનામાં ધથેલો

નહિ. કીર્તિએ તેમને પોતાનું રૂપ દેખાડીને ખેંચેલા, અને ઘરઆંગણે લક્ષ્મીની છોળ એટલે શેડે ઉદાર બનીને ગામને ધાણીધણી રીતે ઉપયોગી થવાની યોજના કરી ટાંકી: પણ ગામડાના હૃદયથી પોતે હતા તેટલા જ દૂર રહ્યા. એટલે એ કમનસીબ લોકોની અજ્ઞાનમાંથી જન્મેલી શ્રદ્ધાએ તેમનો ઉત્સાહ નરમ પડ્યો: ગરીબાઈમાંથી જન્મેલી હુચ્ચાઈએ તેમને આ જંગલી લોકો પ્રત્યે ‘જરાક કડક’ બનવાની અગત્ય શિખવાડી: અને રૂઢિમાંથી જન્મેલી માન્યતાઓએ તેમને ડગલે ને પગલે દુરાગ્રહી બનાવી મૂક્યા.

સવારના લગભગ દસ થયા હશે. વસનંત શેડ પોતાના ખંડમાં બેસીને મુંબઈની ટપાલ ટ્રખાવી રહ્યા હતા. ગઈ ટાંકે જ તેમની મોટરની પાછળ એક છોકરો ચડી બેઠો હતો, અને તે પડી જતાં લોકો ટોળે મળ્યા હતા: અને તેમાંથી એક જણાએ તો ઉદ્ધતાર્થિતાવી હતી. વસનંત શેડનું મન જરાક ખાટું થયું હતું, અને પોતે મુંબઈ ચાલ્યા જવાનો વિચાર કરતા હતા. આ કાગળો પણ એ વ્યવસ્થાને જ લગતા હતા.

‘શામ,’ કહેતો ક ને તેનો માળી નથુ આવ્યો. વસનંત શેડ તેની સામે બોઈ રહ્યા: ‘કેમ ?’

‘હું આપે નીંદામગ્ન લેવાની જુદ આવી છે કે લીલી ચા ?’

‘નીંદામગ્ન ?’

‘હું, નકામું ધાસ નીંદળે છે તે લોકો કઈ જાણ છે.’

‘હા કઈ જાણ. કઈ જાણ છો.’

‘અને સાથેસાથે પોતાનાં છોકરાં લાવે છે. છોકરાં જામણ ચોરી જાય છે, કાચાં કેળાંની લુખમાંથી કેળાં તોડીને ખાઈ જાય છે. વાંદરાની જાત, શામ!’

વસનજી શેઠ એક ધડી વિચાર કરવા ચોખ્ખા: ‘આ લોકો અજ્ઞાન કે મૂર્ખ નથી, પણ શક છે.’ તે ઊભા થયા. ચોરડામાં એક આરો માયો, એટલામાં લક્ષ્મીબાઈ સામેને બાન્હેથી આવ્યાં: ‘આ તમારી કાગી. કાગીએ તો કાગો કેર વતીવ્યો છે.’

‘કાણુ કાગી ? એનું શું છે ?’

કાગી રજારણુ હતી, અને શેઠને ત્યાં હમેશાં દૂધ દેવા આવતી.

‘તમે કહેતા હતા કે એનું દૂધ ચોખ્ખું જ આવવાનું. આપણી ગંગા વસુદેવી ગર્ભ ત્યારથી એનું જન્મ્યાવું હતું, પણ અદવાડિયામાં ગમે તેટલું કરો, પણ એક દિવસ તો ખરાજ દૂધ એ આપે, આપે ને આપે. ત્યારપછી જ તેને અનાજ ખાવે. પણ ગર્ભ કાગે એણે જે દૂધ આપ્યું તે ગમે તેલું હોય, પણ મોતીના છોકરાએ પીધુ ને તેને આપે શરીરે ફટી નીકળ્યું છે.’

મોતી શેઠની કામ કરવાયતી હતી. અત્યારે તે પાછળ ઊભીને બધું સાંભળતી હતી. તેણે ‘હા શામ !’ કહીને સાક્ષી પુરાવી.

‘અને પરમદિવસ મારી નજર ચુકારીને એક રૂપિયો ખોટો આપી ગયો.’

કાગી રજારણુ ઉપર વસનજી શેઠનો વિશ્વાસ હતો. તેને ખસોઅડાઓ રૂપિયાની જુદેજુદે પ્રસંગે અદદ કરેલી.

એટલે આ ઘા શેડને વધુ આકરો લાગ્યો. તે કાગળ લખનાર તરફ દ્ર્યો: 'લખો—અહવાડિયામાં આવવાનું ચોક્કસ છે; પણ તે પહેલાં પણ નીકળી આવીએ.'

'શાખ,' કહીને નથુ જવાની તૈયારી કરતો હતો. 'એલા નથુડા! તું કેવો છે?'

'શાખ! કાળી.'

'હવેથી કાઈને ધાસનું તરણું પણ ક્ષેવા દેવાનું નથી, સમજ્યો? અને છોકરાં જનમદળ ચોરવા આવે તો પરચારાં તળાટીને સોંપી આવજો, સમજ્યો?'

'હા હા!'

નથુ ત્રણ પગથિયાં ભાગ્યે જ ગિતર્યો હતો, એટલામાં શેડનાં છોકરાં દોડતાં દોડતાં ઉપર આવ્યાં: 'નથુડા! તું તો આંહી રખડે છે ને ત્યાં બગીચામાં તો કેટલી બધી બેરીઓ પેસી ગઈ છે—ધાસ કાપવાને બદલે જનમદળી પાસે ઊભી છે.'

વસનજીનો પિત્તો ગિછળ્યો. તે પોતાના કારકુન તરફ દ્ર્યો: 'તમે જાઓ, નથુને કહી આવો કે બધાં બેરીને કાઢી મૂકો. જો વધુ રકઝક થાય તો પોલીસને ખબર કરો.'

જો અભિમાને એમની પાસે લોકકલ્યાણનાં કાર્ય માટે પૈસા કઢાવ્યા હતા, તે અભિમાનના જ વેગમાં તે લક્ષ્મીનાથ તરફ દ્ર્યો: 'એમ? ત્યારે બીજું શું કરવાનું હતું? તેણે તો ડોક્ટરને, ને એના દુધ માટે ફરિયાદ નોંધાવે. અને ક્યાં ગયા મોદનલાલ?'

મોદનલાલ—એનો કલાકે દમગ્યાં જ નથુની પાછળ ગયો હતો. એટલે પોતે જ ટેંગલ પાસે બેરીને ડોક્ટર પર ચિટ્ટી લખવા લાગ્યા. ચિટ્ટીમાં પૂરા ચાર અક્ષર પણ નહિ

નોંધાયા હોય, એટલામાં ગામના બેચાર મૃદરથો અને તેમાં સીધી મોખરે મોળ ચકરડા જેવી પાષણીવાળા, કપાળમાં દીકું મોભે છે એવા, ને ખભે રેસમી ઝેરનું ધોતિયું નાંખી એક દાઘ ઝોમુખીમાં રાખી આવતા શાસ્ત્રીજી નગરે પડ્યા.

વસનજી કો? તેમને સૌને હંડે આવકારે આપ્યો. રઘુનાથ શેઠ જ સૌની વતી બોલ્યા: ‘એવું જી શાખ કે શાસ્ત્રીજી બહુ જ ઊંચી જાતનું માખુસ છે. પોતે ચાતુર્માસ આઢી કરવાના છે ને મામનો પણ આમન છે. આપ જેવા ગમ્મ માખુસની મહેરબાની છે એટલે બીજી તો બધા પ્રકારની સોય છે. પણ એમના ઉતારાપાણી મારે જો બદામસ્ત થઈ જાય તો ચારે મહિના સુધી મામશેહોને એમનો લાભ મળે. પોતે તુલસીકૃત રામાયણની કથા અદ્ભુત રીતે કરે છે, અને ‘વેદુ’ તો એમનું જ.’

વસનજી જરાકે સાંત થયા: ‘એમ ! વેદુ’ જાણે છે ?’

શાસ્ત્રીજીએ ઝોમુખીમાંથી દાઘ કાઢ્યા વિના માથું નમાવ્યું, ‘જી ! મુરુપ્રતાપ છે.’

‘મોતી !’ વસનજીએ મોતીને બોલાવી. ‘તારા છોકરાને લાવ.’ સૌ સ્તબ્ધ બેઠા.

થોડી વારમાં મોતી છોકરાને તેડી આવી. છોકરાને આખે શરીરે ત્રીણી દોઢી દળી, ને શરીરમાં તાવ બરાબો હતો.

શાસ્ત્રીજીએ જિભા ચર્ધને નાક દાઘમાં લીધી. એકબે વખત પોળાનાં ત્વક્કેશ પાસે દાઘ ધરી ‘સુર્’ કે ‘ચંદ્ર’ જોયા: આંખો મીચી ગયા, ને ઉઘાડી: ‘મુરુપ્રતાપે રહું છું કે દુધનો વિકાર છે. વિકારી દુધ ઉપયોગમાં આવ્યું છે.’

‘એમ ! શિક્ષા એ એ કામના, તારા સર્વિશીલ, સામકામાં જેને આપણે જિંદગી સમાયતું જ વાગેલી સુરપ્રતાપે અનેક રાગ કરેલા, તે આ સર્વિશીલની આ આપણાં કુત્સા સાચા.’

‘જે કામ આપણું નરિ, શેઠ ! અરકારતિયુક્ત અધિકારી જ આવા કામમાં ગાળ અક્તિ ગણાય.’

જેટલામાં ગાળનલાલ પાછો આવ્યો. તેને અગર આપ્યા કે ત્યાં ઊંચાં તરનીયાને મળવાનું હતીને આ તરફ આવ્યાં છે.

વસનછને વેદના જવાગથી જરાક અરાગ કાણું હતું, તેને ઊંચાં આ ધાંધલ વધારે અગોચ્ર કાણું. તે ટેબલનું ખાનું બંધ કરી જરાક સ્વસ્થ થયો.

‘શેઠમાટેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ હોય તો પછી મળવા આવીએ,’ એમ કહી વેંદે રઘુનાથ સામે જોયું. ‘આવાં કામ તો ક્યાં જ બતાં, એ સિદ્ધાંતના અનુયાયી હુશિયાર વાણિયાએ આંખ મીચી, પશ્ચિમશુદ્ધિ આભણને મૌન રહેવા ઇશારત કરી. વસનછ શેઠે તે જોયું ને પોતાને પણ તેનો ઉપાય અચાનક મળ્યો હોય તેમ જરાક મોં મક્કડાવતા બોલ્યા: ‘આ ઘર તમારું જ છે. એમાં કાંઈકાંઈ જ હોય નહિ. પણ તમે મને કાલે સાંજે મળવાનું રાખ્યા તો ?’

વેંદ તો તરત ‘હા હા ! બલે’ કહીને બેઠો થઈ ગયો, પણ વાણિયો કળી ગયો કે શેઠે ગોથું માર્યું છે ને હવે ફરી હાથમાં આવવા મુશ્કેલ છે !

‘આને સાંજે તો આપને’—તેણે છેલ્લો દાવ ફેંક્યો. વસનછએ હંડી મીઠાશથી જવાબ વાળ્યો: ‘કામ છે. અને

કાલે સવારે પણ કામ છે. તમારે કાલે સાંજે આવવું. ' દેખીતી મીઠાસથી પણ ઉદ્ધતાઈભરેલી રીતે તે પુરણી પરથી બેઠો થયો. ' મોતી ! પાનસોપારી લાવ તો, ' એમ જૂમ મારી, ઇશ્વારથી મોહનલાલને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. ' જ તારી બાઈને કહે કે બેસંઓને ચોખ્ખું સંભળાવી દે. '

મોહનલાલ ગયો, અને મોતી પાનસોપારી લાવી તે લઈને બીજા સૌ પણ ગયા. એમને જતા લેઈને વસનજીએ એક કરડો દષ્ટિ દેટી નિપુર હાસ્ય કર્યું, અને આ હાસ્ય પાછો ફરેલો પોતાનો ક્ષાક મોહનલાલ સાંભળે છે, એ લેઈને વસનજી શેઠે ગંભીર દેખાવ ધારણ કર્યો.

‘ મોહનલાલ ! કાગી પાસે કેટલી રકમ લહેણી છે ? ’

‘ જી ! રૂપિયા અઢીસો આશરે છે. ’

અધિકારીની હતથી શેઠ બોલ્યા : ‘ આજ ને આજ વસૂલ કરો. ’ શેઠનો ફરેલો સ્વભાવ લેઈને જરાક ગમરાયેલો ક્ષાક સમજ્યો ન હોય તેમ ફરીને ‘ જી ! ’ કરીને બોલો.

શેઠે એ જ આવજો કર્યું, ‘ આજ ને આજ વસૂલ કરો. ધર વેચે, દારદાંખર વેચે, ગમે તે કરે બોલાવો કાગીને— એને પૈસા આપ્યા હતા, એટલા માટે એ ખરાબમાં ખરાબ દુષ્કારે ઘેર આપે છે ? બોલાવો કાગીને. ’

વસનજી શેઠ રૂઆમથી બહાર નીકળ્યા. ‘ અને મોહનલાલ ! કાલે સવારે આપણે જવાનું છે. તમે નૈપારી કરાવી મેંને. અને પેલા રઘુનાથ શેઠ વગેરે કાલ સાંજે આવે તો કહેંને કે અચાનક મુખઈ જવું પડ્યું છે ને હાથમાં પેલા બાહણના ઉતારાપાણી આંદી યાવ તેમ નથી. ‘ સા-લા-શું ’ સમજતા હશે આ શું બાપાની ધર્મચાળા છે ? ’ હેતુ

વાક્ય મનમાં મોટેથી બોલીને તે ગગીયામાં ફરવા નીકળ્યા. તેમણે જોયું કે રાજપરાના છવન સાથે પોતાનો મેળ જામશે નહિ; કોઈ પણ મનુષ્ય લક્ષ્મીની ઇચ્છાથી અંતઃકરણ મેળવી શકતો નથી. લક્ષ્મી કીર્તિ અપાવે, વાલુવાલુ કરાવે, ખુશામતિયા. અને આશ્રિતોની સંખ્યા વધારે, પણ છવનના મર્મમાં પ્રવેશ કર્યા વિના પ્રેમ તો મળી શકે જ નહિ. પણ આટલી સાદી વાત વસનજી ભૂલી ગયા; તેમણે માન્યું કે ઉદારતાના બદલામાં પ્રેમ મળવો જોઈએ. પણ ના: ઉદારતા ઘણી વખત શ્રીમંતમાં તો લાગણી કરતાં અભિમાનમાંથી—લોકલજ્જનમાંથી જન્મે છે. એને બહુબહુ તો એક પ્રકારની પ્રણાલિકા પ્રત્યેની માનવૃત્તિ કહી શકાય: અને એનો બદલો પ્રેમ ન જ હોય. પ્રેમને મેળવવા માટે દુનિયામાં પ્રેમ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. પણ વસનજી ઈંધા વિચારે જ ચડ્યા હતા: ‘આ લોકો શક છે. ગુલામ થવા માટે જ લાયક છે. કડકે બનો તો કામ આવે—વગેરે.’ તેમણે મનમાં ગાંઠ વાળી કે કાલે મુંબઈ જવું. રાજપરાના છવનમાં પોતાનું સ્થાન નથી; મુંબઈના છવનમાંથી પોતે રહી જાય છે: માટે એવા ત્રિશંકુ બનવા કરતાં, કાલ ને કાલ મુંબઈ તરફ રવાના થવું.

પોતાનો નિશ્ચય જાહેર કરવા તે ગગીયામાં ન જતાં પાછા ફર્યો: લક્ષ્મીનાર્થ સામે જ મળ્યાં; ‘આ લોકો ખાત્રી માટે જામકળ લઈ જાય તેને ચોરી જ ગણતા નથી! એ લોકોને એટલી સામાન્ય ખુદ્દિ પાગ નથી.’

‘જ્યાં જંગલી જેવા છે!’

બીજો દિવસે સાંજે રઘુનાથ શેઠ વગેરે વસનજી શેઠના બંગલા પાસે ટેરાફેરા કરતા હતા. દરવાજો ખંધ હતો, ને કારકુન મોટનલાસ બહાર ગયો હતો.

ચોટી વાર પછી તે આવ્યો ત્યારે રઘુનાથ રૂંઠે પૂછ્યું :
'કેમ, શેઠસાહેબ તો અચાનકે જ ગયા.'

'હા, એમને દબરો કામ હોય ને ?'

'હા, બાઈ, હા. મોટાને ચોટી ઉપાધિ. આપણા શાસ્ત્રીજીનો બદિબરત તમને કહેના ગયા છે ?'

'હા. દમજાં આંદી કોઈનાં ઉતારપાછી થાય તેમ નથી,' અને શેઠના સ્વભાવનું અનુકરણ કરતો હોય તેમ કારકુને ઉમેર્યું : 'આ કોઈ ધર્મશાળા નથી.'

સૌ ચકિત ચર્ચિ ગયા : પાછા રૂંઠો ત્યારે અંદરઅંદર વાતો કરતા હતા : 'મને તેમ પણ મુંઝાઈના માળુસ એટલે ભુલ્યાના સુઘડા સમજવા. અને પાછા નામ્તિક.'

શેઠ વગનજી એ જ વખતે ગાડીમાં લશ્મીબાઈને કહી રહ્યા હતા : 'મામડાનાં માળુસા જાંઘલી જેવાં અને પાછાં શઠ.'

ગાડી જેમજેમ રાતપરથી દુર ચલી ગઈ, તેમતેમ શેઠનું હૃદય પથ તેનાથી દુરદુર થતું ગયું.

જીવનનું પ્રભાત

મોરલા ટહુકે, લીલાંછમ જેવાં ખડ પથરાઈ ગયે,
અને સૃષ્ટિ નવું સૌંદર્ય ધરે એવો વરસાદ ન હતોઃ વૃષ્ટિ ન
હતીઃ પવન પણ ન હતોઃ હતો આકાશ ને પૃથ્વી એક થાય
તેવો, હાથીની મૂંઢ જેવો, પ્રલયના ભયંકર રૂપ જેવો, રાત
અને દિવસનો, અખંડ અને પ્રચંડ, પૃથ્વીએ ન અનુભવેલો
એવો આરે મેઘનો ધોધમાર હત્યો. એક દિવસ નહિ, બે
દિવસ નહિ, ત્રણ દિવસ નહિ, સાતસાત દિવસ મુઠ્ઠી
માણસો, પશુ, પંખી અને જડ સૃષ્ટિ બધાં, પોતાનાં જાન
અને ભેદ ભૂલીને, આકાશ મામે એક મીઠ માંડીને જોઈ
રહ્યાં હતાં કે ક્યાંય, એકાદ ધોળું વાદળું દેખાય છે ! એકરમ
બનેલા સોયરા જેવા આસમાની આકાશમાં, દયાના બિંદુ જેવું
ક્યાંય અજવાળું દેખાય છે ! . . . પણ આ તો પ્રલયકાળનાં
છૂટેલાં વાદળાં સોસો થરમાં આકાશ પાયરી રહ્યાં હતાં...
અત્યંત ગંભીર શાંતિ હતી : એક પાન પણ ન ફરકે ને
શ્વાસ પણ ન સંભળાય એવી ગંભીર, ભયાનક મુગ્ધરી છૂટે
તેવી, નિરાશાના સમુદ્ર જેવી શાંતિ હતી : માત્ર એકધારો

અને અખંડ વસ્ત્રાદ વધારે ને વધારે જોડમાં પડે જતા હોય.

પશુ, પંખી કે માણસ માર્ગ જ કાંઈ જોડમાં ન હતાં : સૃષ્ટિ નિઃશબ્દ થઈ હતી : જ્યાં જડાગ્ની બાપા વિરમી જાય ને સાચી બાપા શરૂ થાય એવો, અસપરમનાં કુળનો મેયો વખત આવ્યો હતો. બાપા નાશ પામી હતી : શબ્દો વિરમી ગયા હતા : ક્યારેત નકામી થઈ પડી હતી : મૌ પશુ, પંખી ને મનુષ્ય, એકબીજાથી સમજી શકાય તેવી, માથે સાચી આંખની બાપા જોલી રહ્યાં હતાં.

અને એવા અખંડ પંદર દિવસ મયા ત્યારે જ્યાંએ આંખોથી વાનો કરી લીધી કે આ વસ્ત્રાદ નથી : આ તે પ્રલયકાળનું પૂર્વદિના રસ્તવરપનું તાંડવનૃત્ય ચાલે છે !...અને છેલ્લામાં છેલ્લા માળ, છેલ્લામાં છેલ્લી વૃક્ષની શાખા, નાના કુગરા અને મોટી મહેલનો જલનિષિમાં પડેલાં નાનાં દેહો દોય તેવાં જનવા સામ્યાં : માનવજાત, શુ દિંદુ, મુસ્લિમ, ક્રિસ્તિયન કે આફ્રિકન, એક મોટા પર્વતના શિખર પર જોમી થઈ ગઈ હતી : મનુષ્યોના ખમા પર વાંદરાં બેઠાં હતાં : વાંદરાના માથા પર સપો ચડી બેઠા હતા : મરીજ જેવા બનીને સિંહ મનુષ્યનાં જમ્યાં પાસે આંખો મીંચીને જોતા હતા : અને તેમના વાંસા પર ચૂંદ નાખીને હાથી જરાક વિસામો લઈ રહ્યા હતા.

આ પર્વતના શિખર પરથી દષ્ટિ કરતાં પાણીપાણી અને આઠારા સિવાય ત્રીજું કાંઈ મળે નહિ : પવન નહિ, પ્રકાશ નહિ, તેજ નહિ, હાવા નહિ, જૂખનરસ, કંડક કે તાપ નહિ, લાલસા નહિ, મદત્વાકાંક્ષા નહિ, બય નહિ, કાંઈ નહિ. માત્ર એકબીજાની સામે જોતા હતા ત્યારે ન

જન્મની નથી.

આ શુચન માણુમ નેને દરે પોતાનું શું નામ છે અને નામ છે કે નહિ એની પણ દરકાર ન હતી, જેને ખંડ, દેશ, જાતિ કે ભાષા વડે જીવન કોઈથી જુદા પડવાપણું ન હતું, અને જેને પ્રીતિ, ગજ, લક્ષ્મી, વૈભવ, ગદેખાઈ કે મહત્વાકાંક્ષા સાથે કાંઈ સેવાદેવા હતી નહિ, તે દરે પોતાના જલનિધિથી રક્ષિત ને મર્યાદિત નાના સરખા કુંગરા જેવા પ્રદેશમાં રહેવા લાગ્યો : મોત્તમાં ખેંચાઈ આવતી, કાંઈકાંઈ પેટીમાંથી, કાંઈકે ને કાંઈકે ખાવાનું મળી રહેતું : ઉપરાંત તેણે નાનું જેવું ખેતર બનાવીને, જે મિયાં મળ્યાં તે વાવીને, થોડાંધાનું વૃક્ષો ઉગાડવા પ્રયત્ન કર્યો. સમય જતાં એની નાની સુરેખ ઝૂંપડીમાં, વેલ્લની છાયા નીચે, ફલના છોડ શોભવા લાગ્યા. એકસો દોઢા છતાં પણ તેણે બપરચા, શાંતિ ને સુખડતા આપ્યાં. અને પોતે જે શુચન શુચવાને દેવાયેલો હતો, તે શુચનના આંખાનુદધા અવશીનો સાચવવામાં જ એને આનંદ આવવા લાગ્યો.

તદન રવનંત્ર અને એકલું શુચન, પહેલાં તો ખૂબ ખૂચવા લાગ્યું. સૂર્ય, ચંદ્ર તારા, પાણી, આકાશ ને ફલછોડ બધે માનવતા પાવીને જ જીમાં છે એમ તેને લાગ્યા માંડ્યું. સૂર્ય હોય, કે તારા નીકળે, કે ચંદ્ર ખીલે, એટલે એને મન કાંઈ સમજાન મિત્રને મળ્યા જેટલો મનોભાવ થવા લાગ્યો. ઝગુઓ પણ આનંદ આપવા લાગી. પવન સહજ લાગવા માંડ્યો. તેમની સાથે વાતો કરવા માટે તે કવિતા બોડવા લાગ્યો. એવી રીતે તે એકધારું, એકલું ને શાંત શુચન

ગાળવા માંડ્યો.

જેમજેમ જળ સમતાં ગયાં તેમતેમ છૂટાડવાયા પર્વતોનાં અનેક શિખરો દેખાવા લાગ્યાં. તે અધામાં પણ ક્યાંય વસ્તી હતી નહિ. જાણે શરીરમાં અનેક વા પડ્યા હોય, તેમ જૂની પૃથ્વી પર પડેલા આ વા જોઈને તથા તેને માનવકુલવિદોણી દેખીને આ જુવાનને દુઃખ થવા લાગ્યું. તેને એમાંથી એક પણ ટાપુ પર વાવટો આંધવાનું મન થયું નહિ: એ તો હતો ત્યાં ને ત્યાં, પોતાના જ ટાપુનો પોતે રાજા, પ્રધાન, સિપાઈ ને રસોયો ગનીને રહ્યો.

એક દિવસ તે આથમતા સૂર્યને જોઈ રહ્યો હતો. ફરફર કિતિજમાં ફૂગતું સૂર્યનું પ્રતિબિમ્બ અત્યંત મનોહર લાગતું હતું. પણ તેણે જરા આરીકીથી જોયું તો જાણે નાની સરખી હોડી હંકારીને, ફરફરથી સમુદ્રના તરંગ પર ચડતેજિતરતે ચડતેજિતરતે કોઈ ચાસ્યું આવતું હોય તેવું લાગ્યું. જે જૂની સૃષ્ટિ સ્વપ્ન જેવી મિથ્યા ગની ગઈ તેમાંથી આ કોઈ પોતાનો સજ્જન મિત્ર ઊગરી આવ્યો કે શું એવા આશ્ચર્યથી એ દિશા તરફ વધારે ધ્યાનથી તે જોવા લાગ્યો.

હોડી દાંકનારે તેની સામેના ટાપુ પર વિસામો લીધો, અને આવીને ચારે તરફ ચક્રિત દષ્ટિથી જોવાનું શરૂ કર્યું. આ જુવાન માન્યું તે ટાપુ પર વધારે આરીકીથી જોયું ત્યારે તે આશ્ચર્યથી ને આનંદથી ઘેલા જેવો ગની ગયો હતો.

હોડી દાંકીને આનંદનારે જેવો ટાપુ પર પગ મૂક્યો કે તરત જ મંધ્યાના રંગ જેવું તેનું મુંદર શરીર દેખાડ્યું : આજી હિન્દસમાંથી તેના ગૌર શરીર પર ચારે તરફ પથ્થરની જેવા

દાગા મુંદર વાળ દેખાયાઃ અને ત્યારે તેજે જીવાનના ટાપુ તરફ જોવા મારે મોં ફેરવ્યું, ત્યારે તેના સ્પર્શ પર દિવસનાં ઉષ્ણ કિરણો પડીને, તરત જ અંધકાર વળ્યોઃ એટલે, અર્ધ-પ્રજ્ઞા અર્ધઅજ્ઞામૃત્ત્યા પ્રમાણના તેજ જેવી એની મૂર્તિ દેખાતી ન દેખાતી ધર્મ ગર્ભ. જલનિધિમાં અમાનક ઠાગી નીકળેલા કમળ જેવી આ મુંદરી આ જીવાનની સંગાથે આખી રાત્રિ જાગ્રત સ્વપ્ના જેવી બનીને રહી; અને પ્રભાત ધનાં ક્યારે જ એને જોઈ, એ તાણાવેલીમાં પેલા જીવાનને તારા, ચંદ્ર, આકાશ ઉર્જાવળ રાત્રિ, અને અદ્ભુત નિઃસ્તબ્ધતા ડોળીનું બાન ન રહ્યું.

પ્રભાત ધનું. આગળા જેવું મુંદર એ ડાઘ દિવસ બન્યું ન હતું. ક્યારેક કુદરતને પણ આશ્ચર્યો પડેલાનો શોખ ભરે છે. આગળું પ્રમાણ એવું હતું.

પેલા જીવાન માખૂસ તે અનામી મુંદરીને નિદાગવા ક્યારેનો ભગી ગયો હતો. સૂર્યનાં દગ્ગરો કિરણો જલનિધિના તરંગ પર રમવા માંધ્યાં હતાં. પવન ઠંડો, ઘડુ ને માદક બન્યો હતો. આકાશ ચોખ્ખું ને બૂરું હતું. પૃથ્વી, પાણી, આકાશ, પવન ને તેજ પોતપોતાનું સાદું પણ અદ્ભુત સૌન્દર્ય પાડી રેલાં હતાંઃ એ વખતે, પેલા જીવાને પેલી અનામી સ્ત્રીને ટાપુ પર ફરતી નિદાગી.

તેણે તેને સાદ પાડી પાડીને જોણાવવા માંડી, પણ સાદ પડોચો ન ટોપ કે પછી ભાષા મુમગર્ધ ન દોષ, મુંદરી તો એક પથ્થર પર બેસીને સૂર્યને જ નિદાગવામાં લકીન બની રહી. તેના વાળ સાથે પવન એક કરતો હતો.

તે સર્પનાં કિરણ નિહાળતી હતી, અને સમુદ્રના જલસંસ્પર્શ
કંટકાવથી એના ગોરા પગ ધોવાના હતા.

જુવાન માણસ અગાધ જળ નિહાળી રહ્યો. પુરુષ
જેવા તરંગો પર ચાલવાની તેની દિશ્મત ચાલી નહિ. તે દો
ત્યાં ને ત્યાં ખેંડો રહ્યો. એક ખીન્નને જુએ તેટલા સાંનિધ્યમાં
હતાં, ઢોઈ ઢોઈને મળી શક્યું નહિ ને એમ ને એમ
સાંજ પડી ગઈ.

અને એવી તો ઘણી સાંજસવાર ચાલી ગઈ. અજે-
માંથી ઢોઈ ઢોઈને મળવાની જરાય તમજા હોય તેમ
લાગ્યું નહિ.

એક સાંજ બહુ રૂપાળી હતી. રચારણ નદીમાં પગ
ધોઈને એખ્ખી અને ને તેના ગોરાગોરા પગમાં ઈંદણાં કીડી
નીકળે તેમ આકાશની ભૂરીભૂરી બોંમાં નાનીનાની વાદળો
પથરાઈ ગઈ હતી. છેક નમતી સાંજે વ્યારે સૂરજદાદાએ
એના પર ભાત ફોતરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે તો આખું આકાશ,
કણખીની લાડકી કન્યાએ પહેલે આણે પહેરવા માટે સાચ-
વેલા નવાનોક ચણિયા જેવું, રેશમથી ભરેલું બની ગયું.
રૂપાળી સાંજ હતી.

આકાશમાં વ્યારે ચાંદો આવ્યો ત્યારે તેણે પૃથ્વીને
છાનીછાની રસની વાતો કહેવાનું શરૂ કર્યું. વૈશાખી પૂતેમ
હતી. આખો ચાંદો હતો, અને જલનિધિ એને નિહાળીને
છેળ છેપર છેળ ઉછાળતો ગાછ રહ્યો હતો.

સાદસ કરવાનું મન થાય, પ્રેમની પાછળ મરવાનું
મન થાય, વેદનાનો અંત લાવવા એક વખત જુકાવવાનું મન
થાય, એવી સરસ ચાંદની ખીલી હતી. આ વખતે એકાંતમાં

પેલા જીવાન એકબે બેઠો હતો. જાનનંદ પર ચમકતી ચાંદની વેઈ, પવંતમાળા પર કરતી ફેંટી રાત વેઈ, નિઃશબ્દ શત્રિમાંથી આવના શબ્દો સાંભળી, તે પોતાના સ્થાન પરથી અચાનક બેઠો થયો.

તાપુના કિનારા પર પહોંચ્યો ત્યારે ધુધવાટ કરતા જાનનંદો તેના મનુષ્યત્વની મજકરી કરતા દોષ તેમ મજા રજા હતા. તેણે જરા કાન દીધો. ઝીણા સ્વરનું, ન સમજી શકાય તેવી બાવામાં બોલાતું મુંદર ગીત પેલા તાપુ પરથી આવતું હતું; માનારની પિંજાન ન હતી, બાવા અગ્નણી હતી; પશુ શત્રિની નિઃસ્તબ્ધતા બિંદીને બોલે તેમ તેના શબ્દો ચોખ્ખા હતા. અગ્નણી બાવામાં બોલાતું પશુ ભણીતી અને જૂતામાં જૂતી વાતનું તે સંગીત હતું. જે વિશ્વવ્યાપી છે અને છતાં જેને સૌ આરણ્યથી જ વળાવી દે છે, જેને માટે દુનિયા છે અને છતાં દુનિયામાં જેને માટે સ્થાન નથી; એવા પ્રેમનું મધુર ગીત હતું.

જીવનમાં જે મનુષ્ય દર પાંચે વિચાર કરવા થોભે છે તેને કપારેય અકસ્માતનો આનંદ આવતો નથી. વિચાર કરવાની આ પજ જ નહોતી. પેલા જીવાને શું થશે તેનો વિચાર ક્યો વિના, કેટલું દૂર છે તેના બાન વિના, ક્યાં જવું છે તે દિશા જાણ્યા વિના, રૂઢી ગત વેઈને, અને આવી રાત્રે મરવામાં પશુ આપધાન નથી એટલો જ વિચાર કરીને જાનનિધિમા પડતું મકયુઃ તે સમુદ્રના તરંગ પર ચડ્યો, અને ઝપાટાખંધ આગળ વધ્યો. ત્યારે જ એને ખજર પડી કે અગ્નણ્ય ને હોડાં પાણી કાપવામાં વળી કંઈ જોર મળે છે. તાપુ પર પહોંચ્યો ત્યારે તેણે પેલી અનામી ને અગ્નણી

સ્ત્રીને ગિરિ પર મેલીને ગીત ગાતી વેંદી. તેણે દોઢ રૂઢ પરા ઉપાડવા નહોતા : એક પાસુ તાન કે લગતી તકીતના જેવી નહોતી. સદજ ન તે ગાયાં કરતી હતી, અને તેવું ગાન સંગીત બનીને પથરાઈ જતું હતું.

જીવાન ધીમે પગલે છેક તેની પાસે ગયો.

પેલી સ્ત્રીના રૂપાળા વાળમાં મુંદર ફસો હતાં. તેના નાજુક શરીરમાંથી સુવાસ ફેલાતી હતી. તેના ગોરગોર મોં ઉપર ખૂનેચુલાયતી ખીલતી રંગી લેવા, બે મુંદર દોઢ અઝળા માધુર્ય રેડી રહ્યા હતા : ચંદ્રસોહમાંથી અકસ્માત નીચે પડેલી અખ્ખરા લેવી તે મુંદર હતી.

જીવાન તેની સામે નિહાળી રહ્યો, પણ પેલીનું સંગીત ધીમું પડ્યું જ નહિ. પેણે જીવાન ધીમે રહીને તેના પગ પાસે બેસી ગયો. અનામી સ્ત્રી પોતાનું ગાન આગળ ચલાવ્યે ગઈ.

ગાનનો એવો ભાગ આવતો લાગ્યો કે ત્યારે જીવાનના અંગેઅંગમાંથી જાણે સાદ થવા લાગ્યા—જાણે નિઃસ્તબ્ધતામાંથી અગમ્ય શબ્દો છૂટવા લાગ્યા—જાણે છવનતી સર્વોત્તમ થડી મૂર્તિમંત ખડી થઈ ગઈ ! તેણે સદજ જ અત્યંત મીઠાશથી પ્રેમભરેલા અવાજે પેલી મુંદરીને પૂછ્યું :

‘અજાણી સ્ત્રી, તું કયા દેશમાં રહે છે, તે આ તું શું ગાઈ રહી છે ?’

પેલી યુવતી મીઠું, જાણે છીપમાંથી મોતી ચમકતાં હોય તેવું સુરીલું ને પ્રેમભરેલું હસી : પણ કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

‘તમારો દેશ કયો? તમારી જાત કઈ? ...’ પેલા જુવાને બીજા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

ગાન એકદમ બંધ થઈ ગયું. નીરવતા બાપી મઈ. ‘ત્યાં રાજ નથી એ મારો દેશ. ત્યાં નામ નથી એ મારો પંથ’ —એવો જવાબ મળ્યો આપોઆપ આ મૌનથી જ મળી મયો દોષ તેમ જુવાનને લાગ્યું.

પણ જુવાન દી છ આગળ વધ્યો; પોતે જે છવન છતી ચૂકે છે હતો, તેના યોગ્યતા દ્વારા અવશેષોમાંથી તેણે એક યોગ્ય વાન ચોધી કાઢી.

‘તમે . . . ત . . . મે પરફમાં છો?’

પેલી સ્ત્રી ખડખડાટ દ્વારા પડી તેણે કાંઈ જવાબ વાળ્યો નહિ.

સરમિદો બંનીને તે જુવાન ગુપ્તગુપ્ત બેઠો રહ્યો. પણ તેના મનમાં મડમદમ ચાલી રહી હતી: ‘આ સ્ત્રી કયાંની હતી? તેનો દેશ કયો હતો, તેની નાત કઈ હતી?’ પોતે જે છવન છવવાને રેવાયેલો હતો તેમાં, આ પ્રશ્નો જ છવનના પ્રશ્નો મળ્યાના અને બીજાનું બધું તે ગોણ જ મનાતું.

‘આતણી સ્ત્રી!’ અંતે તે બોલ્યા વિના રહી શક્યો નહિ: ‘તું કયાંથી આવી?’

સ્ત્રીએ જવાબ વાળ્યો: ‘સહિ બધી રૂબી મઈ હં. હં કયાંથી આવી છું તેની મને ખબર નથી.’

સહિ છવની દોષ તોપણ મળ્યું કયાંથી આવે છે, એનો ખરો પતો સામતો જ નથી, એ વિષે કાંઈ પણ વિચાર કયાં વિના તે આગળ વધ્યો.

‘ત્યારે તમારી જાત તો તમને પાદ છે નહીં?’

પેલી સ્ત્રી દરી પડી:

‘ જુવાન માણસ તારે શું કહેવું છે? તું માગે છેને
જાણું મારામાં હોય તો તારે શું કહેવું છે? બોલ, નિશ્ચિત
મનથી વાત કરી દે. ’

આટલા જળપ્રલય પડી, હવનની સર્વ અવસ્થા
જેમ હતી તેમ સાંગોપાંગ જળવાય તો જ હવન ગણાય,
એવી ડાંડીડાંડી અભિલાષા જેના અંતરમાં ધર કરી રહી
હતી તે જુવાને આસ્તેથી જવાબ વાળ્યો:

‘ અન્નણી સુંદરી હું તને ચાહું છું! ’

સુંદરી જરાક દહ રીતે ટદાર થઈ: ‘ અન્નણ્યા પુરુષ
એક વાર ફરીથી કહે તારે શું જોઈએ છીએ? ’

‘ મારે તને ચાહવી છે, હું તને ચાહું છું. હું તને
પરણવા, પણ રહે—તારી જાત કઈ છે? ’

પેલી સ્ત્રી બેઠી થઈ ગઈ.

‘ તું દેશ કે જાતને ખાતર પરણે છે કે પ્રેમને
ખાતર? અન્નણ્યા પરદેશી! તું પ્રેમી નથી કાગતો, તું તો
કોઈ જાત કે દેશ વિષે પક્ષપાત કરનારો કાયદાશાસ્ત્રી
લાગે છે! અને હું—હું તો સ્ત્રી છું; મારે તો પુરુષને અને
પ્રેમને પરણવું છે, કાયદાશાસ્ત્રીને નહિ. જા, જા, જતો
રહે! જ્યાં દેશ અને જાત નણ્યા પડી પ્રેમ થતો હોય
એવા પ્રદેશની હું નથી. ’

અને તેણે પેલા પુરુષની સામે પણ જોયા વિના ફરીથી
પેલું ગાન જગત જેટલું જૂનું ને પ્રેમ જેવું અમર શર
કર્યું. એ પ્રેમનું જૂનામાં જૂનું નિત્યયૌવનનું ગીત હતું.

‘ ત્યારે છેવટે માત્ર, તમારું નામ કહેશો? ’

‘ જા, પુરુષ ! જા; તું કોઈ પ્રેમી નથી. તું ઘર બાડે શોધનાર કોઈ બાફત લાગે છે. હું તો અનામી પ્રેમમાં જ માનું છું. મારે કોઈ નામ જ નથી. અને કોઈ નામ હોય તો આટલું જ સ્ત્રી. ’

છ

અંતરના કોઈ અતજ ઊંડાણમાંથી આવ્યો હોય તેવો ગંભીર ‘સ્ત્રી’ સખ્દ સાંભળતાં જ ‘પુરુષ’ થઈ ગયો. તે પોતાની જાન, દેશ, વ્યવસ્થા, કાયદો બૂઝતો હોય, અને જાણે ‘પ્રેમની ખાતર પ્રેમ’ એવા કોઈ અનામી ગીતના સ્વરથી ખેંચાતો હોય તેમ આગળ વધ્યો. તે સ્ત્રીનો હાથ કાયમાં લેવા ગયો, પણ તે તેના હાથમાંથી ચપગતાપૂર્વક દૂર ખસીને ઊભો.

‘ તે શું વિચારું ! ’

‘ અનામી સ્ત્રી ! મારે પણ કોઈ જાત કે દેશ નથી. તું સ્ત્રી છે, હું પુરુષ છું. ને કોઈ અમમ્ય પ્રેરણા મને તારા તરફ ખેંચે છે. ’

મીઠા હાસ્યથી આવકાર દેતી પેલી સ્ત્રી પોતાનો હાથ લંબાવીને ઊભી સ્ત્રી પેસો પુરુષ તેના રેકાથી આગળ વધ્યો.

મૃત્યુ પછી મળેલ દંપતી

ઈ. સ.....ની સાલમાં થોડો વખત સીમલામાં રહેવું પડ્યું, ત્યારે ત્યાં 'છાયા બનરમાં' એક બુદ્ધિસેવરને ત્યાં હમેશાં ક્લાક દોઢ ક્લાક ગાળવાની ટેવ પડી ગઈ હતી. એક વખત વોટસ્ટન્ટની 'Aylwin' નામની સેકંડ હેન્ડ બુક ખરીદી તેમાંથી આ વાર્તા મળી આવી છે.

મારું નામ હું ડ્રોઈને કહેવા ખુશી નથી. પરંતુ જે હકીકત આપવાની છે તે ચોખ્ખે ચોખ્ખી આપીશ. આ હકીકત બનેલી છે, અને તે વિષે હું ખાતરી આપું છું. આવી વાત બની શકે એમ મેં પોતે પણ ડ્રોઈ દિવસ માન્યું નથી, અને હજી પણ ક્ષણ એવા છે કે આવી વાત બને એમ માનતાં આંચકો ખાશે. મારા પિતા પવિત્ર બ્રાહ્મણ હતા. મારી માતા સાક્ષાત્ દેવી ક્ષીએ તેવી હતી. સંવત... માં ગામમાં..... ને ત્યાં મારો જન્મ થયો. બ્યારે હું તેર વર્ષની થઈ, ત્યારે મારા પિતાએ અમારી જ્ઞાતિના, એક સારા યુવાન સાથે મારો વિવાહ કર્યો હતો. તેનું નામ દિનમણિ હતું. દિનમણિનો સ્વભાવ કૂલની સુંગંધ જેવો

દતો. ન્યારે બોલે ત્યારે મીઠું ગમે. ને કવાળે ને કાઠે
 ને, કે પાણી વચ્ચે અમાગ બેમાં, કે જે જ્યારે અંદર
 લાગે. દિનમણિ અને હું બંધ દણ ને જાળક જે દતાં.
 પણ અમે માતાપિતાના હજ નીચે અનિવાર્ય જીવન માગતાં
 દતાં. હું લીચકાવું ને દિનમણિ દોઢરે, દિનમણિ લીચકાવે
 ને હું લીચકા. ખમ, દાણતાંચાણતાં દમવું. ને મારી
 મીઠી માણના ઝીતળ બોલ સાંભળવા, ને ને મોઢીમોઢી
 થાય એ વેળાં કહ્યું. અમારું આ સુખી જીવન રમ્ય
 સ્વપ્નાની મારક વડી વળું દતું.

અને સામરે છે કે એક દિવસ વાતવાતમાં દિનમણિને
 મેં તમારો પણ મીઠી દાદરો દતો. એ તો વળે તદન
 મઠરીની જ વાત દતી. પણ મારાં બોલાં સાચુ તાંથી
 અચાનક નીકળ્યાં તે આ જોઈ ગયાં. દિનમણિ ન્યારે
 રૂઝમાં ગયો, ત્યારે તેણે મને બોલાવી ને પોને દમતાં દમતાં
 કહ્યું: 'હિરા! તું મારા દિનમણિને પણ તમારો મારે
 એવી જાણ્યર દવે તો થતી જાય છે.' ખમ, સાચુજ
 આટલું જ બોલ્યાં દતાં. પણ તેમનો ગ્રેમ મારા પર એવો
 નિર્મળ દતો કે હું તેમની પામે તરત રડી પડી તેમણે મને
 બોલામાં લઈ લાવી રાખી ને પછી શિખામણ આપી, કે
 દવે મારે આજા હોદરવેડા બંધ કરવા જઈએ.

બીજો દિવસે સવારે દિનમણિ તો અને જોઈને બાકી
 ગયો, ને ઓરડામાંથી એકદમ નારીને બહાર જતો રહ્યો.
 મારી મારુએ ને જોયું. તેમને લાગ્યું કે વડુએ પાછો
 હોદરાને કંઈક ધમકાવ્યો હતો. તે તરત જ મારા ઓરડામાં
 આવ્યાં. પણ હું તો હાથમાં એક યાજ્ઞ ને પાખીનો લોટો

લઈને ઊભી હતી. દિનમણિની છબી એક ખૂણામાં હતી. તે તેની પાસે ઘીનો દીવો બળતો હતો. સાસુજી આ બેઠકે મેં મદદગારીને પાછાં કર્યાં. તે સમજી ગયાં કે વડુ પગલે અંગૂઠો ધોઈને પીવા માટે પાણીનો ડોટો તથા ધાણી લઈને આવ્યાં લાગે છે, ને તે બેઠકને જ દિનમણિ બદલ આસો ગયો ! આ બેઠકને સાસુજીને એવો મનપાઈ ઊપજ્યો, કે મને ફરી વાર મળ્યાં, સારે જોરથી, મારું મેં હથેળી વચ્ચે દબાવી. એકબે બચી ફરી લીધી: ‘દીકરી ! તું તો તારા શીશ્યો આ કુળમાં લક્ષ્મીસ્વરૂપે આવી છે !’

સાસુજીના આ શબ્દો હજી સાંભરે છે, ત્યારે મારા આ એકાંત જીવનમાં, આટલા દુઃખની વચ્ચે, આનંદનું એક સ્મરણ આવી જાય છે.

મારી અને દિનમણિ વચ્ચે ધીમેધીમે પ્રીતિ વધવા લાગી. અમે જે પહેલેથી તોફાની મિત્રો જેવાં હતાં. તે ક્યારેય ગંભીર તો નથી જ બન્યાં. પણ અમારું તોફાન જેમજેમ વધતું ગયું, તેમતેમ અમને લાગ્યું કે હવે એકના બિના બીજાનું જીવન અશક્ય છે. દિનમણિની કુમર કમળા મારા જેવડી જ—મારા કરતાં વળગ્યાર વર્ષ મોટી હતી; પણ તેની કાઠી જરા નીચા ધાટની ને મુદદ હતી, એટલે તે દમેટાં રસિક જીવાન જેવો જ લાગતો. મને સાંભરે છે કે એક વખત મેં દિનમણિને, એની મરજી નહિ છતાં. મોટી બહેન નાના બાઈને ધમકાવે તેમ ધમકાવી, પડાવી, ફેંકવાની નવરાખ્યો હતો, અને પછી તના માથામા તેના નાખી તેના કેશ પણ મેં જ અમારો હતા ! એક વખત અમ નદીમે નાદવા મેળાં, ત્યારે સાસુજી આવે હતા. બહુ મોટું માળ

છે એમ બતાવું કાઢીને સામુદ્ર વહેણાં ચાલ્યાં આવ્યાં. અને પછી તો અમે બન્ને જળમાં લૂગડાં ધોવાનાં પડતાં મૂકી એકબીજા સાથે પાણી ઉરાડવાની રમત શરૂ કરી ! દિનમણિએ તો કંઈ વિશેષ વિના મારા માથા પર કંઈ પાણી રેડી વાળને ચીકણા કરી નાંખ્યા. પછી બહુ મોડું થયું એટલે લૂગડાં જેમતેવાં ધોઈ ઘેર આવ્યાં. સામુદ્રએ કહ્યું : ‘વાદ વહુ, લૂગડાં તો બહી બાતનાં ધોયાં છે ને શું ?’—એ જવાબમાં મારા માથાના બાજ બનાખ્યા : ને બધો દોષ દિનમણિ માથે દોગી દીધો ! દિનમણિએ કહ્યું : “મારો વાંક નથી. તેણે સામુ પાણીમાં પડ્યા દીધો ને હું તે કાઢવા ગયો, એટલામાં પગ સરનાં પાણીમાં પડ્યો ને પાણીના છાંટા ઊડ્યા !”

અમે બન્ને આમ હમેશાં કંઈ ને કંઈ ખોટાં બતાવનાં નીચે સાચા પ્રેમની વાત છુપાવનાં હતાં. પણ કંઈ સાચો પ્રેમ દાંડ્યો ગ્દે ? અને સાચો પ્રેમ, આપણે નાનાં દોષ એ ત્યારે, આવાં ખોટાંખોટાં બતાવનાં નીચે સંતોષ રહે છે.

એક વખત અમે બન્ને સાથે ફરવા ગયાં હતાં. ફરવામાં અમારી માથે મારે થોડું ધાસ લાવવાનું હતું એટલું જ. પાછા આવનાં વરસાદે બીજાંધાં; તરબોળ થઈને અમે રમ્મને ગાફયાં. ને દિનમણિ—આગે એ વાત લખતાં આંખમાં આંસુ આવે છે—એવી તો મોહક જમી જમ્મવી રહી હતો, કે મારું મન મારા દાષમાં ન રહ્યું. ચારે તરફ નીલાહમ ફુંગર દત્તા; ને આવજુનો સાચોખોટો તરફે પણ ખીલી નીકળ્યો હતો. મેં દોડીને તેના દાષમાંથી જરૂરી ચૂંટવી લીધી, ને માત્ર પર દેવથી બેગાર દપટી લગાવી તેના મેનિ રમેલના ચુંબનોથી બીજાવી દીધું. એ વખતે દિનમણિ એવો

હવે કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે અનુ લેવું છે ?
તે મા અમળ પછી જાતી પદાંગમે તો તમારો ને મારો ખેતનો
પ્રવાસ નહોતો થઈ જતો. દિનમજ્જિ અતે દષ્ટ્ય થયો.

ડોક્ટરે મને બેબાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો અપ
દનો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમજ્જિની પામે જ ખાટલે પડી.
જ્યારે મારાં સામુજી અને શાપનાં આલ્યાં, ત્યારે આ દસ
લેઈને જોએ માણીએ શેયાં : તે વારંવાર જોલ્યાં : ‘ દોકરી,
તું તો આ મરીન ધરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે ! ’

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ પીત્યા. હું દવે લંગડી-
લંગડી ધરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમજ્જિ તંદુરસ્ત
જની અહીંતહીં ફરે છે : પણ તે ડમલે ને પમલે મારી સામે
લેઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. રૂદાવસ્થાને લીધે ત્યાર-
પછી થોડો સમય સ્ત્રીને જ મારા સાથે મૃત્યુ પામ્યાં છે.
ધરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર
સંતોષથી આપ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત બપંકર
લાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ
જોવાયાં. ક્ષિતિ એવી બપંકર હતી, કે કેટલાકનાં ધરમાં
તો કુટુંબનાં જ્યાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ
નાનાંનાનાં છોકરાં, જૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકારીને
બેઠાં રહ્યાં હતાં ! એક બાઈનાં જ્યાં છોકરાં એક પછી એક મરી
ગયાં ને પોતે ગાંડી થઈ નદીમાં દૂળી મરી ! માણસ સાંગે
વાતો કરતો દોષ, ને સવારમાં વહેલો તો તેને સ્મરણ-
બેજો કરવાનો દોષ ! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમજ્જિ

હતું કે તમારે તમારી માનું માંગ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે !
તેને મા અમમલી આવી પદોંગમ તો તમારો ને મારો જનને
અપાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અતિ કષ્ટ થશે.

ડોક્ટરે મને ખેલાત બનાવી, પોતાને રનાકુનો ખપ
તો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પામે જ આટલે પડી.
ત્યારે મારાં સામુજ્ય મને શોષનાં આપ્યાં, ત્યારે આ દરમ
લેઈને ખોલે પાણીએ રાખ્યાં તે વારંવાર બોલ્યાં : ' દોકરી,
તું તો આ ગરીબ ધરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે ! '

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું દરે લંગડી-
લંગડી ધરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત
બની અદ્વૈતદો ફરે છે : પણ તે ડગલે ને પગલે મારી સામે
લેઈ, મારી નિર્ભાગ મનોપૂજા કરે છે. જલાવસ્થાને લીધે ત્યાર-
પછી થોડો સમય નદીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે.
ધરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર
સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત બપોર
તાવનો સુપરો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ
ખોવાયાં. રિથતિ એવી બપોર હતી, કે કેટલાકનાં ધરમાં
તો ઢૂંઢૂબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ
નાનાંનાનાં છોકરાં, જૂખથી એકબીજાનાં મોં સામે વકારીને
બેઠાં રજાં હતાં ! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી
ગયાં ને પોને ગાંડી થઈ નદીમાં દૂબી મરી ! માણસ સારું
વાતો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને રમતાન-
બેગો કટવાનો હોય ! તે સમય જ વિચિત્ર હતો, ને દિનમણિ

હવે કે તમારે તમારી માનું માંમ લેવું છે કે ગ્રીનું લેવું છે ?
તે મા અગ્નિ પછી આત્મા પડેંચમે તો તમારો ને મારો ગમેનો
પ્રથમ નકમો થઈ જશે. દિનમણિ અને કળૂવ થયા.

ડોક્ટરે અને બેબાન બનાવી, પોતાને રનાયુનો ખપ
દતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પામે જ આટલે પડી.
ત્યારે મારાં સાસુજી અને માધવનાં આજ્ઞાં, ત્યારે આ દસ
વેનક્રમે બોમે પાછીએ શેયાં: ને વારંવાર બોલ્યાં: ' દોકરી,
હું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે ! '

આ વાનને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું દલે લંગડી-
લંગડી ધરમાં આંટાફેગ મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત
બની અડીતદો હરે છે: પણ તે કમરે ને પમરે મારી સામે
લેઈ, મારી નિર્મળ મનોપૂજા કરે છે. જુદાવસ્થાને લીધે ત્યાર-
પછી થોડો સમય રૂઢીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે.
ઘરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો બવહાર
સંતોષથી ચાલ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા મામમાં એક વખત બપંકર
તાવનો સપાટો આવી ગયો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ
ખોવાયાં. રિયલિ એવી બપંકર હતી, કે કેટલાકનાં ધરમાં
તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ
નાનાંનાનાં છોકરાં, જૂજથી એકબીજાનાં મોં સામે વકારીને
બેસાં રતાં હતાં ! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી
ગયા ને પોને માંડી થઈ નદીમાં ફૂળી મરી ! માણસ સાંગે
વાનો કરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને રમશાન-
બેગો કરવાનો હોય ! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

કહ્યું કે તમારે તમારી ખાનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે ?
તે મા અબ ઘડી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બન્નેનો
પ્રયાસ નડામો થઈ જશે. દિનમણિ અતે કબૂત થયો.

ડોક્ટરે મને બેભાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ખપ
દતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટલે પડી.
જ્યારે મારાં સાસુજી અને શોષનાં આજ્યાં, ત્યારે આ દસ્ય
લેઈને બોલે પાણીએ શેષાં: તે વારંવાર બોલ્યાં: ‘ દીકરી,
તું તો આ મરીબ ધરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે ! ’

કનૈયા જેવો રસભર્યો લાગ્યો હતો કે અમારા જીવનનો એ છેલ્લો મુખ્ય પ્રસંગ—હવે આજ એ નથી ત્યારે—મારા હૃદયનો એક કમ્પન રંગ આંખમાંથી ટપકાવે છે !

એ છેલ્લો મુખ્ય પ્રસંગ હતો. દિનમણિ તે વખતે મૅટ્રિકમાં હતો. ત્યારપછી તે કોલેજમાં ગયો. અચાનક એકાદ માસ પછી તાર આવ્યો: તેમાં લખ્યું હતું કે દિનમણિ શહેરની હોસ્પિટલમાં છે, ને તેના સ્નાયુ પર ‘ઓપરેશન’ કરવું પડે તેમ છે.

હું ને મારાં સાસુજી એકદમ ત્યાં ગયાં. ડોક્ટર સારો માણસ હતો. ‘ઓપરેશન’ની વાત નીકળતાં, મારી સાસુના તો રામ જ રમી ગયા. ડોક્ટરે કહ્યું કે જો કોઈ પોતાનો સ્નાયુ આપે તો દિનમણિના સ્નાયુનું ઓપરેશન ભારે ફત્તેહથી કરી શકાય. મારી સાસુ એ વાત સાંભળીને ભડકી ગયાં, ને અમે બન્ને વીસે મોંએ ઘેર આવ્યાં !

મારું જ્ઞાન બહુ થોડું હતું, પણ પ્રેમ સમજી શકું એટલા સંસ્કાર તો પિતાએ અને પરમેશ્વરે આપ્યા હતા. બ્યારે સાસુ બપોરે નિદ્રા સેતાં હતાં. ત્યારે ડોક્ટર પાસે હાજર થઈ મેં કહ્યું, કે ‘ચાલો, દિનમણિ પર ઓપરેશન કરવું છે.’ ડોક્ટર તો નૈયાર જ હતો. હવે માત્ર સવાલ એ હતો કે કોઈ પોતાની પિંડીમાંથી સ્નાયુ કાઢી આપીને દિનમણિને લંગડો થતો ગયાવે.

મેં ડોક્ટરને કહ્યું કે મારો સ્નાયુ લઈ લો. દિનમણિ એ સાંભળીને ગડ પાડી કહ્યો, કે ડોક્ટર-આપેલ મારે ઓપરેશન કરાવવું જ નથી.

મેં દિનમણિને બહુબહુ મોં મનમન થી ને ક્યારે

કહ્યું કે તમારે તમારી માનું માંસ લેવું છે કે સ્ત્રીનું લેવું છે ? જો મા અળ પછી આવી પહોંચશે તો તમારો ને મારો બન્નેનો પ્રયાસ નકામો થઈ જશે. દિનમણિ અંતે ઠણૂક થશે.

ડોક્ટરે મને બેબાન બનાવી, પોતાને સ્નાયુનો ખપ દતો તે કાઢ્યો. હું પણ દિનમણિની પાસે જ ખાટસે પડી. ત્યારે મારાં સાસુજી મને શોષતાં આવ્યાં, ત્યારે આ દૃશ્ય જોઈને બોલે પાછીએ રોયાં: તે વારંવાર બોલ્યાં: ‘ દીકરી, તું તો આ ગરીબ ઘરમાં એક લક્ષ્મીસ્વરૂપ છે ! ’

આ વાતને માત્ર થોડા માસ જ વીત્યા. હું દરે લંગડી-લંગડી ધરમાં આંટાફેરા મારું છું, ને દિનમણિ તંદુરસ્ત બની અડીનદી ફરે છે: પણ તે ડમ્સે ને પમથે મારી સામે જોઈ, મારી નિર્માળ મનોપૂજા કરે છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ત્યાર-પછી થોડો સમય રહીને જ મારા સાસુ મૃત્યુ પામ્યાં છે. ધરમાં અમે બે જ માણસ છીએ, અને અમારો વ્યવહાર સંતોષથી આવ્યો જાય છે.

ત્યારપછી અમારા ગામમાં એક વખત બયંકર તાવનો સ્પર્શ આવ્યો. તેમાં મારાં માતાપિતા પણ બોવાયાં. રિયતિ એવી બયંકર હતી, કે ફેટલાકનાં ધરમાં તો કુટુંબનાં બધાં માણસ મૃત્યુ પામ્યાં હતાં, ને પાછળ નાનાંનાનાં છોકરાં, જૂખથી એકબીજાનાં મોં મામે વકાસીને બેઠાં રજાં દનાં ! એક બાઈનાં બધાં છોકરાં એક પછી એક મરી ગયા ને પોતે માંડી થઈ નદીમાં દૂબી મરી ! માણસ સાંજે વાનો ફરતો હોય, ને સવારમાં વહેલો તો તેને સ્મશાન-બેગો કઢવાનો હોય ! તે સમય જ વિચિત્ર હતો. ને દિનમણિ

આ તાવના ઝંપાટામાં આવ્યો હતો. મેં ઘેરઘેર વેદને ત્યાં વિધવિધ ઔપચો શોધ્યાં; જ્યારે ઘરમાંથી રોકડ ખૂટી ત્યારે ઘરેણાં વેચીને ડોક્ટર તોડાવ્યો; ને જ્યારે ઘરેણાં ખૂટ્યાં, ત્યારે વાસણ વેચીને પણ ડોક્ટરને સવારસાંજ ને આખી રાત હાજર રાખ્યો. પણ એ બધા પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયા.

સવારના પાંચ વાગ્યા હતા, ને મારા ઘરનો ઝાંખો દીવો પવનમાં આવતો હતો. રાત્રિ નિઃશબ્દ હતી, ને પાસેના ઘરમાં ડોક્ટરનાં નસકોરાં સંભળાતાં હતાં. દિનમણિએ તે વખતે અચાનક આંખ હિઠાડી, ને મને પાસે આવવાની ઇશારત કરી. હું તેની પાસે ગઈ. તેના મોં પર તેજ પથરાતું હતું, ને બધાં લક્ષણ જલ્દી આરામ થવાનાં હતાં. ‘તું હવે ડોક્ટરને બોલાવવો મૂટી દે,’ દિનમણિએ મને કહ્યું, ‘મારે જવાનું છે એ વાત ચોક્કસ છે. પણ—’ તેણે પોતાના જ હાથથી મારી આંખનાં આંસુ લૂછ્યાં: ‘પણ હું તને પાછો મળીશ એ વાત પર વિશ્વાસ રાખજો...’

દિનમણિને એવા શબ્દો બોલતો સાંભળીને હું રડી પડી. હવે ‘મારું કાણ છે?’ એ વિચારથી મારું અંતઃકરણ ચિરાઈ ગયું.

પણ એ છેલ્લા શબ્દો સાથે જ દિનમણિએ મને ગીતા વાંચવા ઇશારત કરી: મેં તેમાંથી શાંતિથી બોલવાનું શરૂ કર્યું: યનાદિમચ્ચાંતમનંતર્વાર્યમનતવાહું શનિમૂર્ચનંત્રમ ।

पश्यामि त्वां दीमदुताशवक्त्रं स्वतजसा विश्वमिदं नपंतम ॥

त्वमादिदेवः पुण्यः पुराणः त्वमस्य विश्वस्य परनिधानम् ।

वेत्तामि वेद्यं च परं च धाम त्वया नन निभमનંતરूपम् ॥

હું જેમજેમ જોતની ગઈ, તેમતેમ દિનમણિના કે.ં
પર વધારે ને વધારે પ્રકાશ થતા લાગ્યો. હેલ્લે તેજું ન ખોડવા
કમારત કરી ને બેઠા મઈને મારો દાઘ જાણી લીધો. હું
તેને ધીમેથી નીચે સુવગનવા બતી હતી. ત્યાં ડોક્ટરે પ્રવેગ
કર્મો: તેજે દર્દીની નાડી દાઘમાં લીધી ને બદેર કપું કે
દિનમણિ મૃત્યુ પામ્યો છે.

ત્યારપછીની મારી કરમુદ્દા વર્ણવવાની મારી કમાર
નથી. મારી
સંપૂર્ણ થઈ હતી કે દિનમણિ મને પાછો મળવાનો છે.
અદાથી, સંધ્યમથી ને રોદધી હું એનું સ્મરણ જાળવી રહી
હતી. એક રાત્રે મારા માથામાં બારે દુખાવો થયો હતો;
ને પેશો લંબડો પગ તો જાણે કળાને વડી પડશે એવું થતું
હતું: બદાર ધોર અંધારું હતું, અને ધીમાધીમા વરસાદથી
પૃથ્વી બોળતચેલી હતી. મારા મગમાં હું એકલી અનાથ પડી
હતી. વરસાદનાં ટીપાં અંદરના શબ્દ જેવાં સમજાવ
લાગતાં હતાં: મારો જીવાન આત્મા જીવકાળના પડદા ચીરીને
દિનમણિ આપેની એક મુખી રાત્રિનું સ્મરણ કરી રહ્યો
હતો. મનમાં હું મજમજતી હતી:

•આજ મને સાંસદે જે શવ, કે, વાલમ આવિયાની વાલ,
વરસે ધીમેધીમે વરસાદ, કે, નેવસે પાણીમાં લલચાય.
એવે આળેશ જાસીનો સુર, કે, નેદલથું આલમજેબનપૂર.
થડી લાખેલી એક એક જલ, કે, એનાં ધીમાં પગલાં લંઘનાય—

•મૂળમાં આ દલિલા નથી. તેને ચોગ્ય બધી ઉમેરવામાં
આવી છે.

ને પીમેથી છેક માગે પામે આવ્યો. તેજે માન માયા
પર હાથ મૂક્યો. તે હાથ જન્મ જેવો દેખા દેતો; પણ તેની
આખમાં મુંદર એટલી હિમા ઝળી હતી.

‘તને ખબર છે કે આપણા દેવો છેલ્લો મંરણ એ
ખીન જીવનની રાશ્ત્રમાન જેવો છે !’

‘હા; એ મને ખબર છે.’

‘હું તારી પામે આવું છું એ તને મને છે !’

‘હા; જો તમે મને નહિ મનો તો પછી ઈશ્વર પણ
મને ક્યાંથી મમો ? તમે એટલા જ ખુશનુમા, તાત્ત ને
મુગધિન છો. મૃત્યુ પછી પણ જીવનમાં તાત્તગી રહે છે !’

તે જરાક દરેકો: ‘જીવનની તાત્તગી જ મૃત્યુ પછી
સાર થાય છે. મૃત્યુથી તો તમે બધાં મરતનાં ડરો છો.
મુંદર જીવન હોય એને માટે તો મૃત્યુમાં બારેબારે નવાનવા
આનંદ બધો છે ! અમે કેટલા અધર ગરીબ છીએ ! પાણી
વખત તો અમે જોઈએ છીએ કે માણસ પોતે બાધાયો
હોય, ને છતાં જાણે ખોટાના કલથી જ પોતે છૂટી શકેવનો
દોષ એમ બધાંને જીવનમાં નિરાશા બોમવે છે ! અમને
અધરથી—એ દેખાવ બહુ કરણ ને દુઃખદ લાગે છે !’

‘તમે કહો છો ‘અમે ?’ તમે કેટલાક છો ?’

‘એ પણ એક નથી જ સ્ત્રી છે. ધણાખરા તો જેવા
જીવનમાં હતા, તેવા જ બચકર ને દૂર પણ છે !’

‘હે !’

આ વખતે દીવો પત્તનથી ઠરી ગયો, ને દુખ્મ પાડી
છેડી. તેણે પોતાનો હાથ માથા હૃદય પર મૂક્યો.

‘તું મારાથી ડરે છે ?...પણ હા, તને ક્યાંથી ખબર

પ્રેમનો અર્થ નિષામ—એ છે. તારામાં જીવન છે ને જીવનનો અર્થ છે. મારે દરે દુ તને ફરી મળી શકીશ નહિ. કંઈ તો તારું મૃ... ' નેલે શબ્દ પાડો વાળી લીધો; પણ દુ મમ્મડ મમ્મડે ' મૃત્યુ થાય... ' અને તેના હંડ દાય જેવો મૃત્યુનો દાય આગ પર ફરતો મને લાગ્યો. મેં પ્રજાતાં પ્રજાતાં લીધે દીવો કંપો: ને કામે મુવારે જનમે દુ મેદવાની નથી એ વાત ચોક્કસ થઈ દોષ તેમ લખવા મંદી. દદાય મેં આ તાવમાં લખ્યું દમે, એમ ધારીને મેં મામ સરીર થર્મામિદરથી માગી જોયું છે. તેમાં ૬૮.૫ વંચાય છે. મુવારે વખતે દુ ન દોડે તો મારો અનુભવ તો ફરી જ. માત્ર વિચાર મારા સરીર કરતાં વધારે અમર રહેવાના છે એવું ધાગતા મને આનંદ થાય છે! અને આનંદની ધૂનમાં મેં અથેતિ વાત લખી છે. ૬૭ પછી ન્યારે ને દિવસે અમે બીજાઈને તરબોળ થઈને જામલમાં ચાશ્યાં જતાં દતાં, ને દિનમણિની રસમરી મૂર્તિ પેડી બંસી બળતી રહી હતી, એ વાત વાદ આવે છે. ત્યારે મને કંઈનું કંઈ થાય છે. જીવન પછી દુ દિનમણિ સાથે ફરીને જોડાઈશ તો ત્યાં જ....

મદીયાંધી વાર્તા એકદમ અપૂરી છે. કેટલાકે દાખા છે. ને કેટલાક સખ્દો ન વંચાય તેવા છે, ન્યારે વખત સખ્દો જવડાંએ ફરી ખાધા છે. પણ ઉઘા અપૂરા વાક્યમાં તો એનો ભાવાર્થ રચ્ય છે. ' તો ત્યાં જ હું ફરીથી જોડાઈશ, ' એવા કંઈ જનિ છે.

કુર્મ હજી રજપૂતોનું ગૌરવ જાગવી રહ્યો હતો. જાંતરના કાન્દડદેએ હિન્દીના સૈન્યને પોતાના મુઘકમાં ઘર્ષ, પાટખુ જતા દેવાની ના પાડી હતી. અત્યારે એ એક જ રજપૂત બનીને બોલો હતો: કાન્દડદે અને એનું સામંતમંડળ હિંદુત્વને નામે ખરી હોટવા તૈયાર હતાં. અલ્પખાને આમળનું અપમાન સંભારી જાણેરને સેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફરી એ મેદાનમાં ધોડા ધૂમવા લાગ્યા, રણસિંગાં ફંકાર્યા, ને રજપૂતોની તકવાર લોવી પાપીને વધારે ને વધારે તીખી બનતી મર્ધ. ફરી એ દેસ ડોલ્યો; કુંગરા ડોલી બઠવા, દોડા ધજૂકવા, નગારે ધાવ થયા; ને શુદ્ધ મંગાજગથી નાદેલા ક્ષ્મી ધોડા ઉપર ચઢી, કાન્દડદેનો પાટવીકુમાર વિરમદેવ અને સરદાર માણદેવ મુસત્રમાનોને દોકારવા, ચારે તરફ ધૂમવા લાગ્યા. વાનાવરણુ વીરત્વથી બરાર્ધ મધુ. ત્યાં જુઓ ત્યાં મૃત્યુ દેખાય—પણુ જીવનારને અદેખાર્ધ આવે એવું. બાટ અને ચારણોની બાતીથી તો રજપૂતોનાં ભાંડી, અમખડી તુરકડાઓને ધૂળચારતાં ફરીએ, એમ જોત્રનાં વેગબર્ધા નમોમાં દોડવા લાગ્યાં. મગજ એ જાણે નિશ્ચનો બનાવ બન્યો, અને જીવન એ જ અકામળ થયો.

રજપૂતોની ધરઆંગણે હોઠરને ધવગરતી, પણુ એની કંપનાની બાંબ તો, પેલી મેર—પેલી મેર ત્યાં એનો કંઈ ભાંડીમા નજોળા નાદતો દઈ, ત્યાં ચોંટી હતી. દરેક દરેક રજપૂતના ધરમાં બસ એ જ વાત હતી, એ જ ધૂન હતી, અને એ જ ખેડ હતું. અને કેમ ન દોષ? અકામળતા નૈન્યને એક વાર તો રજપૂતોએ ધોભાવ્યું હતું. પણુ રજપૂતો ખેડરવા બનીને નાદવા મારે એક તગારમા પોતા, એ વખતે

પડે એડશે જણે જાણેલો જમણે હાથ કપામો. દુર્ગનાં દાર
દમેશના કરતાં વહેતાં બંધ થયાં હતાં, ને સાંકડીમાંકડી
ફેરીએ સમિયાળાનું બાવિ જલ્લુચા આપુર હોય તેમ અધારામાં
ચોડ વાળાને યુધયુધ ઝિબી હતી.

તે વખતે આમ જાણેલગદ પોતાનું બાવિ જલ્લુચા
આપુર બની ચિનાવાળા અવસ્થામાં ઝિબો હતો તે વખતે
મદની બદાર, જ'મલમાં, આમણીના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચે,
જે માણસો કંઈક વાત કરી રહ્યા હતાઃ એકે જુઠાની ખાંધીને
પોતાનો ચહેરો જેમ બને તેમ વધારે ને વધારે છુપાવવા
પણ કષ્ટોં હતો. તેનું સાધારણ કદ, સારો દેખાવ અને ચારે
તરફ લંઘાની દિદિ દેખીને ધીમેધીમે વાત કરવાની હજારી
રજદ થતું હતું કે તે સાદામિક કે મૂર્ખ ન હતો, પણ વધારે-
પડના વ્યાવહારિક હલાખખના બોગ નીચે દળાયેલો, એક
ખરેડમાં આગનાર આદમી હતો. તેની સામે ઝિંમસા આપેડ
વપના, કંઈક કાળા ચહેરાવાળા આદમીએ પોતાની ખાંધ પર
એક ચોડાનો કુદારો ને મલ ગાખ્યાં હતાં, અને આડું
અંમરપુ પહેલું હતું. તેને માર્ક હેટેથી સયવારો પારે.

‘પણ તારી વાત છે ? સમિયાળામદ ખરે તો તો રજ-
પનાઈ રંદાય.’ પેલા જુઠાનીવાળા આદમીએ સયવારાને કહ્યું.

‘મિત્ર! વિકમનિદદ ! બાદશાહ બલાહડીન તો રદાવતાર
હ, અને ન માનતા હો તો પૂછો તમારા સોમેધર વ્યાસને !’

‘રજપતો પણ નિસ્વના વંશજ છે ને ? સનિદરે તો
લડતા આવ્યા છેઃ દરેક તારા છે ને થીવરિ છતતા આવ્યા
છે. જોધારના મદ અમળ બા બાદશાહનું મોલ છે.’ વિકમ-
નિદે વત્તાવ વાળ્યા.

બાઈજીને દિમ્મન આવી: 'મેં ક્યું તે તમે મનગ્યા? આજે તમે રજપૂતનો લોહી ખચાવો કે કપારેક ખરે ટાંકડું એના જગન મંગાવ.''

'પણ શી રીતે?' હોમરે શાંતિથી પૂછ્યું.

બાઈજી છેક પાસે આવ્યો. તેજે હોમરના ખખા પર હાથ મૂક્યો ને તેની સામે નજર ટકાવી.

'હું રજપૂત નથી પણ રજપૂતનું અનાજ મેં ખાધું છે. . . ' તે ખેતાનું મોં છેક હોમરના હાન પાસે લાગ્યો: 'સિદ્ધમસિક તમને મળવા માગે છે. સિદ્ધમસિક—જોને એક વખત તમે જ ઢેહમાં પૂરો દતો તેજ. લેને મળો ને તે તમને જાતોરમદ આપશે. દમજાં હાજા થઈ જાતોરમદ હાથ કરો ને પછી તરકડને જોઈ લેવાશે. માન્ડડે સાથે ગાંઠાઈ-બરેલા ચોરખાં મરીને શું મેળવશે? હોમર! સમજવા જેવું છે. જાતોરમદ મેળવશે.'

'અરે, પણ એ તો મજાન હાથ'—રજપૂતાઈ રડે ને નાક કપાવ.'

'હોમર! માંડું ચોરખાં એ વીરત્વ નથી. અનેક બચરી, તમને મદ મળશે: ને એક દી, દીનાત્રાય તમારું મોં ઉત્તત્તલ કરશે. આજ એ સરદાર કહેવા આવ્યો છે, પણ એ નહિ માનો તો હાસે તમે પોતે કહેવા જાઓ!'

વિક્રમસિદ્ધનો દદ નિધવ સરવા લાગ્યો. તે વિચારમાં પડ્યો.

'પણ મસિક પોતે છે? સિદ્ધમસિક—જોને મેં ઢેહમાં લાખ્યો દતો તે પોતે છે! તેજે કહેવાવ્યું છે!'

'હા, હા. તે પોતે જ છે, ને તમારી ચાહ જુએ છે.'

મરીઃ પણ પોઈ પડ્યું. 'કેવલ જોય ના-ના !' એટલું જોઈએ ન જોઈએ ત્યાં તેનું મોં હોડાના પંજ નીચે જૂંમવાનું હતું. બાઈલુને પહેલાં બધા જાણતા હતા, તે હોડાનાં દરિયાર દેતાં કંઈક એવેવું થયો, નીચે દેખાતા હતા હતાં તે મળ્યું-મળ્યો : 'તું મોન છે !'

'હું ? તું મને નથી જાણવતા !'

'હં, હં, હોય. કનોશ્વર. આંતરસિંદનો મૂઠા ફે નારો શિવ્ય તો મથો એ જોયું ને !'

કંઈ જવાબ ન વાળનાં કનોશ્વરે તેના મરીગને વધારે મસજીયુ. બાઈલુ જેમજેમ છટવા પ્રવળ કરવા લાગ્યો, તેમ-તેમ કનોશ્વર તેને વધારે કચરવા લાગ્યા. યાદથી દાંડીને અને બાઈલુ શાંત રીતે નીચે પડ્યો હતો.

'જોડા હવે છટવું છે ? છટવું હોય તો હવે જે તું કર્યાં જાય છે ?'

'એ તો તને ખબર જ છે. આંતરસિંદનો મદ જોવરાયો ને હવે જાણારમદ જોવરાવવા.'

કનોશ્વરે વધારે જોઈ તો બીરોયો; બાઈલુ જમ પાડે તે પહેલાં તેના મોં પર હાથનો બાર આવ્યો.

'સમિવાજીમદ જોવરાવીને તેં શું મેજશ્યું ?'

'હું સમિવાજીનો મદવી ચક્રિ ને ...'

'બીજું શું ?'

'જાણારમદ પડ્યો તો ત્રિદમસિંદ રાગ્ત થયો. તારામાં દહાપજી હોય તો તું પણ અમારી ગાયે સા.'

કનોશ્વરને વખત ગુમાવ્યો કીક ન લાગ્યો. જે વખત જાય છે તેમાં મુમલમાન સરદાર ત્રિદમસિંદ દહાપ જાણાર

તેને એમ ને એમ પડે તો મૂંઝી દેતે એક પવનવેને જાણે ગલ જવા નીકળે.

અત્યારે મોંમુજાણું થવા પડેલાં એક અંગીમ પોરેમવારે જાણેરમાં પ્રવેશ કર્યો.

તે પોતાની ટેલીએ પહેંચ્યા ને હનાવળે પદમાં પેડો. રજપુતાણી ગીતને હાનખુપાણી કરી જાગના મુઝને નમતી હતી. ત્યાં પોતાના ધણીનો પગમેવાથી રેખમેષ ઘોડો તેની નજરે પડ્યો. માથેસાથે જ મુસાફરીથી થાકેલો રજપુત ધડીમાં મહે તા દેતો, તો ધડીમાં તમવાર પર દાય હર્ષ ચાલેતો, તેની નજરે ચડ્યો. તેના સરીર પર થાકનાં ચિહ્ન હતાં; મન પર વિફળતા હતી; ને લગ્ન પર મોડીના કામ હતા. રજપુતાણી કંઈ તર્ક કરે તે પહેલાં હાથેર વિક્રમસિંહે જ કહ્યું: 'ભારે થઈ! સમિયાણા પડ્યું. આંતગમિંદ મરાયા ને મુસલમાનો મારમાર કરતા જાણેર પર મસ્જા આવે છે!'

'પણ જાણેરને આંગણે તો તમારા જેવા એમની કમર નહિ ખોરાવે? હજી કંઈ રજપુત મરી ખૂટ્યા નથી!'

'એ બધાં ગાંધાં ઘરાતન છે!'

હીરાદેવી આશ્ચર્ય ને શંકાની લીધણુ દષ્ટિએ રજપુત તરફ જોઈ રહી. રજપુતે તેની નજર મુકાવી.

'એકુ છે કે રજપુતોર જેવા પણ પડ્યા છે, તો જાણેર તો શું?'

કોઈ વીજળી તરફ ને આંખ મીચાવ તેમ વિક્રમસિંહ જોણનાં તો જોડ્યો, પણ હીરાદેવીના મોં પર જે ચગકાટ ચાડ્યો ગયો એ જોઈને તે થંભી ગયો.

'હેં! . . . શું કીધું? જા...સો...રે શા દિસાગમાં?'

શુભ દાર દેખાડ્યું છે, ને તેણે મને રાજ આપવાનું કબૂલ કર્યું છે. ગાંડા રજપૂતો પોતે મરત ને કિસ્સો શુભાવન: તે ગે કિસ્સો પણ રાખ્યો છે, ને રાજ પણ રાખ્યું છે !'

‘અરે રજપૂત ! આ તો શું કર્યું ? નિમકદરામી—’
એ જ વખતે કનકેશ્વરે દેવીમાંથી પ્રવેશ કર્યો.

હીરાદેવી જોમ વેગમરી વીળળા ચમકે તેમ રજપૂત તરફ ફરી, પણ કનકેશ્વરને જોતાં જરા થંબી ગઈ. કનકેશ્વર છેક તેની પાસે આવ્યો. વિક્રમસિંહને જોલેલો જોઈ તે ખંચાયો: પણ હીરાદેવીએ તેને આગળ વધવા ઇસારત કરી.

કોધથી મૂનતા હોઈને દમાવવા તે બ્યર્થ પાન કરી રહી હતી: ‘કેમ ? કેમ ? મદારાજ શી સંદેશો છે ?’

‘અત્યંત વિપરીત !’

‘શું ?’ હીરાદેવીએ અને વિક્રમસિંહે એકસાથે પૂછ્યું.

‘ભાઈજી મરણો.’

વિક્રમસિંહ દસી પડ્યો. ‘ઓ . . . હો ! એ તો વિશ્વાસઘાતનું રૂળ !’

બાદજો તેના તરફ અર્થવાદી દષ્ટિ ફેરવી, ‘એમ ?’

બાદજી કંઈક વધારે કહેવા માગે છે એ હીરાદેવી કળા ગઈ. તેણે બાદજીને ફરી પૂછ્યું: ‘એ સિવાય કંઈ ?’

‘દમજ્યાં જ મુમુક્ષુમાનો આવશે, અને જાણેર પડશે.’

એક ફરકે હીરાદેવીએ બાદજીના હાથની તલવાર મૂંટવી લીધી; તેણે તેની ગળગી પકડી; દાંત બીંસીને કહ્યું: ‘શું જાણેરમદ પડશે, કાળમુખા ? બોલ, બોલ, જાણેરમદ કેમ પડે ?’

‘બાદજી ખડખડાટ દરેલો’ જેની હાવામાં તું જિબી છે

પૃથ્વીલવલેલાં એ ધરમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે શંકરપ્રભાદને
એકદમ એક વાત ખૂચી: 'આટલો જડો બાપ, આટલી
જડી મા, અને આનું પાલનું છોકરું એ શું?'

આ મામમાં રહેવા આવ્યાને પોતાને બાએ જ પંદર
દિવસ થયા હશે. તેમજ આ પરદેશી કુટુંબ પણ આ મામમાં
તો એટલા દિવસોથી જ આવેલું. શંકરપ્રસાદ ધરમાં પેડો.
જડા બાપને જેને કર્યા. જડી જેવી રેલા છોકરાની
માને પણ નમસ્કાર કર્યા. પોતાની છત્રી એક તરફ મૂકી,
અને 'ક્યાં છે માધુબાઈ!' કહીને એક સ્ટેલ પડકુ' હતું
તેના પર બેડો.

પાંચેના ખંડમાંથી એક નાનો છ વર્ષનો છોકરો આવ્યો.
છ વર્ષના છોકરાં હોવાં આવે, પણ આ છોકરો જાણે
અમુક નિયમ પ્રમાણે જ ચાલવાનું હોય, અને તે નિયમ
એ જ હવન્સિર્વેવ હોય, તેમ અમુક દળ પ્રમાણે, નિયમિત
પગલાં મૂકેને આવ્યો. આવીને શંકરપ્રસાદને માધુ' નમાવ્યું.
શંકરપ્રસાદે છોકરાના બાપ તરફ જોયું. તેના ચહેરામાં સ્પષ્ટ

આત્મા વિના નિયમ પ્રમાણે કામ કરતો થઈ ગયો. આવે, પગરખાં કાઢે, હાથ વેડે, માથું નમાવે, છત્રી મૂકે ને અબધાસખંડમાં જળ: જળું પ્રાણુચિનાનું, પણ નિયમસર.

એક દિવસ સંકરપ્રસાદ બચાવવા ન બોલા, એટલામાં પાસેના ખંડનું ચારણું ઊપડ્યું. કામ કરવાવાળી મંંગા 'માત્તરસાહેબ, માધુભાઈને જરા બોલાવે છે' એટલું કહીને, સંકરપ્રસાદના ટેબલ પર ચાનો ખાસો મૂકવા આવી.

જાણે આટલા બધા દિવસના નિયમમદ છવનમાં અનિયમિતતાને લીધે ખીણાડ આવી દોષ તેમ મંંગાના આટલા સાધારણ ઘખ્દો પણ સંકરપ્રસાદને બહુ મુંઝવે લાગ્યા.

માધુ ઊઠ્યો, નમસ્કાર કર્યો, અને જાણે સિપાઈ દોષ તેમ નિયમસર પગઝાં બરતો બાપના ઓરડામાં ગયો.

સંકરપ્રસાદે છુટકાડનો એક દમ ખેંચ્યો: પણ છુટકારાની તેના કરતાં વધારે રપટ નિશાની તો મંંગાના ચહેરા પર હતી. અવાજ ન થાય તેવે પગલે ને સંકરપ્રસાદના ટેબલ પાસે આવી: 'માત્તરસાહેબ! ખજર પડી!' મંંગા પીમે અવાજે બોલી ને બપોરેલે ચહેરે સામેના બારખાની તરફ જોઈ રહી.

સંકરપ્રસાદે ટોડું પુબાવ્યું,

'શેઠ ને બાઈ લડ્યાં!'

'હે!'

મંંગાએ નાક પર આંગળી મૂકી અને પીમેથી બોલી:
'તમને ખબર છે નાં, આ બાઈ કોઈ માધુભાઈની મા નથી. માધુભાઈની મા તો રાજકોટમાં છે. અપારથી શેઠ આ બાઈ નાથે આ—આ બાઈ પેસારાર છે ને શેઠની નજર એ પેના

ઉપર છે—ત્યારથી તેમણે શેઠાણીને કાઢી મૂક્યાં છે, ને માધુભાઈને પોતાની પાસે જ રાખે છે. પણ એવડું છોકરું મા વિનાનું કેવું ટળવળે?—આખો દિવસ મારી પાસે આવીને માધુભાઈ માની જ વાતો કરે છે. એટલે બાઈએ આને શેઠને કહ્યું કે માધુને એની મા પાસે મૂકી આવો. એમાંથી બોલાચાલી થઈ. ’

એટલામાં તો શેઠે ખૂમ પાડી: ‘ગંગા!’

‘હાં જી!’ કરતી ગંગા ચાલી ગઈ, અને તરત પાછી ફરી.

‘તમને શેઠ બોલાવે છે.’

શંકરપ્રસાદ ઊઠ્યા, જરાક ખમીસ સરખું કર્યું, ધોતિયું એક તરફ ખેંચ્યું, ને શેઠના ઓરડામાં ચાલ્યા.

હમેશાં તદ્દન નિયમિત રહેતો શેઠનો ઓરડો આને અનિયમિત હતો. શેઠ ઓછા કરડા દેખાતા હતા. પેલી બાઈ ચોખ્ખા વીણવાને બદલે મોં ચડાવીને બેઠી હતી. માધુ નિયમસર અદ્ય વાળીને ઊભા રહેવાને બદલે એક ટેબલ પાસે બિભો રહી ‘પ્રશ્ન’ સાથે રમતો હતો.

‘માસ્તરસાહેબ! બેસો,’ કહીને શેઠે પાસે પડેલી ખુરશી પગ વડે આગળ ઠેલી: શંકરપ્રસાદ બેઠો.

‘માધુભાઈને એને મોસાળ મોકલવા માટે બાઈએ હઠ પકડી છે. છોકરાનું જીવન બગડી જશે,’ શેઠને એક જ ધૂન હતી કે છોકરાને ભણવામાં ખલેલ ન પડવી જોઈએ—પછી એ મા માટે મનમાં ઝૂંઝૂં કરતો હોય તોપણ. હમેશાં કડક જણાતો શેઠનો ચહેરો આને જરાક નરમ છે, તથા ‘છોકરાનું જીવન બગડી જશે’ એ પાછળની ટીકા વાળુમાગી

આવી છે, એટલે શંકરપ્રસાદ તરત સમજ્યો, કે શેઠ હશે એકલું સ્ત્રીનું અરિયર મન ડગાવવાપૂત્તી આ રમત રમી રહ્યા છે. તેણે ઠાંઠ જવાબ વાળ્યો નહિ. જરાક રાતા થયેલા આંખના ખૂણાને લીધે વધારે રૂપાણું બનેલું પોતાનું મોં શંકરપ્રસાદ તરફ ફેરવીને બાઈ બોલી: 'અને માધુભાઈ જ્યારે તો તમારે મને બજાવવા આવવાનું છે હો. મારે અગ્રિય બજવું છે.'

શંકરપ્રસાદને પક્ષમાં લેવાની આ યુક્તિ શેઠ સમજ્યા, પણ ઠાંઠ બોલ્યા નહિ.

'એવું છે, કે માધુભાઈને અત્યારે બજાવવાનો વખત છે. અને...'

'દે. હું એ જ કહું છું,' એક બોલ્યા.

ઘડી વાર શેઠાખી ઠાંઠ બોલ્યાં નહિ. પછી એકદમ હામાં થયાં, અને મંમાને દાક્ષિણ મારી: 'મંમા!'

'હા, બાઈસાહેબ!' દહેલી મંગલ દાબર થઈ.

'મારો આમાન તૈયાર કર.'

'કેમ?'

'કેમ શું? તમે બન્ને પુરો બેમા થઈને એક સ્ત્રીનું હૃદય સમજી શક્યા નથી. હું સ્ત્રી છું ને સ્ત્રીના હૃદયને બરાબર જાણતું છું. શેઠ! તમે મારી પાસે રહો, મારા થઈને રહો, એમાં તો મને અબિમાન આવે છે કે મેં તમને એક બીજી સ્ત્રી પાસેથી ઝૂંટવી લીધા છે: પણ આ હેઠકાને એની મા પાસેથી હું નહિ ઝૂંટવું, નહિ ઝૂંટવું તે નહિ જ ઝૂંટવું. એમ કરું તો તો હું સ્ત્રી જ મરી જાઉં.'

મંમા કપાટમાંથી આંટાફેરા કરીને માડણ કાઢી

હતી, તે પણ શેડાળીની વાળી સાંભળીને થંભી ગઈ.

શેડાને પણ મનમાં ગડબાંગ થવા લાગી.

‘જી ગમે તેટલી પતિત હોય, શેડ ! પણ તે માતા તો કદાચ દિવસ મટતી જ નથી.’ એટલું બોલીને શેડાણી જડપથી જોભા થઈ તે અશથી રમતા માધુને તેડી લાવી. હમેશાં એકડ રહેવા જ રેવાયેલો માધુ આ અનિયમિતતાથી ભારે ખુશ થતો લાગ્યો.

‘બોલ, માધુ બેટા, તને સૌથી વડાલું કોણ ?’ છોકરાએ શંકાથી, બચથી પોતાના આપ સામે જોયું, અને પછી પોતાને હમેશાં વડાતરી બોલાવનાર ગંગા સામે જોયું.

એક ઘડીમાં શેડાળી ઘાઘુંઘાળું સમજી ગઈ લાગી : ‘શું સમજ્યા, શેડ ! છોકરો બોલ્યો તે સમજ્યા ?’

શેડ હસ્યા : ‘બોલ્યા વિના શું સમજે ? બોલ્યો છે જ ક્યાં ?’

‘બોલ્યો છે, બોલ્યો.’

‘શું બોલ્યો ?’

‘માધુ ! કંઈ બોલ્યો ?’

છોકરે ડોકું ધુણાવ્યું.

‘હીક, લ્યો, હમણાં તો બણો.’

‘છોકરે એક વાત કહી દીધી એના હૃદયની. સમજ્યા’ આ ઘરમાં છોકરાને તમારા પર વિશ્વાસ નથી : માસ્તર પર વિશ્વાસ નથી, મારા પર વિશ્વાસ નથી, વિશ્વાસ છે માત્ર ગંગા ઉપર. આવું છતે માગ્યાપે નમાયું છોકરું બળે ખરું કે !’

‘કેમ જાણ્યું ?’

‘ પૂછે ગંગાને. ’

‘ પણ તમે કેમ જાણ્યું ? ’

‘ હોકરાની દૃષ્ટિએ કદી આપ્યું. ’

દાંડરપ્રમાદ ગિભા થયા.

‘ કેમ ખાસ્તરસાહેબ ? ’

‘ બસ, બહેનની વાત સાચી છે. ’

‘ માધુ, બેટા, તને સૌથી વઢાયું મેણ ? સાચું બોલતો
હો, ’ બાઈ માધુને પૂછવા લાગી.

માધુ પડીકે તો હત્યો. પછી ‘ એ કદું ? એ કદું ? ’

એમ રમત કરતાં કરતાં બોલ્યો: ‘ ગંગા ! ’

બાઈએ એક અર્થભરી દૃષ્ટિ રોક તરફ કરી.

‘ અને એના કરતાં પણ મેણ વઢાયું ? — બમવાન તને
પ્રસન્ન થાય, મુવજીને મળ્યા હતા ને, તેમ તને મળે, તો
તું બમવાન પાસે શું માગે ? ’

માધુએ બે હાથથી મોં ઢાંકી દીધું. મોં ઢાંકી રાખીને જ
તે બોલ્યો: ‘ મા ! ’

ગંગાની અને બાઈની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં,
અને બન્ને પુસ્તો તે કોઈ રજા.

‘ખાસદાર’ ની શંકા

પોતાનો જૂનો રેશમી કોટ ખંખેરીને ન્યાયકોર્ટના હેડક્લાર્ક મંજુલાસે તે તપાસી જોયો. ફળીમાં લિબોલિબો મથુર પટ્ટાવાળો એક આંખ ત્રાંસી રાખીને આ તાલ જોઈ રહ્યો હતો. મંજુલાસ દસ વર્ષે પણ કોટ ન બદલે, તેમણે છેલ્લા ચારપાંચ માસમાં બે કોટ બદલ્યા, અને એક આંડિયું પણ બદલ્યું. ‘પણ’ એટલા માટે, કે આંડિયું તો નીચે પહેરવાનું એટલે જેવું હોય તેવું ચાલે એવું મંજુલાસને વારંવાર કહેતા મથુરે પોતે જ સાંભળ્યા હતા. અને છતાં હમણાં નવી રસિકતા જન્મી હોય, કે જૂની પ્રણાલિકાનો ભંગ કરવા પોતે તત્પર થયા હોય, ગમે તે હોય, મંજુલાસે આંડિયું ‘પણ’ બદલ્યું હતું ! જાણે કે મંજુલાસ હમણાં બોલશે કે ‘લે મથુર ! આ કોટ પહેરી જો તો, તને થાય છે ?’ એવી આગાહી કરીને મથુર, કોટ આપ્યો, એ આપ્યો, એમ લેવા જવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં મંજુલાસનાં નવાં વધુ પડ્યાબહેન રસોડામાંથી બહાર નીકળ્યાં. છીંક ચાલી જાય ને જેમ રસ જતો રહે તેમ મથુરનો

આનંદ ઊડી ગયો. તેને ખબર હતી કે ‘હેડક્વાર્ટ્સ’ સાહેબ નવી વડુંની સાથે રમતમાં પડે છે, ત્યારે ઘણી વખત ઓરિસના ઉપયોગી કાગળો પણ ઘેર જૂકી ગય છે; એટલે આ ઠોટ આપવાની વાત તરતને માટે તો ગર્હજ સમજાતી. સાંજે પાંચ વાગે રેશમી ઠોટ લગાવીને પોને રોડ ભારતો ભારતો ઘેર જાશે, ને પોતાની વડુ રાધા પાસે વાતો કરવા એમણે એટલે મુધી આ ઠોટ પર મદાર બાંધેલી તે બધી જ સરી ગઈ! શિકારમાં નિષ્ફળ જવાથી જેવું ડહાપણ ને રિસમૂશી લઈને જિલાદી દરી તક મેળવવા બેસી ગય છે, તેડુ ડાનુંડમરું મોં કરીને, તણે સૃષ્ટિના સર્વ રસથી અગ્નિ દોષ તેમ, પોગના ફૂતસની આગ્રચગમન વિશે ડહાપણભરેલી સમાસોચના કરતો, તે દનો ત્યાં ને ત્યાં ગુપચુપ બેઠો રહ્યો.

સમાસોચનામાંથી પણ એક નવો આશાનંતુ તેને મળ્યો. તેને લાગ્યું કે ‘હેડક્વાર્ટ્સ’ સાહેબ, જ્યારથી નવાં વડુ જાળ્યા છે ત્યારથી, પોને દર ધડીએ તાગ ને તાગ દેખાવા પ્રયત્ન કરે છે: પિરતાળીમહેતાળીસ વંસનું ચિંતાના બારથી નિરતેજ બનેવું અને યંત્રવત જીવનથી અરસિક થયેલું જદ જેવું મોં દબે પાનનાં બીડાંની લાલ ચમકથી જરાક દીકરીક લાગે છે. પોને અરીમામાં વારંવાર લેંડે કરે છે, કપડાં અછકડ પહેરે છે, કરે છે પણ અછકડ ને લેંડોઈ વર્ષનાં વડુંની સાથે તાલી લગાવનાં પચીસ વર્ષના જુવાનની અપગતાનું અનુકરણ કરે છે. અને વળી ઉદારતાનો દરેક પ્રમંગ પણ પડાખટ્ટેનની હાજરીમાં જ થાય છે. કદાચ, આ રેશમી ઠોટ આપવાનું જવાબને બદલે દબે જ એમને માંબઝી !

ફૂતરું આવે કે તરત જ તેને લાકડી મારીને ઠાકવાનાં. મોડન-બાર્ડ અને કમળાખડેનનું એ લાકડું હતું, અને તેમણે તો એને નામ પણ આપ્યું હતું. ‘ખાસદાર!’ પદ્માખડેનને દોષ આવ્યો. તેમાં એ કારણ દોષ, કે પછી આવું જનનવર આવીને જાણે મરકરી કરતું દોષ તેમ જીવ ઠાકીને અને એક આંખ મીંચીને પોતાની અને હેઝકલાકની રમત નિહાળ્યા કરે એ તેમને મળતું ન દોષ, એટલે ખાસદારને જોતાં જ પદ્માખડેન તો લાકડી ધર્ષને દોડતાં. મંજુલાલ આવે પ્રસંગે મરકરી કરતા, કે એ બિચારું તમને જોવા આવ્યું છે ને તમે આટલાં દૂર યાઓ છો એ હીક નહિ. હવે ખરી વાત એમ હતી કે ખાસદાર એ જાનેમાંથી કાઢીને જોવા આવતો નહિ. તેમજ તેણે આના કરતાં પણ વધારે સારાં ધર જોવાં હતાં. ત્રીજું કે ચોથી ખડકીએ એના પોતાના જ રોટલા-રોટલી ઉધરાવવાના ક્ષેત્રમાં, દસઅગિયાર વર્ષની કુમળી બાળા સાથે, હમેશાં વાતો કરતો પંચાવનસાક વર્ષનો એક ડોસો તેણે જોયો હતો. આ ફૂતગ બાર્ડએ તો પોતાની મંદ બુદ્ધિ પ્રમાણે ધાર્યું કે એ છોકરીની મા મરી ગઈ છે, એટલે એનો બાપ—આ ડોસો—છોકરીને આટલું વદાશ કરે છે. એ દસ જોવા ને છોકરીને આધાસન આપવા તે નિયમિત સવારમાં પડેલવડેલો ત્યાં જતો. પણ તેની ડાકી વડુએ શિખામણ દીધી કે મૂર્ખ! આ ન દોષ તમારો. અદેખાં ફૂતરાનો સંસાર આ તો ટાલો માનવસમાજ છે. ડાકીમાના દીકરા વાણિયા અને આગમશુદ્ધિના ધાત્રણો વિશે તારું અજ્ઞાન કેટલું છે! તને એટલી પણ ખબર નથી કે એ છોકરી તો સ્વાર્પણ કરીને આ વૃદ્ધને જાગવવા માટે,

તેની વાડુ બની છે ! મૂર્ખા ! માનવસમાજની ઉદારતાનું નતે શેર
માત્ર પણ જ્ઞાન નથી ! આ શિખામય છતાં પણ, મંદ બુદ્ધિ
ખાસદાર. ત્યારે ક્યાંય રોટલો ન મળે તેવું જાણે, ત્યારે
નફરતે, એ મેર રોટલો શેવાનું રાખતો. પકાળાદેન લાટડી
મારશે એમ તો ખાસદાર અનુભવથી જ જાણતો હતો. એટલે
ઘરમાં જઈને પકાળાદેન રોટલો લાવ્યાં કે લાટડી એ ખાતરી
કરીને, તે તરત જ દોડી જવા માગતો હતો. પણ મંજુલાએ
એમ પ્રતિજ્ઞા ને વૈભવમાં વૃદ્ધાવસ્થાને છુપાવી હતી, તેમ
પકાળાદેને એક હાથમાં રોટલો રાખી બીજા હાથમાં લાટડી
છુપાવી રાખી, ‘તૂ ! તૂ !’ કરી દૂતરાને બોલાવ્યો ને પાછળ
લાટડી દેખાવા દીધી નહિ. પૂંછડી હલાવતો, ગેલ કરતો તે
પાસે આવવા લાગ્યો કે તરત જ મંજુલાએ ખડખડ હસ્યા.
અને પુરુષનું હાસ્ય સ્ત્રીના રુદન કરતાં વધારે ભયંકર હોય
છે એ અનુભવથી જાણનારો દૂતરો શંકાથી પાછો હટ્યો. પકા-
ળાદેને તકને ચાલી જતી બોઈ છુટી લાટડી ફેંકી, અને દૂતરાનું
ડાવકા સંભળાવાને બદલે ‘ઓયરે !’ એમ દુઃખભરી ચીસ
પાડી, કપાળે હાથ દઈ, દરવાજા પાસે બેસી જતો મોહનલાલ
નજરે પડ્યો.

‘શું છે ભાઈ !’ કહીને તેની પાછળ જ કમળા
આવી. અને નથુ પણ આવી ચડ્યો. ઘા મોહનલાલને લાગી
ગયો, તેથી રોવા જેવાં થઈ ગયેલાં પકાળાદેન, અને
‘મોહન તું પણ ભાઈ, આખો દિવસ બહાર ને બહાર’
એમ ઘાનો ઇતિહાસ જૂલી જવા મથતા મંજુલાલ, બન્ને આ
તરફથી આવ્યાં.

‘મોહનભાઈ ! કેવુંકે વાગ્યું છે ?’ એમ બોલીને

પદ્માવતેના મૈથી આગળ જાય છે. તે વરેલી કોણીમાં
 માતા એક વારના હોડાને જેવું આપામન આપી રહે તેવું
 તેમજ આપુ. નયુ પાંગે સાચો. અને ‘નયુ’ નથી વાનકા
 નયુ નથી વામુ. ૧૬ થઈ નયો. એમ વાનકે દલીલ દેવા
 ૧૭ના મંજુલાને પાંચે પાંચે મોટામાઈને હૃદયમાં રહેલા
 જિંદા માતા નિમાજમાં નો આ કાંઠા પા દત્તે ૧૧ નયિ,
 એવો વિચાર એક પડીખર આવીને દમગાના ખનમાંથી પસાર
 થઈ ગયે. એ વિમાની આથે ૧૧. માત્ર વળુચાર આગ
 પડેલા ૧૧ આ પગા દેસેર કરતી, એની માની શૌમ્ય મનિ
 એની નયુ આગળ ખટી થઈ ગઈ. દત્તે તાજે મઈ કાંઠે
 ૧૧ એના મો પગુ હેરતું જિમન જોઈને હોડરાં ને બાપ
 સૌ માથે રડવા દતાં એની માવિનાની પડેલો મજિ,
 સૌએ કેવી મંમાંમમાં રડતાં અને રડતાં રડતાં તામ જોઈ
 લેવાને રડામા ૧૧ પસાર કરી હતી તે તેને સાંબધું.
 આ બધુ તાજે મઈ કાંઠે ૧૧ બન્યુ દોષ એટલું તાદ્ય તેની
 નયર આગળ ખડું થઈ ગયુ. પોતાના કન્યાં માત્ર એ
 વર્ષ મોટી એવી નવી મા ને દિવસ આવી તે દિવસ પોતે
 બાઈવતેન દેવા બમ બની મયાં દતાં તે પળુ તેને માંબધું.
 એનું હેતુ બગાઈ ગયુ. અને સૌ ધરમાં પડોંચ્યા કે તરત
 ૧૧ પોતે દરા લેવાને બદાને હિપર મઈ ને રોઈ રોઈને લેધું
 ખાઈ હતું.

મોહનમાઈને આ પા રુઝાઈ તો મયેલ પળુ એક
 કુખ પહો બીચું કુખ આવે તેમ, પડેલાં એ પાકપો,
 પહો તેમાંથી તાર આવવા લાગ્યો, નયગાઈ વધી, અને
 હી જીભાંજીભા દહોએ તેના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. આવે

મંદબુદ્ધિ પ્રમાણે એ ફત્તરાએ તો પેશ્વો રાસો અને સ્વાર્પણ કરીને આવેલી પેલી નાની મુંદર બાળા, એ બહેના સંજ્ઞા વિશે મેળવ્યો હતો તેવો આ સંજ્ઞા વિશે પણ ખોટો જ ખ્યાલ મેળવ્યો. તેણે ગમે તે ધાર્યું હોય, પણ સારપણી ધણી વખત સુધી મંજુલાલના બારણા પાસે આવીને જ તે સીધો આવ્યો હતો. ખરી વાત તો એમ હતી, કે પ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં આવા હમેશાં બનના સામાન્ય બનાવ વિશે, આટલી બધી દોડાદોડાપણુબરેલી દિલસુરી અખત્યાર કરવા સારુ, નયુએ જ તેને એક દિવસ મેથીપાક આવ્યો હતો.

પણ દુનિયામાં બધું જુલો જવાય છે તે પ્રમાણે ‘ખાસદાર’ પણ આ વાત વીસરી ગયો. આ શુભુ તેણે સારસારા પ્રતિષ્ઠિત અધિકારીઓ પાસેથી જ મેળવેલા હતો. અને છતાં ‘ખાસદાર’ એટલો નયુણો હતો, કે એ શુભુ મારો પોતાનો જ છે એમ હોયેએક પોતાના બાઈઓની સમામાં બોલતો. આવી રીતે મનુષ્ય પામેથી મેળવેલા શુભો અમારા છે એમ કહેવાની તો બધાં જનવરોને ટેવ જ પડી ગઈ છે. પણ તેથી યક્ષા, વિવેકી, હોંશુના પાળી જેવા, મુલાખી, મીઠા, પ્રતિષ્ઠિત, અને સમાજમાં માન પામેલા મનુષ્યોએ દરવાની જરૂર નથી. બધે એવી રીતે જનવરો દાવો કર્યો જ કરે. પણ એ શુભો ‘સા રા’ માણસોના જ છે, અને જનવરના નથી તે નથી જ.

ધણી વખત પછી એક દિવસ હમેશના સિવાજ મુગ્ધ સવારે તે પાછો આવ્યો. પણ આ વખતે વગ્ના મંજુલાલ પદ્માવદેનને બદલે બાઈ નથી જ સ્ત્રી સાથે વાત કરતા હતા. એ જોઈને તે મહા હિંમત વિચારમાં ગરમ થઈ ગયો.

વાળ્યો. કે ‘મૂખો, એવું નો ડાલા માનવસમાજમાં દેવદાસ, આપણે તો માંડા પ્રાણી દેવદાસજે. આપણને એ વાતમાં ગમ પણ મી પડે કે પણ દુ તો એટલું સમજું, કે મનુષ્યો ગર્ભ વસ્તુનો શોક કરતા બદ્ધ લાંબો વખત ભેગી રહેતા નથી, એટલે પદ્માવતેન ગયાં હશે અને બીજાં ગદેન આખ્યાં હશે.’

આસઘારે આ મંબીર વિપવની ચચો મારે ધગાપણા બાધિર્ધાની રોગી ભેગવી હતી, અને એક લીમડાના ગાડ નીચે ભેગીને તેજે એ વિગે ખૂબ ચચો કરી હતી. પણ છેવટે તો એટલું જ નહીં થયું કે આવા મંબીર વિપવની ધ્યવગ્યા માત્ર માનવસુદિધી જ ધર્મ સહે. હથિરે મનુષ્યોને એવી સુદિ આપી છે. મારે આપણે એ વિપવમાં માથું ન મારતાં, દાસમાં માત્ર રોટલારોટલીના કકડા રી રીતે વધારે ભેગા ધર્મ સહે, તે વિપવની ચચો કરવી.

ખિચારો આસઘાર ! હજી એ વિપવની સમજણ નહિ પડવાથી ક્યારેક મંબીર બની જતો હતો ! પણ ડાલા મનુષ્યોના વિપવમાં એવાં દૂતરાં શા મારે માથું મારતાં હશે !

દોઢાંખડ, વાસણુકમણ, ધરેળાંઘાઈ વેચ્યાં, પર વેચ્યાં, સવંસ્ત્ર વેચ્યું; પોતાનાં છોકરાં વેચ્યાં, ને જીવનનાં છોકરાં માગી ખાધાં. એ કુકાજ જોનારા આને એની વાત કરે છે ત્યારે કંપી હો છે.

એ વખત દરબાર બારે મુરદેલીમાં આવી પડ્યા. આખર સાચી સકાય તેટલા દાખા ધર્યાં દત્તા નહિ; જેમનેમ વાણિવાનું કમ્મ કરીને સામે વરસ પડેાંઆ. સામે વરસ બાને કુકાજ પડ્યો. ત્રીજું વરસ પણ એવું જ નીકળ્યું. દરબાર કરજમા દૂખી મયા, ને પછીખરી જમીન તો લખી આપી.

મામેની આ વખત મદદે આવી પડેાંઆ. તેણે દરબારનું કમ્મ ભરી આપ્યું, જમીન હોઝારી, ને દરબારને પોતાને ઘેર લઈ આવ્યો. દરબાર મામેતીને ઘેર રહ્યા, ને બે આંગળ પડોળા પાટીના ડાગધિયા બરેલ દોઢિયા પર બેસીને, જૂના જમાનાની વાતો કરતાં, પોતાનું બાળપણ સંબારતાં; ને અમત કમુઆ લઈ, કુકો મગધવતાં આપું વરસ બદ મનેથી માગ્યો નાખ્યું!

સારું વરસ આવ્યું ત્યારે દરબાર ઘેર મયા. એના જુવાન દીકરાએ ખેડ સંભાળી લીધી. દરબારે દીકરાને રૂપ-રૂપના ભંડાર ને , પાતળા, ગોરી, તેજસ્વી ગરાસાથી પચ્છારી. ને રોને કેલીએ બેસીને, પડેલાંની ખેડે, પાટેા ડાવરો જમાવ્યો.

એક વખત આ પ્રભાણે ડાવરો ભરાયો છે, ને કમુઆ-નો રંગ જામ્યો છે. ત્યાં કેલીએ એક જુવાને આવી ઘોડા

મરગદાયી હોકેલું, પાનીદંડ પડેરવેશવાળું, ગરાસણીનું શરીર તરત બહાર આવ્યું. ચોળાણી જેવો આંગળીઓ દરેક જામનારની યાગી સામે પીરસવા ફરી રહી. કોઈ ન દેખે તેમ ગામેતીના દીકરાએ, નજર જરા ઊંચી કરીને, આટલું જોઈ લીધું ને પાછો યાગીમાં નીચે મોંએ જામવા મંડ્યો. પણ ગરાસણીની પાતળી દેહવ્રતા તેના મગજમાં પેસી ગઈ હતી !

સી દોષ, ધોવન દોષ, ને ગરાસણી દોષ, એટલે મોટામોટા નરપુત્રવના માન છૂટી જાય એટલું રૂપ એમાં અચૂક બધું દોષ.

ગામેતીનો દીકરો તો દરબારને ત્યાં પાંચપંદર દિવસ ગાજવા રોકાઈ ગયો, અને ધરના માણસ જેવો બની ગયો. બંને કુટુંબનો આગમો સંજ્ઞ ને આટલો પરિચય વધ્યો, એટલે તે છટકી ધરમાં હરેહર ને પોતાના ધરમાં દોષ તેમજ ગરાસણી સાથે પણ વાતચીત કરી શકે. પણ એ ગાંધી મીઠાશની વચ્ચે એક બચકર લાલસા પોતાનું બગ વધારતી જતી હતી.

પ્રસંગ વિના તો સૌ કોઈ સદગુણના જ ઉપાસક છે. પ્રસંગ આવ્યો પાપ ન કરે તે વીરપુરુષ; પાપ કર્યો પછી પન્નારાથી જીવન દેગવે એ એવો જ બીજો વીરપુરુષ; ને એમાં ને એમાં જીવન પમાર કરે તે જડ પદાર્થ.

એક વખત એનું બન્યું કે કોઈ દામે દરબાર બહાર ગયા દરબારનો દીકરો ગરાસણીનાં ધરેણાં લઈ, પામેના ગામડે મોની પામે સમરાવવા ગયો. પેર ગામેતીનો દીકરો, જીવાન

મોડમાંથી.

‘કાણુ ?’ મરાસણીએ બેઠા થતાં જ સવાલ પૂછ્યો.

‘એ તો . . હું . . હું . .’

‘હું કાણુ ?—રતન ! ક્યાં ગઈ—રતન !’ રતન તો બીજા ખંડમાં જ ચાલી ગઈ હતી. મૂજતાં મૂજતાં, ગામેતીના દીકરાએ ત્યાં વાળ્યો : ‘હું નાસિરદીન.’ મરાસણી ટોલિયા પરથી બેઠી થઈ ગઈ. તેણે હાથમાં સદા જ તરવાર લીધી : ‘તું—તું—નાસિરદીન, બાઈ ! કાંઈ અત્યારે કામ પડ્યું ?—પેટમાં પીડા તો નથી થઈ નાં ?’

‘ના, પણ—મારું મન—મેં કર્યું, આંખોને જરાક બાબીને જગાડીને ચોપટ ખેંચ્યું . . .’

મરાસણી કરચાઈથી બોલી, ‘કાતી સાથે ખેંચશો, ઘિરજી ! કાંઈ ચોપાટ રમવાનો કોઠ અવાનક બન્યો કે શું ?’

ચરમ મૂકીને નાસિરદીન આગળ વધ્યો, ‘મારા મનમાં કે બાબી ! . . . તમે ચોપાટનાં ચોખીન હશે . . .’

મૂજકે દીવો પ્રગટતાં જ નાસિરદીનને મરાસણી સામ-સામાં આવી ગયાં : પહેલાની આંખમાં નરો અને મોઢ હતાં, બીજીની આંખમાં નિરરકાર ને કીધ હતા.

મરાસણીએ તેને જોયો : ‘બાઈ ! . . અતિ બાપનું નામ બેળવા નીકળ્યા કે શું ?’

નાસિરદીન બોલ્યા વિના બે પગલાં આગળ વધ્યો.

જ્યાં દઈને તેના પર એક લાકડી પડી. મામલો આવું ૧૫ લેનો બેઈ, ડેસ્તીએ પાછળથી આવીને લાકડીનો ધા દ્યો. તેણે પીઠ ફેરવી, ડેસ્તી સામે જોયું : ‘હા . . . સી !’

પાછળથી તરવાર ઈચકાતી બેઈ તે એકદમ બાગ્યો.

ને ઘોડા દિવસ આંખે ઝડેવા નિમગ્ન હશે.

મધરાત સર્ક દોઢ તરૂન ગુપ્તીથી જુવાન મગમળી
થરખદાર નીકળા. નેજે ઘોડી પર મામાન મુક્યો, ને ગુપ્તગુપ્ત
રેલીબદાર આવી. આ વખતે મામેલી જામનો દનો. તે
ઠાંઠ ન તળજોનો દોષ તેમ સૂનો જ રહ્યો. મગમળી બદાર
મયા પાડી, તે રજામાં જતાકે હશે, તારા સામે લેઈ રજો,
ને હાનોખનો પોતાની પધારીમાં જઈ, મોં હાંપી મુઠ મયો.

મગમળીએ ઘોડીને ઉપાડી મૂકી. દજ મધરાત માંડ-
માંડ બાંગી દો, ત્યાં તે મામેલીને ઘેર પડેંગી.

રેલીએથી જ પડકાર નાંખીને તે અંદર મર્ક. મામેલીનો
જુવાન ઊકરો—જેણે પોતાનું સર્વસ્વ દણ્યું હતું તે—
ઝોશરીમાં દોલિયા પર સૂનો હતો. મૂઠ મારીને તેને જગાડ્યો,
અને જેવો તે તણવાર ખેંચી સામે ધરો કે એક જ ખપાટ
તેનો હાથ જુદો કરી નાંખ્યો. બીજું ઠાંઠ મદદે આવે તે
પડેલાં તો રજુચડીએ તેનું માથું કાપી લીધું. હિમ વેગથી
જેમ આવી હતી તેમ તે પાછી ચાલી મર્ક.

સવારે જામે મિત્રો—દરબાર ને મામેલી—એાંમેાં
જાનની વાતો કરે છે, ને કસબાપાણી કદાચ જી.

ઠાંઠક ચિનાબરી આંખે મામેલી ઘોડી તરફ નજર
ફેરવે છે.

એક ઘોડીના પગ ધૂળવાળા દેખાય છે. ચાકેલી જળાય
છે: અને ધૂળ પણ પોતાના જ ગામની લાગે છે.

તે ઉપરટપકે દોંકારા બણે છે.

મગમળીએ હમેશની મીઠાશથી કહ્યું, ‘વદ, બેટા !

ખંડેરની પૂજા

ઘણાં ઘણાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક નાના સરખા બેટમાં એક રાજા થઈ ગયો. રાજાને એક રાણી હતી. રાજાને ધારાધોરણુસર ચલાવનાર અનેક અધિકારીઓ હતા. એ બેટમાં રહેનાર સૌ સુખી હતા. મેઘથી ભરેલા આકાશને જોઈ સૌ આનંદ પામતા. લીલાંછમ ખેતરો નિહાળી સૌ હર્ષથી કૂદતા. રાજાને સૌ ચાહતા. રાજા સૌને ચાહતો. અધિકારીઓ પ્રેમમાં માનતા, સત્તામાં કોઈને વિશ્વાસ હતો નહિ. બધાનું હૃદય એક હોય તેમ સૌ સાથે મહન કરતા; સાથે મિજગાની માણતા; સાથે આનંદ કરતા; સાથે મરવાને ઇચ્છન ગણતા; એકલા ઇચ્છનને મૃત્યુ કહેતા. એકનું પાપ એ સૌનું ગણાતું; એકનો નીતિભંગ એ આખા સમાજનો દોષ માનતો.

સૌ પોતાની સમૃદ્ધિ રાજાને સાચવતા સોંપતા. કોઈ દુકાળે સૌ સાથે બેસીને એ પાછી વહેંચી લેતા. જમીન સૌની સદિયારી ગંગાની; સમૃદ્ધિ સૌની સદિયારી મનાતી; સુખ ને આનંદ સૌનાં સદિયાગં હતા; દુઃખ અને શોક સૌનાં

સહિયારાં દહેવાતાં. પોતાનું કાર્ધ હતું નહિ: સમાજને બધું સોંપીને સૌ અંતોપથી રહેતા.

એક વખત રાજરાણી કરવા નીકળ્યાં. નીલાંબર ખેતરમાં સુખી ખેડૂતો હજી હાંકતા હતા. તેમની સ્ત્રીઓ ગીત ગાતી ગાતી ધાસ નીંદતી હતી. ડોક ટાકરી વગાડતા બગદો અર્ધે મીંચેલી આંખે આનંદમાં ઓગાળતા ખેડા હતા. રથજે રથજે આનંદ, સતોષ ને સમૃદ્ધિ છવાઈ રહ્યાં હતાં.

રાજાને એ જોઈને પહેલ્લવડેહું અભિમાન રાખું કે 'આ બધું મારે હીધે છે.' અભિમાનનો પડધો પડતો હોય તેમ રાણી ખોલી કે 'આ બધું મારે હીધે છે.'

પછી તો એ વિચાર ફેલાવા લાગ્યો. મારે હીધે બધું છે, એમ રાજા દહેવા લાગ્યો. અમારી સત્તાના હીધે બ્યવસ્થા છે, એમ સૌ અધિકારીઓ માનવા લાગ્યા. અમારે હીધે અધિકાર છે, એમ સૈનિકો ખોલવા લાગ્યા. જમીન, મેષ ને મહેનત કરનારને સૌ વીસરવા લાગ્યા. બધે સબ્દ-પ્રતિસબ્દ થવા લાગ્યા, કે 'અમારે હીધે બધું છે. અમારે હીધે બધું છે.'

'અમારે હીધે બધું છે,' એ વિચારમાંથી 'અમને વધુ આપો' એ તક જન્મ્યો. 'અમને વધુ આપો,' એ તકમાંથી 'અમે તમારા કરતાં ડાઘા' એ વિચાર આગ્યો. 'અમે તમારા કરતાં ડાઘા,' એ વિચારમાંથી 'અમે તમારા ઉપરી, તમે અમારા ગુલામ' એવી મનોદશા પ્રગટી. પછી તો જમીન ખેડનારા ગુલામ, જમીન બળવનારા ગુલામ, જમીન-માં એકરૂપ થઈ જનારા ગુલામ, અને આ અધિકારીઓ ને રાજા ડાઘા એવી પ્રજાલિકા બધાઈ મળી. એ પ્રજાલિકાને સૌ બ્યવસ્થા ને ડાઘો દહેવા લાગ્યા. પ્રજાલિકાજનને

૯૪ બની ગયો. કોઈ કોઈ તો એ પવિત્ર મંત્રની નિઃપપૂજ પણ કરવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે એ બેટમાં કોઈની સાંભરણમાં પણ રહું નહિ કે આ મંત્ર દ્વારા કરાગ્યો છે. એવો અઠાઠમા સવાથી એ મંત્ર બહુ પવિત્ર થઈ ગયો. એની પવિત્રતા કાચવવા ખડી તરવારે સૈનિકો પડેરો ભગતા. અને એવા દમ્પથી તો દમેલાંની આત્મના થઈ ગઈ, કે એ મંત્ર બહુ પવિત્ર છે, વચ્ચેનો મળતૂન છે, પવંત નેવો કાંચો છે, ને આકાશ નેવો અમેશ છે. એ મંત્રથી ડરવું એ ધર્મ મળ્યામ છે. એ મંત્રથી ન ડરવું એ અધર્મ મનાય છે. પછી તો એ બેટમાં પ્રાપ્તો ધર્મ જ થઈ પડ્યો કે પેલા મંત્રથી ડરવું રહેવું. રાજાઓ કેટલાય આત્મ્યા ને મયા. પ્રાપ્તની પણ કેટલીયે પેટી થઈ ગઈ. સૌ આ અચળ નિવમ પ્રમાણે ચાલના. દવે સદિયારું કાંઈ હતું નહિ. કાં મારું ને કાં તારું એ નીતિ મળ્યાતી. મારું તે મારું ને તારું તે તારું એવી નીતિ પણ ન હતી. તને મારીને લઈ તે મારું એવી નીતિ પ્રચલિત થઈ હતી, અને તે સર્વોત્તમ મળ્યાતી.

આવી નીતિનાં મુંદર રણ આત્મ્યાં. બેટો વહેલા બિડીને કામ કરતા, આખો દિવસ કામ કરતા, રાત્રે પણ કામ કરતા, અને થાક લાગે ત્યારે બગદની પાસે જરાક આડે પડખે થઈ જતા. આખા જીવનભરનો થાક વડે ત્યારે એક દિવસ ઘેર આવીને ઉલ્લુલેલું પૃથ્વીનું પાણી પી લેતા. પાણી પીને સુઈ જતા અને મરી જતા. આવી રીતે કામ કરવું, કમાવું, ને રાજાને આપીને મરી જવું, તેને સૌ વ્યવહાર કહેતા.

મનૂરો કોદાળીપાત્રડા પર થાક લેવા જિલ્લે ત્યાં તેમના પ્રાણ બિડી જતા. બાળકો દૂધ લિના મરી જતાં. ઓઝો

બય, બસ, બયને જ સૌ ઝોળખતા. નિર્ભયતાનું નામ-
નિશાન મને નહિ, એટલે પુરુષો સૌએને ધમકાવીને મન
મનાવતી કે અમારામાં બય નથી; સૌએ બાળકોને ધમકાવીને
માનતી કે અમારામાં પણ બય નથી. આવી રીતે પ્રજામાં
સર્વત્ર અવિશ્વાસ, રોગ, બય ને ત્રાસ વર્તી રહ્યા હતાં. આ
પ્રમાણે પ્રજા મૃત્યુથી ઠાંપતી હતી; લોકો મરેણાને પગે
ઝાલીને શેરીમાં ફેંટી દેતા હતા, તેમને ખાવા ફૂતરાં આવતાં
દનાં: અને ફૂતરાંને ખાવા ગીધરાં આવતાં હતાં: અને એ
બધાને ખાવા બંદકવાગા સિવાઈએ આવતા હતા.

આવી બચકર રિયતિ જોઈને એક માણસ વિચાર
કરવા બેઠો કે વાર, આ બધું શું છે? આ માણસો મેનાથી
આટલા બધા મુજે છે?... પછી તે જે જે મને તે બધાને
પ્રશ્ન પૂછવા લાગ્યો.

‘બાઈ, તમે મેનાથી ડરો છો?’

‘હાઈ જવાળ આપનું નહિ. પણ મો કહેતા કે ‘એમ
જોલનુ તે પાપ છે. અમારા બાપદાદા એમ જોલતા નહિ.
વેદમંત્ર જેવા પવિત્ર મંત્ર વિશે સંકા હોવાથી તે પાપ છે.’ લોકો
તેને પાપી માનવા લાગ્યા, તેજે લોકોને પણ મુશ્કેલી છે
‘અરે બાઈ, તમે જેમનાથી ડરો છો, તેમને પૈસા આપીને
તમે જ રાખ્યા છો.’ પણ મોજુ માને? મોજુએ તેનું માન્યું
નહિ. સૌએ તેને પાપી માન્યો. દેવચાક કહેવા લાગ્યા કે
આ રોગચાળો! એ કુદ માણુમને લીધે જ છે.

તે રાત્રે સુતા હતા ત્યારે લોકો એના ધર પર ૫૦ હજો લઈ
મયા. તેના ૫૦ પંથગેનો વગ્ગાદ વગ્ગાવવા લાગ્યા. તેજે
કહ્યું ‘બાઈએ, હું તમારો છું. માત્ર તમે જે માની રહ્યા

કેળા - વિશેષ જાણકાર બુદ્ધિશીલ, ચિત્ત, રૂપ, વસ્તુ, સ્થૂં નમતે કંઈકું.

એ જોઈને કહેવું - મારું, મારું, એ મારામાં શાંતિ છે.

આમણે એ જોઈ, જેમને જ કહેવું, એમણે તે, મંડળ એમણે જોઈ.

એને જ જાણવાનું કહેવું, એમણે જાણ્યું, એણે જાણ્યું.

કેળા - મારું જોઈ - કહેવું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

જાણખા.

જાણખાએ તેમ જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે તે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

જાણખા.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

એણે જાણ્યું, એણે, એણે, એણે, એણે, એણે.

નથી; જમીન ઈશ્વર પાસેથી કાઢી એ મેળવી નથી; તે જમીન તમારી સૌની છે. ખાટે સરખા દિરસા પાકીને વહેંચી દો.’

ત્યારે તે લોકોએ કહ્યું, કે ‘આવી વાત અમને એક જાણ દેવી ગયો. પણ અમે એને ખારી નાખ્યો.’

‘તમે એને ખારી નાખ્યો ?’

‘હા, એ પાપી હતો. એ આવી વાત કરતો.’ પેલા પરદેશી દુરથી પડ્યો: ‘અરે મૂખાઓ ! ત્યારે તે મોટામાં મોટું પ્રુણ જ એ છે કે જે જમીન ઈશ્વરની છે, તે નયગાં-સનગાં સૌ સરખાં બાગે વહેંચી ખાય. એનું નામ જ ધર્મચક્રવર્તન. ખાટે ખરો ધર્મ રચાવવા તૈયાર થાઓ: અને જેને તમે ખારી નાખ્યો છે તેને તમે પૂજો.’

દમ્ભરો માણસો પેલા અનગમી ચેલાના ખંડેર જેવા પર નરક દોડ્યા. ‘એ દેવ હતો, એ સાચો હતો, એ મહિા ન હતો,’ કરતા સૌ એનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા. ત્યાં નામવા લાગ્યા, પૂડ ચાવવા લાગ્યા. પેલા પરદેશીએ આ જોયું, ને વળી તે દસ્થે:

‘જેને દો, બાઈએ ખંડેરની પૂજા કરવામાં તમે એવા લક્ષીન ધર્મ જરો કે પૂજા સા ખાટે કરો છો તે જ ખૂલી જરો. ખાટે પડેલાં એ વાત સંભારો.’

અને ધર્મચક્રવર્તન એ જૂના રાખને અપાયેલું નવું તરતપ સૌ સંભાળવા લાગ્યા

અલિદાન, આપઘાત ને ખૂન

૨૫૫૬ બ્યારે છલોછલ ભરાઈ ગયું, હવે એક પણ ટીપું નહિ સમાય તેમ લાગ્યું, ત્યારે તે જુવાન ડાબો થઈ ગયો. ભેટે બાંધેલી તલવાર ફેંટી દીધી, અંદરનો હવામાં ખાલી ભડકો કરીને જમીન પર નાંખી દીધી, અને અસંત તિરસ્કારથી તે બોલ્યો, ‘દીવાન તમે મારી પાસે રજપૂતવટ છોડાવી છે, પણ હવે નવા પ્રકારનો બહારવટિયો શું કરી શકે તે જરા જોઈ લેજો.’ આટલું બોલતાં ક ને તેણે પોતાના ખીસામાંથી એક શીશી કાઢી: તેમાં પારદર્શક નીલો તેજ જેવો પદાર્થ ભર્યો હતો. ‘આ શીશી જોઈ?’ તેણે દીવાન સામે જોઈને કહ્યું.

નિષ્કૃર મસ્કરીભરેલું હસીને દીવાને જવાબ વાળ્યો, ‘ગરાશિયા ! તારા જેવા હાથચાલાકીના ખેત કરનારા ધન્ય જોયા છે.’

જુવાને પ્રત્યુત્તર વાળ્યા વિના જ રસ્તો માપ્યો. તે બારણા પાસે પહોંચ્યો: છેલ્લી સલામ કરી. તેના મોં પર ભયંકર નિશ્વસ છવાઈ ગયો. તે એક વખત દીવાન તરફ ફર્યો.

‘ હજી નિશ્ચય ફેરવો છો ? ’

‘ ના, બિખારી, ના. ’

‘ હું આ એક સવાત્ર ઉપર જીવનનું બધું બળ રેડીશ
રે બહુ ભારે પડશે. ’

‘ ત્યારે જોઈ લેવાશે. ’

‘ ચોક્કસ ? ’

‘ હા. ’

એક પણ રાખ્દ જોત્યા વિના તે પાછો ફરી ગયો.
મને તે બે પમચિયાં પણ નહિ જાન્યો હોય, એટલામાં નિખુર
નરકરીબરેલા ફૂર હાસ્યનો અવાજ તેના કાન પર અથડાયો.

દીવાને આ ગરાસિયાના આપઘાતને અન્યાય કયો
હતો: એમની આજીવિકા તોડી હતી, દરગારી લેણું કાઢીને
જમીન પડાવી લીધી હતી. અને આને એ કુટુંબનો સૌથી
નાનો અને છેલ્લો વંશજ—ખરાખર સત્તરઅંદાર વધનો
ઊછરતો જુવાન—દીવાન પાસે કરમરી ગયો. પણ દીવાને
એને નિખુર બપંકર ફૂર હાસ્યથી જ ઉડાવી દીધો: ‘ છોકરા,
જા જા, હજી માને પૂરું પાવીને પછી આવજો. ’ જુવાનને
આ વાક્ય સોસરતું નીકળી ગયું.

અને એ પોતાની સાચી મા શોધવા—અને માને
ધાવવા—ઊપડી ગયો.

એના જીવનની એક નેમ હતી. બંદૂકથી લઈ બદાર-
વટે ચડીએ, તો બિચારું સિપાઈ સફરમાં મરે ને કણખીડાગી
દેશન ધાય; એમાં અન્યાયનું મૂળ—સરેલું રાજતંત્ર—તો નાશ
પામતું જ નથી. એ મૂળને છેક ડાંબી નાખવા માટે તે
જીવિ શોધવા ગયો. અને સ્વર્ગમાંથી મરુન અમિ લાવ્યા

તે યોજનાનું પ્રાણની પેઠે યોજણુ દેવા લાગ્યા. તે વખતે એકે એરી મરના જની કે તેથી યોજનાનું કૃત્રિમ કરી મરું.

માધુસિંદને ત્યાં ઓ એમા થયા હતા. માધુસિંદની પુત્રી કેમરે ઓને પાણી પાર્ક મ્દી હતી. ઓ રેરાઈ જવાની નેવારીમાં હતા, એટલામાં એક સિપાર્ક એ પ્રવેશ કર્યો.

તે છા મારે આવ્યો છે એ વીજળીની જેવી કડપથી માધુસિંદ કળી મર્યો. તેણે પોતાનો દાઘ વધારે લેગથી કેમકે પર દાખ્યો.

‘કેમ ?’

‘તમને આખા કુટુંબને દીવાનસાદેજ દમખાં ને દમખાં બોલાવે છે.’

તે કપડાં પહેર્યા હતાં તે કપડામાં જ એક પખુ રખે બોલ્યા વિના તે સિપાર્ક સાથે ઊપડ્યો, પખુ જતાં પહેલાં બારણામાં એક ધડીબર ઘોળ્યો; સૌ મિત્રો સામે એક વખત લેઈ લીધું; અને તેની આંખે જે કહેવાનું હતું તે કહી દીધું. સાથે તેની પુત્રી કેમર, ઊકરો ને સ્ત્રી સૌ ઊપડ્યાં.

એટલામાં બીજો સિપાર્ક આવ્યો. તે તેમને જલદી આવવા કહ્યું.

આને રાત્રે બાર ઊપર એક વાગે યોજના પ્રમાણે ધા કરવાનો હતો. દીવાનને તેની કાંઈક નિશાની મળી હોય કે મળે તેમ, પખુ તેણે માધુસિંદને સદકુટુંબ બોલાવીને રાત્રમહેલમાં જ રખાવ્યો. હવે ત્યાં સુધી માધુસિંદ રાત્રમહેલમાં છે, ત્યાં સુધી કાવત્રાખોરો ધા નહિ કરી શકે, એટલી દીવાનને નિરાંત હતી, અને તે દરમ્યાન તેણે સખત તપાસ કરીને

ન માનતો હોય તેમ છુલ્લ કચરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની આંગળી કર્કી. 'આ હા! ત્યારે અંતે એણે બધું જ કહી દીધું! અડીસો જુવાનો હથુર્ધ જશે, યોજના અફળ જશે...' વેદનાથી તે ઓસ પાડી બિહત, પણ પોતાની વેદના તેણે દબાવી દીધી. ઉતાવળે પગથે કેસરની બારી તરફ તે ગયો. પોતાના બારણા પર કોઈ ટકોરા મારતા હોય તેવું તેને લાગ્યું: બારણું ખોલીને દીવાન હમણાં આવશે, એ બચમાં ને બચમાં દષ્ટિ પાછળ રાખીને તેણે કેસરને હથારત કરી.

કેસર આવી. પોતાના બાપનો ઘોળા પૂછી નેવો ચરેશે જોઈને તે બચી.

'કેસર!' તે ઉતાવળે બોલવા લાગ્યો: 'તારાથી બચાય તેવું છે!'

'ના.'

તેણે નિરાશાની હાથ મારી. ધડિયાળના બપોરે કાંટા સામે પ્રકાશી રહ્યા હતા: 'માત્ર પાંચ મિનિટ!'

'પણ શું છે?' કેસરે ધીમેથી પૂછ્યું.

તેણે નિઃશ્વાસ મૂક્યો: 'થઈ રહ્યું, તારી માએ યોજના ફેડી દીધી. હમણાં દીવાન આવશે, અને હવે...'

'દે!'' કેસરથી રાહ ફાટી ગઈ: 'ફેડી દીધી!' તે જ સળે ઘડાકે હેતુ બારણું બિલક્યું ને દીવાને પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ જોડેલી પોતાની સ્ત્રી ને હાથે નેહને માથુસિંદે દીધમાં દાંત પીચ્યા.

'માથુસિંદ, તમે ઘોડા વખતમાં છુટશો. પણ ક્યાં છે કેસર!'—એટલું બોલીને કેસરને આંહી નહિ નેવાથી દીવાન પાસેના ખંડમાં જત્યા પાછો રહ્યો.

રતિનો શાપ

સૂષ્ટિમાં જાણે કયાંય ચેતન ન હોય એવી નિઃસ્તબ્ધતા પ્રસરી ગઈ હતી. અરુદના પહાડો તદ્દન શાંત ઊભા હતા. દેવદારુનાં વૃક્ષો પર ભીનાં પાન સ્થિર થઈ ગયાં હતાં. ખીણો, ડુંગરાઓ, પર્વતમાળાઓ અધાં ગુપચુપ ઊભાં હતાં. પક્ષીઓ ચાંચ બીડીને એક દૃષ્ટિથી અરુદના પહાડો તરફ નેઈ રહ્યાં હતાં. જલખિંડુઓ નિરાધાર વાદળાં પર એસી ગયાં હતાં. ફક્ત નીચે નમીને પૃથ્વી પર મોં ધ્રુપાવી ગયાં હતાં. આકાશ, પૃથ્વી ને પર્વતમાળા સર્વ સ્થળમાં, ન ચીંધી શકાય, ન જગત કરી શકાય, ન સહન કરી શકાય, એવી એકધારી અખંડ નિઃસ્તબ્ધતા વ્યાપી ગઈ હતી.

પાંખ પર પાંખ ચઢાવીને સુનેલા નાના પંખીની માફક સમય ને આકાશ અને નિદ્રાધીન થયાં હતાં. એક પણ વાદળાને રંગ્યા વિના, એક પણ કિગ્ગતો પ્રતાપ ગતાવ્યા વિના સૂર્ય આથમી જતો હતો. અને ચારે તરફની દિશાઓ હાંબાહાંબા થઈ એકલા માર્ગની જેમ ફેલામપર્વતની

भांभ पदमायेवी पडी दना. धागा जगभांथी भानरेजी संदर
नौकाये। नेयां देवोनां विमानो सन्वताना भागदभांथी
नीदर वदी वल्लां दनां. कंकणुनी पत्रु अवाग न दाप
भाटे देवोनी ओओओ कंकणुने दाप पर गधारी लीधां दनां.
हमेगुना जावावागा मंधवो भारे दैधे ओकजी आंभगीओ
अधारी ददा दना. भूमा भूमा डोकिपुं करीने देवो गुपगुप
नीये दिभासप तदर जेध रग्या दना. नीये जंक पर्वतनी
डोय प, दपय्याओ दाप मझीने, ओकसो नंदी जेडो दनो—
छांन जिधर, स्वामानी आजा आंभगवा कान भंडीने नेओ.
पोहिपो, पधरनी भानरेजी भुति होव तेवो, तदन अमेनन
अयो दनो; तेनी पामे निद्रा जेनी शुति होव तेवो संकरनो
भगानो द्वार सप देव गधारीने स्थिर धर्म अयो दनो. अने,
त्यां—गरुना धागा पडाउ छपर—जेना जेगाभां दहयजभांथी
अमेतन अनेहुं सनीनु राज पडपुं छे, जेनां निष्पन्द नेजो
सनीनी भागरी छपी निदागो रखां छे, अगाध अने तेथी न
शान चिरदनी व्यथा जेना भों पर जेवाली नथी पधु
ज्याप छे, केरु निर्विकल्प सभाषिभां दोष तेम जेनी दृष्टि शांत
ने जिधर जनी मर्छ छे, तेवा केवासपर्वतना राज संकर,
केरु शुभशुभना साथ छोडिने, आली जती सनीनी
अदेदी प्रतिभाने निदागो ग्या दना; अने आरी भदा-
रुजि शान जननां तेनो पडयो पडनो दोष तेम, सर्वत्र
शोक पयसर्छ अयो दनो. आ शोकसागरभांथी पसार
यनां देवो, मंधवो, कितरो ने देवोनी ओओओ ओक
दाध नीये जेयु; अने संकरनी प्रेमसभाषि निदागाने तेमनी
आंभ जनी धर्म मर्छ.

પણ આ ગ્રન્થતાના આગર સિવાયનો હિમાલયનો
 ગધો પ્રદેશ ગગનમેદી અવાજેથી ભરપૂર રહેતો હતો.
 વિશ્વકર્માએ ચાંદનીથી લીખીને ઘોળા બનાવી હતી તેવી
 ઇન્દ્રની વિદારનીકા માનસરોવરનાં સોનેરી જળ પર ચાલી
 રહી હતી. ઇન્દ્ર તથા તેની માનીતી અપ્સરા સંધ્યાના
 રંગમાંથી મરજવેલાં સોનેરી ફૂલો પાણીમાં નાંખતાં હતાં,
 અને તેમને લેવા રૂપેરી માછલીઓ દોડી રહી હતી. તે
 વખતે હિનારા પર ભયંકર અવાજે દેતા તારકામુરના રાક્ષસો
 આવ્યા, અને તેમનો સ્વામી જલવિદાર કરવા આવે છે એ
 સમાચાર ઇન્દ્રને આપ્યા. અવનત મુખ કરીને ઇન્દ્ર બહાર
 નીકળી ગયો, અને રાક્ષસોના મશ્કરીભરેલા અવાજે વચ્ચે
 થઈને ગુલામની માફક આવ્યો ગયો. હિમાલયનો કોઈ પ્રદેશ
 દેવો માટે નહિ હતોઃ સર્વત્ર તારકામુરની આણુ વર્તતી હતીઃ
 અને એના નામ માત્રથી દેવોનાં બાળક ધૂનતાં હતાં.
 તારકામુરે દેવો પાસેથી સારાસારા રસાળ મુલકો પડાવીને
 પોતાના રાક્ષસોને તેમાં ખેતી કરવા મૂક્યા હતા.

રાક્ષસો માટે હિમાલયની વિશાળ પર્વતમાળા ફરવાના
 મેદાન જેવી બની રહી હતી. માનસસરમાંથી નીકળતાં
 મોતી માત્ર તારકામુર જ પહેરી શકતો. આકાશમાં વિમાનના
 માર્ગ નક્કી કર્યા હતા, રમણીય અને દંડા મુલક ઉપર માત્ર
 તારકામુરનાં જ વિમાનો ફરતાં. દેવો પરાધીન બન્યા હતા.
 સર્વત્ર પરાધીનતામાંથી જન્મેલી ગુલામી મનોદશા, ઈર્ષ્યા અને
 ક્રોધ દેલાઈ રહ્યાં હતાં.

પોતાની ઘોળા રૂપેરી લાંબા વાળની દાઢીને હાથથી

મહારતાં સમરતાં ડાંડા ચિંતનમાં હોય તેમ જલદેવ આંખો
 મીંચીને એક યુદ્ધમાં જોદા હતા. આજે મન્ડનું વિમાન
 તારકાસુરે મગાવ્યું હતું, અપ્સરાઓને પોતાને ત્યાં નૃત્ય
 કરવા બોલાવી હતી. અને આવતી કાલથી દેવોનાં બાળકો
 તારકાસુરને પગે લાગવા જવાનાં હતાં. તારકાસુર તેમને
 દોરકેને એક એક મોતી ધનામ આપવાનો હતો.

સર્જનનું સપણું રહસ્ય જેના અનુભવમાં હતું, એવા
 જલદેવ, તારકાસુરને હજે તેવું સર્જન કરાવવા માટે ઊંડું
 ચિંતન કરી રહ્યા હતા; તેણે દેવોના મંડળમાંથી એક પછી
 એક નામ ઝોંધી લેવાં, નાનાં બાળકોનું તેજ માપી લેવું,
 અપ્સરાઓમાંથી કોઈ અદ્ભુત સત્ત્વ જન્મવાની શક્યતા
 તિચારી લેઈ, જાણીઓનાં મંડળ મણી મણા, અને અત્યંત
 નિરાશાથી તેમણે એકલાંએકલાં માથું ધુણાવ્યું. તારકાસુરને
 હજે એવા નરપુંગવને જન્મ આપનાર કોઈ પણ સ્ત્રી દેવ-
 ગતિમાં હતી નહિ; તારકાસુરને હજે એવા બાળકનો પિતા
 થનાર કોઈ પણ પુરુષ દેવગતિમાં હતો નહિ. દેવ-
 ગતિએ પોતાનું દીર શુભારી દીધું હતું. કોઈ નિષ્કર્ષક,
 મહાઆદર્શવાદી, તારકાસુરને ટક્કી શકાય એવી મનમાં પણ
 દિગ્મત રાખનાર કુમર મગા આવે માટે દેવગતિનાં એક
 પછી એક જમાં કુટુંબો, તેમણે કરી વાર મનમાં ગોઠવ્યાં;
 છઠઃ એના કુટુંબનાં જમાં માણસો પાણી જેવી આછી રેસમાં
 ઝોલણીમાં સાજુમારાગેલી અપ્સરાઓ સાથે જડનોકામાં
 વિદાર કરવા જોટલી જ ચોચના ધગવનાં હતાં; અને એ
 પ્રમાણે ધણાં કુટુંબો પોતાનું તેજ ખોઈ ખેડાં હતાં. જલદેવે
 નવા સર્જન માટે નિરાશા પાતી; અને ઊંઘી વેદનાથી

માથું ધુણાવ્યું.

અને અચાનક તેમના મનમાં શંકરનું નામ ઊગી નીકળ્યું. સતી જે ફરી સચેતન થાય, અને શંકર જે પ્રેમ-સમાધિમાંથી જાગે, તો આ એક તો શું પણ દસ હજાર તારકામુરને હણે તેવો નરપુંગવ દેવજ્ઞતિમાં જન્મે. તે ઊભા થઈને જોઈ પોતાની ગુદામાં આંટા મારવા લાગ્યા. અમૃતનો ડુંભ ઊઘાડીને જોયો તો તે છલોછલ અમૃતથી છલકાતો હતો: સતી તો સચેતન થાય, પણ શંકરને એની પ્રેમસમાધિમાંથી કાણ જગાડે ? એ શોકસાગરને કાંઈ ઊભા રહેવાની હિમ્મત પણ કાણ કરે ? એ નીરવ પ્રદેશમાં ગયા પછી શિક્ષા જેવો જડ થઈને ઊભો ન રહે એવો કાણ હોય ? જે પ્રદેશમાં અવાજ કરવાની તારકામુરની પણ હિમ્મત નથી, તે પ્રદેશમાં જઈને શંકરને કાણ જગાડે ?

અને તેમને એક અત્યંત મુખી યુગલ યાદ આવ્યું. દેવજ્ઞતિમાં એ યુગલ જેવું કોઈ હતું નહિ: ખીલતા ફૂલ જેવું તાજગીભર્યું જીવન એ ગાળતું. ન્યારે જુઓ ત્યારે એ આનંદથી મલકાતું હોય. ખીલ દેવોમાં નિત્યયૌવન હતું; આ યુગલમાં નિત્યપ્રેમ હતો. શન્યતાને તો આવા અમર પ્રેમના સ્પર્શ વિના ખીજું કાણ જગાડે ?—નીરવતાને તો આવા નિત્યપ્રેમ વિના ખીજું કાણ ખોલાવે ? . . . પણ એ વિચાર આવ્યો ન આવ્યો, અને તરત જ દેવજ્ઞતિના ઉદ્ધાર માટે નવા સર્જનની આશા રાખનાર એ વૃદ્ધ પુરુષના પગ પણ ઢીકા પડ્યા; હાથ ધૂજવા લાગ્યો, ઉત્સાહ ઊડી ગયો, અને જાણે કોઈ ભયંકર દોષ કર્યો હોય તેમ થડીબર રિથર થઈ ગયા. અત્યંત દુઃખથી માથે હાથ દઈ તે ખેંચી ગયા.

અને વેદનામાં ને વેદનામાં તેમનાથી બોલાર્થ ગયું: 'ઓ દેવગતિ ! તારા ઉદાર માટે આવો મોઘો બલિ—અરે મને પ્રાણથી પણ વદાલા એવા યુગલનો બલિ—દેવો પડશે એ દુઃખ સહ્યું જાતું નથી. દેવગતિમાં એક નરપુંગવ જન્મશે, પણ દુનિપાએ કપારેય નદિ નિદાવેલું એવું એક સુખી યુગલ હમેશને માટે વિખૂટું પડશે.'

પોને સર્જવેલી ઠાઈ ઉત્તમ કૃતિને બાજતાં જે દુઃખ કલાકારને થાય તેવા દુઃખથી ઘણાંદેવ પડીબરે મૂઝવેલત જેવા થઈ ગયા: શંકરને પ્રેમસમાધિમાંથી જગાડનાર બીજું ઠાઈ જ એમને મળ્યું નહિ. પાકુકા પર ચડીને યુરાની બદાર નીકળ્યા, ત્યારે તેમના અંદરમાં અકલ્પ્ય દુઃખની છાયા હવાઈ રહી હતી. આડેઅચળે માર્ગે થઈ ને તે એક મુંદર વાડી પાસે આવીને જામા.

દરપડીએ કાતરી કાતરીને નિયમિત બનાવેલા બગીચા જેવી એ વાડી ન હતી. મોટાંમોટાં લાંબાં વૃક્ષોથી શબ્દમાગચેસો વિશાળ બાગ પણ ન હતો. પરંતુ યુવાનની પાંખડીથી ઢંકાયેલું ડેહરનું ફલ દોષ, જલજે હોપમાં બેઝાને હમતું ગોળા દોષ, જલજે રજનીરાપડીએ પાડેલું પ્રેમનું આંસુ દોષ, તેવું મુંદર નાનું મગ્નું એ ઉદાન હતું. એ સ્થળમાં જલજે આકાશે વર્મત ખીજતી દોષ તેમ ફેલે ફેલમાં, કળાએ કળામા, પાને પાનમાં તાજગી ભરી હતી. બધી માગુનાં ફલ એકમાથે ખીશ્યાં હતાં. પ્રેમનું જ મામાજ્ય દોષ તેમ મજર નાચતા દમા, અને સામે જ મર્ષ એ લુપ્ત પ્રમાણે ડોલી રસા હતા. બંદઃ કિચકિલાટ દસનું, પડીક

મુલાગતી પાંખડીના જનારેના મુંદર પાત્રમાં કામદેને
મોમરમ દેડપો અને પિનાની પામે મકપો.

આને આ સુખી પુમવતી છેલ્લા દિવસ છે જે વિચાર
આવનાં બહારેવ દિલ્લા પડી ગયા, અને પેલા પાત્રમાંથી
પોદો મોમરમ કાઢીને પોને પીવા લાગ્યાઃ પણ તેમનું મન
એટલું બધું વિદિગ હતું કે બિચ્ચના બવને લીધે તેમની
ધાગી દાર્દના વાગ પાવુ ધૂલતા રતા.

‘કામદેવ.’ મન કહ્યું કરીને મોમરસ પીવા પીવા તે
જોશ્યા. ‘તારો અપ પડપો છે.’

રતિ દિલ્લી બની ગઈ જ્યારે જ્યારે દેવો કામદેવને
મુદમા મોકલતા ત્યારે ત્યારે આવી રીતે જ જોશતા.

‘શુ ?’

‘સુની અચેતન થયા છે, હાંકર ગ્રેમસમાધિમા પડયા
છે. તારકાસુર દેવોને હલું છેઃ અને દેવો તેને હથુનાર
એક નંપુમવતી નાક જુએ છે.’

કામદેવ સામગી રહી. બયથી ધૂલતી રતિ કામદેવ
પામે બડા, અને તેણે કંઈમાં પારેલી ડોલરની કળીની માગા,
કામદેવના પ્રસાંથી, ધૂલની માગા બની ગઈ. રતિ પોતાના
રસબરેલા હાથથી કામદેવના કેશ સમારી રહી.

અને આ હિમાલય જેવી દેવશ્રુતિ આને અમુરોના
હાથના વર્ત પડી છે કામદેવ, બેટા. ‘તારા નેવો રપરપનો
સાગર પુત્ર કડી વર્તમશે નહિઃ રતિના જેવી સુંદર ઓ
કડી વર્તમશે નહિઃ પણ દેવશ્રુતિ જોમ માગે છે.’

‘દેવો ?’ રતિએ અધીરનાથી પૂછ્યું.

નીચા નેણુ દાગીને બહારેવે વેદના દખાવી; મંદ સ્વરે

‘અને તું એ અગ્નિમાં બરમ થશે તારી બરમમાંથી
જન્મેનું નવું જન્મ દેવળતિનો હિદાર કરશે.’

રતિની આંખમાંથી ખરખર આંસુ આવવા લાગ્યાં !
‘અને આ મારો રસિક કંથ મને પાછો કપારે મળશે ?’
તેણે ઘઘઘેવને અધીરાઈથી પૂછ્યું. ‘એ મને પાછો કપાં
મળશે ? અરે, આતું અમારું અખંડ યુગલ તમે કેમ તોડો છો ?’

વચ્ચનો ધા પડ્યો હોય તેમ ઘઘઘેવ આંખેા મીચી
મયા: ‘એ વિયોગ, રતિ, એકબે ધડીનો નથી, એકબે
દિવસનો નથી, બેપાંચ વરસનો નથી, એકબે યુગનો
નથી: સનાતન અને અખંડ છે. તમારું આ યુગલ પાછું
મહેદે ડોઈ દિવસ મળી શકશે નહિ.’ અને તે પોતે પોતાના
ચન્દોથી વીંધાઈ મયા હોય તેમ આગળ બોલી શક્યા નહિ.

‘હે ! અમારે પાછું કપારેય મળવાનું પશુ નહિ,’
એટલું બોલતી રતિ કામદેવને કહે વગમી પડી, અને તેના
બોજામા દગા પડી ‘ઓ મારા કામદેવ !’ તેણે હૃદય વીંધી
નાંખે તેવો મૂંઝો વિલાપ શરૂ કર્યો.

કામદેવે તંત્રા સોનેરી વાગ હાથમાં લઈને પોતાની
આંખેા લાંબી ટીધી. એક ધડીતર એ બોલી શક્યો નહિ.
પણ તમન ન વેદના ખંખેરી નાખતો હોય તેમ તેણે
દાશથી પોતાના કેશ સમાપ્ત પશુ દવે પડી એ પડી પડી
કંઈ નવું શુભશુભનો અખંડ વિયોગ કરાવો છે તે
રતિને નવું કરતાં, તની આંખમાંથી એકબે આંસુ જોર
કરીને નીકળી પડ્યાં. તેણે અત્યંત ક્રોધાગ્રસ્ત રતિના મુંઝ
દેહને, અમૃતબિંદુથી બોળાવ્યા: અને પોતાના બોજામાંથી
તેની રમણ સાગર જેવી મૃતિ બેડી કરી કદાચ આ

જ એ બોલી શકી.

બ્રહ્મદેવે કામદેવ સામે લેથું. અત્યંત હિમ સંયમથી ને બેઠા નેવેા થઈ ગયેા. હૃદયિયા બાળકના શ્વાસ નેવેા સુગંધી શ્વાસ નેના મોંમાંથી આવી રહ્યો છે તેવી રતિના શ્વાસનો રપસં તેના શરીરને રહ્યો. તે અત્યંત બગધી બેઠો થયેા.

બ્રહ્મદેવે કાંઈ બોલ્યા નહિ: તેને નિદ્રાળી રહ્યા.

આવું અનુપમ સૌન્દર્યવાળું શરીર હવે પૃથ્વી પર હરીને કપારેકે નદિ દેખાય—એ વિચાર આવતાં તે પોને પણ આચા ક્ષેષ બ્રહ્મિદાનના વિચારથી મૂઠ નેવા થઈ ગયા. કાંઈ રસની—હસનાની તદ્દન અરપસ્યું સુંદર મુર્તિદોષ તેવો કામદેવ ઝિમન કરી રહ્યો હતો: બ્રહ્મદેવે પોને આવું મુદર, હસતું, ક્ષેષ બ્રહ્મિદાન કપારેય નિદ્રાળ્યું નડોતું. તેણે કામદેવને હરીહરીને લેયેા—અને એ લાથથી પોતાનું મોં લાંકી દીધું. ‘કા મ દે વ !’ એટલું જ તે બોલી શક્યા. ‘હવે તું જા,’ એમ બોલતાં તો નેમનું હૃદય વીધાઈ જશે નેમ લાગ્યું. ને વધુ બોલી શક્યા નહિ.

પણ અત્યંત દદ અરે કામદેવે જવાબ વાળ્યો: ‘પિતા ! મર્યાદિત બ્રહ્મિદાન નરીકે મને સ્વીકારીને મારી કામળ દેહ તમે વગર નેત્રી અંગેશ અને અખંડ કરી દીધી. આ બ્રહ્મિદાનથી દેવગુણિના ઉદ્ધાન થાએ.’

એક વખત રતિ તરફ હરીને લેજું તેને નિદ્રાળી: હરી નિદ્રાળી પણ નિદ્રાળી. હજી નિદ્રાળી—અરે, મુન્હિત નોનરખને અને સનેલા જીવનને લેઈને કોણ રડ્યું નથી !—

અને ને ત્યાંથી આવી નીકળ્યો . . . તદ્દન પીમે

‘કામદેવ ! કામદેવ !’

અને તે અપત્ત નીચ વેદનાથી કાંઈ બિચારી : ત્યજે,
પોને અગ્નિનો અપહર કપલે અનુમતની દોષ નેમ, વદેનું
કામદેવને બગતો નિગાળતી દોષ નેમ, ‘અરે નદિ, અરે
નદિ, એને આગેા મા, એને આગેા મા.’ એમ કંઠની ઝાંઘતી
જેમ હોતી.

પણ ધૈર્યેક કુઠ ન ગર્હ, ત્યાં ઉપર વિમાનોમાં મધરંબેને
‘અનમબમ્બ’ની પ્રગ્નિ માતા તેજે મોંબળ્યા : ને એકદમ
રિધર ધર્મ ગર્હ, ભગના મગમના કુમરશ્યો સ્તેર્મ ગ્દી,
અને ત્યજે પોતાનું જિગર કાઢી નાખતી દોષ તેમ અપત્ત
વેદનાથી બોલી ઉઠી : ‘અહરેવ ! હા ! ખીન્નું તો શું પણ
જા આ રતિનો શાપ છે કે તું કંપનાની—રમની—કલાની
સર્જનની મૂર્તિ પડાવે, દેવ જેવો મનુષ્ય એક દગ્ગર
વર્ષે માંડ એક આપી સકરે. નારી મરીખીથી દગેયાં તું
ચરમાયાં કરગે. અને જા, તે નવા સર્જન માટે કામદેવને
બાળ્યો છે મારે દવે પછી નવાં સર્જન કામદેવ જા કરશે :
તને તો ઠાઈ એગખશે પણ નદિ, અને મને ઠાઈ જાણશે
નહિ. મો કામદેવને જા બજશે. અમારું યુગલ તે ખંડિત
કર્ણ છે મારે દવે સર્જનમાત્ર અહરમાતથી જા થશે : અને
એક સર્જનની પણ દગ્ગર જે દગ્ગર વર્ષે કપારેક જા આવશે.’

નિઃસત્ત્વ સર્જનોથી જાણે પોતાની યુધા રૂપાતી દોષ
તેમ જણાતાં અહરેવે અચાનક આંખ ઉધાડી કામદેવનું
દહન તેમજે કંપનામાં દીકું ન દીકું ને બવિધ્વના નરપુંગવની
કંપનાથી હમ્યા ન દરયા, ત્યાં તો રતિનો મૂર્તિમંત શાપ

નિરાશને જે થાંભી ગયા: વેંતિયાં લોટ વેંતિયાં નિઃશ્વાસ
 પરમાત્મજો 'અમને સરજો, અમને સરજો' કહેતાં તેમજ.
 સામે ફરવાં યાગ્યાં, અને પોતાની ગરીબીથી પોતે ગરમાતા
 હોય તેમ નહિ મોંઝે તેણે યાજાને પોતાના અંતરમાં અંબે
 વેદના પામતી રતિની બાંધી નિરાશ રવા.

શ્રેષ્ઠ અને સસ્તું સાહિત્ય

નેવેલ (રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)	૦-૮
પૂજારિણી "	૦-૧૨
પરિણીતા (ચરદયાળુ)	૦-૮
પક્ષીસમાજ "	૧-૪
છબી "	૧-૦
સ્વામી "	૧-૪
કાશીનાથ "	૧-૮
શ્રીકાન્ત બા. ૧-૨ "	૩-૦
શ્રીકાન્ત બા. ૩ "	૨-૦
શ્રીકાન્ત બા. ૪ "	૨-૦
કર્મભૂમિ બા. ૧-૨ (પ્રેમચંદ) ૪-૮	
હૃદયનંગીત (ડૉ. દરિપ્રસાદ)	૨-૦
ખોવાએલા તારા	૧-૮
નર્મદનું મંદિર (ખીજ આશ્રિત)	૧-૮
કંઠાવટી મંડળ ખીજ (મેધાળી) ૦-૧૪	
વેળીનાં ફૂલ (નરી આશ્રિત) "	૦-૮
કિલોલ " "	૦-૮
આખરી કે'સલો બા. ૧-૨-૩-૪	
મહાત્મા માંખીજ	૬-૪
રંગદેવનો કુર્મ બા. ૧-૨	૫-૦
નિર્મજન (મેધાળી)	૨-૦
" રફ, નારાં વહેતાં પાણી "	૨-૮
પરાધી "	૨-૮
પદ્યદ્વાં "	૧-૦
પાયર્પ & પાલાનીના લેખો	૨-૦